500. YILINDA AMERİKA

ARAŞTIRMA
DİZİSİ
BAĞLAM

500. YILINDA AMERİKA

Yayına Hazırlayanlar
Recep Ertürk - Hayati Tüfekçioğlu

BAĞLAM

Bağlam Yayınları / 67
İnceleme - Araştırma / 31
Birinci Basım : Mart 1994

ISBN 975-7696-50-1

Dizgi: Studio Mac
Baskı: Bayrak Matbaası

BAĞLAM YAYINCILIK
Ankara Cad. 13/1 34410
Cağaloğlu - İstanbul
Tel: (212) 513 59 68

İÇİNDEKİLER

İLK DEĞERLENDİRMELER

Baykan SEZER 7
Recep ERTÜRK-Hayati TÜFEKÇİOĞLU 11

BİLDİRİLER

Salih ÖZBARAN
Keşfedenler, Ticaret Yolları ve Osmanlı İmparatorluğu 17

Zeki ARIKAN
Coğrafi Keşifler, Yeni Ürünler, Yeni Alışkanlıklar 25

Ercüment KURAN
XIX. Yüzyılda Osmanlı Türklerinin
Amerika'yı Tanıması 39

İnci ENGİNÜN
Amerika ve Halide Edib Adıvar 45

Alev SINAR
1921 ile 1933 Yılları Arasında Yayınlanan
İlkokul Okuma Kitaplarında Amerikan Tesiri 55

Nüket ESEN
Türkiye'de Amerikan Kültürünün Romanlara Yansıması 61

İl Han ÖZAY
Keşfin Beşyüzüncü Yılında İki Asırlık Anayasa ve
"Günışığında Yönetim" 67

Esin KÜNTAY
1492'den Günümüze Amerika'nın Çoğulcu Etnik Yapısına Genel Bir Bakış 75

Önal SAYIN
Avrupa'daki Düşünce Akımlarının ABD'nin Toplumsal Düzeninin Oluşumuna Etkileri 83

Nilgün ÇELEBİ
ABD ve Türkiye'deki Sosyoloji Çalışmalarına Kısa Bir Bakış 95

Ali AKAY
Ötekinin Sorunsallaştırılması 103

Recep ERTÜRK
Batı Efsaneleri ve Amerika Kıtası 113

İsmail COŞKUN
Kolomb Öncesi Amerika Yerli Uygarlıkları 123

Baykan SEZER
Amerika'nın Bulunuşu ve Endüstri Devrimi 131

Korkut TUNA
Amerika'nın Bulunuşunun Batı'da Yol Açtığı Gelişme: Kentsel Toplum 139

Ertan EĞRİBEL
Amerikan Kimliği 147

Oya OKAN
Amerika'nın Dünya Devleti Olma Çabaları ve Türkiye 155

Hayati TÜFEKÇİOĞLU
1950'de Türk-Amerikan İlişkilerinin Türkiye'de Geniş Çevrelerce Algılanış Biçimi 165

1492, tarihte önemini kanıtlamış bir tarih olarak karşımıza çıkmaktadır. 1492, bilindiği gibi Amerika'nın Batılılarca bulunuşu yılıdır. Ve Batı'nın o tarihten bu yana dünya tarihi ve toplumlar arası ilişkiler içinde kazanmış olduğu ağırlığa bağlı olarak 1492 yılında Batılıların Amerika topraklarına ulaşmış olmasına ayrı bir değer ve anlam verilmektedir. Söz konusu olaya bu denli değer verilmesinin nedenlerinden birisi elbet Amerika topraklarına ulaşmanın Batı'ya çok önemli olanaklar kazandırmasıdır. Amerika topraklarına ulaşılmasına tarihteki önemini kazandıran bir başka özellik ise Amerika'nın, en azından belli bir bölümünün Batı ile bütünleşmesi, Batı'nın bir uzantısı görüntüsünü kazanmasıdır. Amerika'nın Batı ile ilişkisi yalnızca Batı'ya zenginlik aktarımıyla sınırlı kalmamıştır. Bu açıdan Amerika'nın Batı tarihi içindeki yeri bir Afrika'nın yerinden farklı olmuştur. Amerika ile Batı deniz aşırı ülkelerle daha önceki deneylerinden farklı yeni bir ilişki biçimi geliştirmiştir. Batı'nın Amerika deneyi Afrika'ya ulaşılması ve Afrika'nın yağmalanması örneğinden farklı özellikler taşımaktadır. Batı'nın Amerika'ya ulaşması yeni ilişki biçimini başlatması nedeniyle bazı tarihçilere göre Yeni Çağ'ın başlangıcı sayılmaktadır. 1492, 1453 yılıyla birlikte Yeni Çağ'ın başlangıcı olarak anılması bir rastlantı ürünü değildir. Gerçekten 1492, 1453'ten bu yana ortaya çıkan gelişmelerin bir ürünüdür.

Batı'da görülen ve bugünü de belirleyen bu gelişmelerin başlangıcında yine Osmanlı'yı görmekteyiz. 1453 İstanbul'un Türklerin eline geçmesi olayının 1492 Amerika'nın bulunuşu ile birlikte Yeni Çağ'ın başlangıcı sayılması bir rastlantıdan öteye gelişmelerin başlangıcında Osmanlı'nın bulunması nedeniyledir. Osmanlı Devleti rastgele bir Devlet değil bir dünya Devleti, bir dünya İmparatorluğudur. Dünya Devleti olmak gereği olayların içinde bulunmaktadır. Batılıların Amerika'ya ulaşmaları hiç bir

biçimde Osmanlı dışında, Osmanlı'nın ilgisi dışında gerçekleşmiş değildir. Aksi durumda Osmanlı'yı dünya Devleti olarak tanımlamak yanlış olurdu. Osmanlı, dünyası kendisiyle sınırlı olduğu, kendisine ayrı bir dünya kurmuş olduğu için dünya Devleti değildir. Bu nedenle Osmanlı olaylardan bilgilidir ve olaylarla ilgili kendi değerlendirmesi bulunmaktadır. Burada Piri Reis haritasını ve Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında dünya haritasını görmek istemesini ve dünya haritası önünde yaptığı değerlendirmeyi anımsatmakla yetinelim.

Batılıların Amerika'ya ulaşmaları dünya tarihinde önemli sonuçlara yol açmıştır. Bu nedenle Amerika'nın bulunuşunun 500. yılı dolayısıyla belli etkinlikler düzenlendi. Bu arada İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü de söz konusu olay dolayısıyla bir toplantı düzenledi. Amerika'nın bulunuşunun 500. yılı Batı'da oldukça sönük geçti. Batı, sorunları bütün boyutlarıyla gündeme getirip tartışmaya yanaşmadı. Genellikle iki konu üzerinde duruldu. Christophe Colomb'un kişiliği ele alındı, kendisine belli suçlamalar yöneltildi. Bu arada kızılderililer anımsandı. Kızılderililer konusunda ağıt yakıldı. Biz de elbet kızılderililerle dayanışma içindeyiz, sorunlarına ilgi duyuyoruz. Ama kızılderililerin söz konusu biçimde gündeme getirilmesi Amerika'da gerçekleşmiş tarihte eşi görülmemiş soykırımının, İnka-Aztek katliamının gözden ırak tutulmasına yol açmıştır. Bizim kızılderililere olan saygımız kendilerinin eski Amerikan uygarlıklarına sahip çıkmaları ölçüsünde artacaktır. Aksi durumda bugün kızılderililer konusunda söylenenler belki yakınmalardan öteye gitmeyecektir.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü çalışmaları sırasında sorunu bir başka yönde kurcalama çabası içinde olduk. Bizim bir dünya İmparatorluğunun mirasçıları olarak dünya tarihinde önemli dönüm noktalarından birisi olan Amerika'nın bulunuşu konusunda sözümüzün, kendi açıklamamızın olması gerekirdi. Dünya İmparatorluğu mirası hamasi nutuklar ya da eski övgüsü ile değil ancak bu yolla hak edilir. Dünya İmparatorluğunun mirasçıları olarak bize düşen İmparatorluğu canlandırmak hülyasıyla sağa sola seferler düzenlemek değil sorunlara açıklama getirmek ve dünya tarihini ilgilendiren konu-

larda görüş sahibi olmaktır. Bize yakıştırılan uzmanlık alanlarıyla yetinip Osmanlı tarihini bir taşra tarihi benzeri inceleyip dünya tarihine sırt çevirerek bir dünya İmparatorluğunun mirasçıları olduğumuzu öne sürmenin olanağı yoktur. Yineleyelim. Bekleyip fırsat kollamak, fırsat çıkmasını beklemekle dünya gelişmelerinde söz sahibi olacağımızı sanmak ancak yanıltıcı olur. Özellikle kendi katkımız olmadan oluşan koşullardan yarar ummak Türkiye'yi büyük yanılgılara sürükler. Elbet yeni gelişmeleri çok iyi izlemek, yeni gelişmelerin dışında kalmamak zorundayız. Ama dünyada söz sahibi olmak istiyorsak her koşulda dünya olayları ile ilgili kendi bakış açımız, kendi açıklamamız, kendi değerlendirmemiz olması zorunluğu vardır.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde Amerika'nın bulunuşunun 500. yıldönümü toplantıları bu amaçla düzenlendi. Genç arkadaşlarım bu konuda başarılı bir sınav verdiler, kendi sözümüz olduğunu kanıtladılar. Olaylarla ilgili geçerli açıklamaların Türkiye'nin sorunları ele alış biçiminde elde edilebileceğini gösterdiler. Bu başarıları kendilerine büyük bir görev yüklemektedir. 1999 yılında ben kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'nun yediyüzyılıncı kuruluş yıldönümünde dinlemek, Osmanlı İmparatorluğu'nu değerlendirme biçimlerini öğrenmek istiyorum. 1999'da Sosyoloji Bölümü'nde buluşmak üzere sözü burada genç arkadaşlara bırakıyorum.

Baykan SEZER

Bu kitap İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nün 12-14 Ekim 1992 tarihleri arasında düzenlediği "**Amerika'nın Keşfinin 500. Yılı Toplantıları**"nın bir ürünüdür.

Amerika'nın keşfi, dünya tarihinin önemli olaylarından biridir. Bunun önemi tarihte bir benzerinin olmaması kadar keşiften sonraki gelişmelerden, başka deyişle keşfin sonuçlarından da kaynaklanmaktadır. Amerika'nın keşfi, Yeni Çağ'la birlikte toplumlararası yeni ilişkilerin başlamasında ve bu ilişkilere bağlı olarak Batı'da yeni bir toplum biçiminin ortaya çıkışında belirleyici bir rol oynamıştır.

Keşfin bizim için de ayrı bir önemi bulunmaktadır. En baştan keşfe yol açan gelişmelerde Osmanlı İmparatorluğu'nun belli bir etkisi vardır. Keşiften sonraki gelişmelerin de söz konusu dönemde dünya ilişkilerindeki ağırlığı nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu üzerinde etkili olmaması elbet düşünülemez.

Amerika'nın keşfi, dünya ticaret yollarının denetimini ele geçiren ve toplumlararası ilişkilerde önemli bir belirleyiciliğe sahip Osmanlı İmparatorluğu'nun denetimi dışında yeni ticaret yolları arama çabasının bir ürünüdür.

Orta Çağ sonlarında geleneksel ticaret yollarının denetimi kesin biçimde Doğu egemenliğine geçtiği gibi bu ticarette en önemli merkez olan İstanbul da artık Türkler'in elindedir. Bu durumda iyice sınırlanan Batı dünyası da belli bir açmaza düşmüş ve Orta Çağ düzenini sürdüremez olmuştur. Söz konusu dönemde Batı dünyası yeni bir arayış içine girecektir. Rönesans ve Reform'un yanında yeni buluşlar da bu arayışın sonuçları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkler'in Bizans'ı yıkarak Avrupa'ya Akdeniz'den ve karadan Hindistan yolunu kapamalarıyla geleneksel ticaret yollarının Doğu'nun denetimine girmesi yanında Batı'nın da bir açmaza düştüğünü belirttik. Bu açmaz Avrupa'yı yeni deniz yolları bulma arayışına itmiş, Hindistan'a varmak için Afrika'yı dolanmaya ya da batıdan bütün dünyayı aşmaya varan ters işlere girilmiştir.

Batı için amaç Doğu'nun askeri gücü ile, Osmanlı ile karşılaşmadan Hindistan'a ulaşabilmektir.

Osmanlı'yı dolanarak Doğu'nun zenginliklerine ulaşmak girişimlerinde Christophe Colomb yeni bir dünya ile karşılaşmıştır. Doğu ülkelerine, Doğu zenginliklerine ulaşmak Batı için her dönem en büyük tutkudur. Ancak yeni durum değişik özellikler göstermektedir. O güne kadar varlığı bile bilinmeyen ülkelere ulaşan Batı, kurulu ilişkiler yerine kendi girişimiyle yeni ilişkiler başlatmak zorundadır. Yalnızca ilişkiler değil, ilişki kurulan ülkeler de yenidir ve Batı bu durumda tarih boyunca kendisine yön veren ilişkilerden çıkıp yeni ilişkiler geliştirmektedir. Bu ilişkiler Batı'ya günümüzdeki gücünü de borçlu olduğu yeni bir egemenlik biçimi kazandıracaktır.

Osmanlı İmparatorluğu gelişmeler önünde kayıtsız değildir. Keşifler ve yeni ticaret yollarının bulunması doğrudan kendisini de ilgilendirmektedir. Gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu-Batı ilişkilerindeki denetimi ve belirleyiciliğini tehdit ettiği gibi, denizaşırı yollarla Doğu zenginliklerine ulaşılabildiği için Osmanlı, Doğu'nun koruyuculuğu ve kollayıcılığına dayanan geleneksel görevini de yerine getirememektedir.

Osmanlı gelişmelere ilgisiz kalmamış, çeşitli çözüm arayışlarına girişmiştir. Bu noktada keşiflerle ilgili olarak bizim açımızdan kurcalanması, değerlendirilmesi gereken meseleler karşımıza çıkmaktadır.

Keşfin yolaçmış olduğu bazı sorunlar ve konuyla ilgili verilen çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Biz bu bilgilerin kendi açımızdan özellikle tarihçilerimiz tarafından yeni bir biçimde ele alınabileceğini, bazılarının üzerinde durulması ve yeniden değerlendirilmesi, kurcalanması gerektiğini düşünüyoruz. Bu çerçevede kısaca birkaç problemin altını çizmek istiyoruz.

Toplantılarda değinilmeyen veya gerektiği kadar üzerinde durulmayan konular bulunmaktadır. Amerika'nın keşfi bizim açımızdan Osmanlı'nın yeni siyaset arayışlarını değerlendirmek bakımından önemlidir. Bu siyaset arayışlarında özellikle ele alınması gereken bazı noktalar bulunmaktadır.

Öncelikle Yavuz Sultan Selim'in diğer Osmanlı padişahları-

nın aksine genel Osmanlı siyasetinin çizgisi dışında Doğu'ya yönelmesi ve 1514'te Çaldıran'la başlayan Doğu seferinin 1516'da Mısır'ın fethiyle neticelenmesi bu bağlamda da değerlendirilebilecek özellikler göstermektedir.

Yavuz'un Hint sularındaki Portekiz egemenliğini yıkmak için donanma kurma girişimleri de bu hareketin kimi zaman ileri sürüldüğü gibi örneğin salt İslam birliği kurmaya yönelik olamayacağını göstermektedir. Osmanlı, gelişmeleri yakından takip etmekte kendi açısından çözüm yolları bulma çabasındadır. Bu amaçla İstanbul'da kurulan Haliç Tersanesi'nde 150 savaş gemisi tezgaha koyulmuş, hemen arkasından Süveyş tersaneleri de faaliyete geçirilerek Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle savaşacak donanmanın oluşturulması girişimleri başlatılmıştır.

Mısır bu açıdan özel bir önem taşımaktadır. Yavuz'un Mısır'ı fethettikten sonra dünya haritasını görmek istemesi Osmanlı'nın gelişmeleri ne derece yakından izlediğinin göstergesidir. Pirî Reis dünya haritasını 1513'te çizmiştir. Harita ancak 4 yıl sonra 1517'de ve Mısır'da padişaha sunulmaktadır. Haritanın önemi kadar padişaha sunulduğu yer ve zaman da dikkat çekicidir. Osmanlı Mısır'ı ele geçirerek geleneksel ticaret yollarını canlandırabileceği gibi Hint sularında da söz sahibi olmak, Batı yayılmasını engellemek çabasındadır.

Pirî Reis'in haritası eldeki en eski Amerikan haritası olması bakımından önemlidir. Pirî Reis, Colomb'un 1498'de çizdiği haritayı ele geçirerek kendi haritasını çizerken sadece basit bir kopya çıkarmakla kalmamış, bunun dışında 20 kadar haritadan istifade etmiştir. Pirî Reis'in harita hakkındaki ifadeleri dünya devleti olan Osmanlı'nın faaliyetleri ve gelişmeleri izlemesindeki titizliği göstermesi açısından da ilginçtir. "Hartısı ta kim anın geldi bize" diyen Pirî Reis haritanın önemini şöyle ifade etmektedir: "Bu fakir dahi mukaddema bir hartı bünyad edip şimdiden olan hartılardan ezaf muzaaf ziyade türlü tasarruflar gösterip Hind ve Çin bahirlerinin taze çıkan haritaları ki diyarı Rum'da kimesne anı bu zamana dek malum edinmemiştir."

Böylece Osmanlı'nın XVI. yüzyılda Kafkasya, İran, Irak, Suriye, Mısır, Tunus ve Cezayir ile Hicaz ve Yemen'in fethiyle başlayan faaliyetleri donanmanın Kızıldeniz, Basra ve Umman

deniziyle Hindistan sahillerine gitmesine dek uzanmıştır.

1552'de Hint sularım dolaşan Pirî Reis'ten sonra kaptanı derya olan Ali Reis'in Hint sularındaki faaliyetleri kadar Hindistan'daki serüveni de ilgi çekicidir. 1554'te Hürmüz ve Maskat açıklarında Portekizlilerle savaşan, oradan Hint sahillerine ulaşan, ancak filosu fırtınadan tahrip olan Ali Reis, gemileri Gucarat devletine bıraktıktan sonra Hindistan içlerine kadar uzun bir seyahate girmiştir. Orada bulunduğu birkaç yıl içinde Hindistan İmparatoru'nun misafiri ve müşaviri olan Ali Reis imparatorun ölümünden sonra Türkistan ve İran yoluyla yurda dönmüştür. Burada asıl önemli olan Ali Reis'in seyahatinden çok seyahati anlatan bir kitap yazması ve Mir'atu'l-Memalik (Ülkelerin Aynası) adlı kitabını Kanuni'ye sunmasıdır.

Gelişmeleri izlemenin dışında Osmanlı'nm keşif sonrası yeni siyaset arayışlarını gösteren başka örnekler de bulunmaktadır. Bunlardan biri de Sokollu'nun kanal girişimleri ve buna bağlı olarak kapitülasyonlardır.

Sokollu'nun geleneksel ticaret yollarını canlandırma tasasına dayalı iki ayrı kanal açma girişimi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Don-Volga nehirlerinin birleştirilmeleriyle Hazar Denizi'nin Karadeniz'e bağlanma projesidir. Kanalın üç ayda üçte biri kazılmış ve 1569 yılı içinde projeden vazgeçilmiştir. İkincisi ise Hint ve Umman denizinde başarı gösterilememesi üzerine yine 1568'de Akdeniz ile Hint denizini birleştirme girişimlerinin gündeme gelmesi ve plan aşamasında kalan Süveyş kanalı projesidir.

Bu iki proje Amerika'nın keşfi hadisesiyle bağlantısı içinde ele alınması ve üzerinde durulması gereken bir öneme sahiptir. Osmanlı'nın yeni siyaset arayışları bunlarla da bitmemekte geleneksel ticaret yollarmı canlı tutabilmek amacıyla başvurulan kapitülasyonlar da bu siyaset arayışlarının sonuçlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Öncelikle belirtilmesi gereken denizaşırı ilişkiler ve yeni ticaret yollarının Atlas Okyanusu'na kıyısı olan ülkelerin denetiminde ve tekelinde bulunduğudur. Bu durum kara Avrupası ve Akdeniz ülkelerini Hindistan'a karadan ulaşma yoluna itecektir. Fransa gibi Hindistan'a ulaşmak için geleneksel yolları denemek

isteyen ülkelerin girişimi Osmanlı'ya yeni bir siyaset uygulama imkanı tanımaktadır.

Kanuni'nin Fransızlara tanıdığı ayrıcalıkları geleneksel ticaret yollarını canlı tutmak çabası olarak değerlendirmek gerekmektedir. Kapitülasyonlar, cazibesini yitiren eski ticaret yollarını Batı için tekrar cazip kılmak için tanınan haklardır.

Osmanlı, kendi denetimindeki ticaretin Batı gözünde çekiciliğini artırabilmek için, yeni ticaret yolları dışında kalmış ülkelere bu ticaretteki aracılık payından ya da haraçtan vazgeçip belli kolaylıklar sağlamaktadır. Böylelikle Osmanlı, Fransa'nın eski ticaret yollarıyla, yeni ticaret yollarına dayalı İspanya ile rekabet etmesi imkanını hazırlamaya ve yeni ticaret yollarının çekiciliğini ortadan kaldırmaya çalışmaktadır.

Kapitülasyon meselesine bağlı olarak Kanuni'nin Avrupa siyaseti ve Şarlken'e karşı I. Fransuva'yı desteklemesi de Amerika'nın keşfi çerçevesinde tartışılmayı ve yeniden kurcalanmayı gerektirir bir öneme sahiptir. Şarlken, aynı zamanda İspanya kralıdır ve açık deniz ticaretini denetlemektedir. Osmanlı Şarlken'e karşı Fransuva'yı destekleyerek hem geleneksel ticaret yollarını canlandırmak, hem de okyanus kıyısındaki deniz aşırı ticaret yapan ülkelere darbe vurmak istemektedir.

Görüldüğü gibi Amerika'nın keşfi toplumumuzu yakından ilgilendirmektedir. Kitapta yer alan tebliğlerde konu farklı disiplinlerce, değişik yönleriyle ele alınmıştır. Tarihçiler, edebiyatçılar, hukukçular ve sosyologlar keşif öncesi gelişmelerden, eski Amerikan uygarlıklarından başlayarak keşfin serüveni ve keşif sonrası gelişmelere, bu gelişmeler karşısındaki Osmanlı siyasetinden keşfin Batı toplumlarında yolaçtığı dönüşüme, Amerika ile kurduğumuz ilk ilişkilerden yakın dönemlerdeki gelinen çizgiye ve ilişkinin edebiyatımıza yansımasına kadar bir dizi konu üzerinde durmuştur. Kitap, sosyolojinin temel konularını ve Türk tarihini yakından ilgilendiren söz konusu olay ve gelişmeler hakkında bilim adamlarımızın görüşlerinin ortaya konulması ve toplumumuz açısından gerekli sonuçların çıkarılmasına katkısı olacağı inancıyla yayma hazırlanmıştır.

Recep ERTÜRK - Hayati TÜFEKÇİOĞLU

KEŞFEDENLER, TİCARET YOLLARI VE OSMANLI İMPARATORLUĞU

Salih ÖZBARAN

Bugün, Akdeniz'in iki ucunda yeralan, dünya siyasetini ve ekonomisini yönlendirmede oldukça sınırlı yetkiye ve güce sahip olan iki ülke var: Türkiye ve Portekiz. Bu iki ülke, 450 yıl kadar önce, imparatorluklarının kendilerine verdiği güven ve yetki ile, Hind Okyanusu dünyasının, Asya'nın, Ortadoğu'nun, Afrika'nın geleceğini paylaşmada çekişiyorlardı; merkezlerinden çok uzaklarda buldukları vergi kaynaklarını, ticari faaliyetleri, üretim bölgelerini düzenlemede anlaşamıyorlardı.

I

Lizbon'da Türk Büyükelçiliği'nde bir salonun duvarını süsleyen, aslı Portekiz Devlet Arşivi'nde bulunan, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1544 Ekimi'nde Portekiz kralı III. Dom Joao'ya gönderdiği bir mektup (nâme-i humayûn), dönemin diplomatikasını iyi yansıtıyor:

Haliya mezbur Duarte Catanho nam ilçiniz tekrar saadetlû dergâhımıza göndermişsiz, gelüb sizin cânibinizden bazı şartlar dahi muradınız olduğu takrir eyledi. Bunları sabıka gelen ilçiniz dahi dimiş idi amma kabûl olunmamış idi, şimdi dahi kabûl olunmadı. Eğer sabıka gönderilen ahkâm-ı şerife muktezasınca dostluk maksudunuz olursa bu cânibe ilâm eyleyesiz, olmayacak olursa dahi yine bildiresiz ki ana göre Hind cânibelerinin tedariki görüle[1].

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki *mühimme defterleri* içinde yeralan başka bir nâme-i hümayûn, yirmi yıl sonrasının diplomatikasına ışık tutarken iki imparatorluğun rekabet içinde anlaşma yolları aradıklarına tanıklık ediyor[2].

Bilindiği üzere, onaltıncı yüzyılın ortaları, Avrupa'nın yayılmasından çok etkilenen Levant ticaretinin, Kızıldeniz ve Basra Körfezi yollarının, yeniden canlandığı bir dönemdir; bu durum

* Prof. Dr. Salih ÖZBARAN, E.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi

ünlü tarihçilerce kabul edilmiştir; Braudel, Lane, Boxer, İnalcık, Orhonlu gibiler bu tezi savunmuşlar ve belgelendirmişlerdir. C.R.Boxer, onaltıncı yüzyılda Hind Okyanusu'nda sürekli Portekiz etkisinin bulunduğunu savunabilecek hiç bir ünlü tarihçinin artık olamayacağını söylemekte. Türklerin 1538 yılında Aden'i almasından sonra Kızıldeniz yolunda baharat ticaretinin canlandığım, Portekizce kaynaklara dayanarak açıklamakta[3]. Danimarkalı tarihçi Steensgaard da doğu ticaretine ilişkin araştırmasında ticaret yollarının durumunu şöyle açıklamakta:

Asya'ya giden deniz yolunun keşfinin, geleneksel kıtalararası ticâret yolları üzerinde meydana getirdiği yıkıcı tesirler ancak bütün yüzyıl geçtikten sonra hissedilmiştir. Onaltmcı yüzyılın başında bir duraklamadan sonra Ortadoğu boyunca uzanan ticaret yolları eski önemini yeniden kazandı ve onaltıncı yüzyılın sonunda kıtalararası kervan ticareti, belki de tarihi neticesi olarak düşünülmesi gereken boyutlarına ulaştı. Kervan ticaretine kesin darbe kuzey-batı Avrupalı ticaret kumpanyalarının...gelişinden önce vurulamamıştır[4].

1991 yılı başlarında Batılı güçler, Kuveyt'i Irak askerlerinin kuşatmasından kurtarmak için Basra Körfezi'ni doldurdular; bir kez daha, Körfez, uluslararası ve kıtalararası rekabetin merkezi oldu; nedeni petrol idi -Batı'nın saydığı birçok gerekçe yabana atılamayacak kadar önemli bulunsa bile gerçek nedeni petrol idi.

500 yıl kadar önce Avrupalıları Hind Okyanusu'na çeken faktörler farklı idi; Vasco da Gama'ya, 1498 yılında Hindistan'a ulaştığında, sorulan soruya, "*sizi buraya hangi şeytan getirdi?*" sorusuna verdiği yanıt şöyleydi: "*Hıristiyanları ve baharatı bulmaya geldik*". Gerçekten, Portekizli tarihçi Godinho'nun deyişiyle "*baharat emperyalizmi macerası*" başlamıştı[5].

Portekizliler Doğu İmparatorlukları'nı hızla kurdular. Doğunun ticaret emtiasının Akdeniz'e ve Avpura ülkelerine taşındığı Basra Körfezi'ni ve Kızıldeniz'i abluka altında tutmak suretiyle ve özellikle baharatı Ümit Burnu yoluyla Asya'dan Portekiz'e taşımak amacıyla güçlü deniz kuvvetlerini kullanarak, Hind Okyanusu'nun stratejik noktalarını tuttular. Osmanlı orduları Suriye ve Mısır'a girdiklerinde Kızıldeniz'deki ticari faaliyetler duraklama noktasındaydı. Osmanlı fethinden sonra Mısır'ı ziyaret eden Leo Africanus, orada ticari aktivite görememişti. Magalhaes Go-

dinho, İtalyan kaynaklarına dayanarak 1519 yılını yansıtırken, Doğu Akdeniz ticaretinden hiç de iyi sözetmemekte: "*non è piu mercadonti ni al Cayro ni in Alexandra*"[6].

II

Bu bildirinin amacı, Osmanlı merkezi otoritelerinin güneye yayılma motiflerini ortaya koymak değildir. Şüphesiz, Batı'da olduğu üzere, din ağırlıklı oluşundan ve ekonomik beklentilerden sözedilebilir. Ancak Memlüklerin hizmetinde de çalışmış olan ünlü denizci Selman Reis'in 1525 tarihli bir raporu okunduğunda, Osmanlı yöneticilerinin ticaret yollarının önemini yeterince takdir edemedikleri, keşifleri izleyemedikleri ileri sürülebilir[7]. Selman, keşiflerin Osmanlı çıkarlarıyla çakıştığının farkındaydı; Portekizli gemicilerin Doğu Akdeniz yoluyla gitmesi gereken emtiayı engelledeklerinin bilincindeydi. Birkaç örnekle yetineceğim.

1529 yılında bir Portekiz filosu, baharat yüklü büyük bir gemiyi (não'yu) zaptetmişler, sekiz gemiyi ele geçirmişler ve dört küçük gemiyi Hindistan kıyılarında yakmışlardı[8]. Aynı şekilde, Kızıldeniz-Hindistan arasında onaltı müslüman gemisine (*terradas*) el konulduğu, bir Osmanlı kalyonunun zaptedildiği Portekiz kroniklerinde kayıtlıdır[9]. Örnekler çoğaltılabilir. Portekizli Pero Caroldo'nun Venedik'ten kralına bildirdiği habere inanmak gerekirse, 1531 yılında Venedik gemilerinin Beyrut ve İskenderiye'den baharat yükleyemediklerini belirtebiliriz[10].

Aşağı yukarı bu tarihlerde, Osmanlıların güney sularına doğru daha büyük projelerle geldiklerine tanık oluyoruz; bunların işaretleri ve kanıtlarıyla karşılaşıyoruz. Süveyş tersanesinde hazırlanan gemiler, Nil ile Kızıldeniz arasında bir kanal açma girişimi, Akdeniz'de ve İran yakasında gelişen olaylara öncelik tanınması yüzünden sonuç vermemiş olmakla birlikte, 1538 yılında Aden'in alınması ve 74 parçalık bir donanmanın ve iri topların Hindistan sahillerinde görünmesi, dünya nimetlerinin Frenklere bırakılamayacağının ve müslüman devletlerin bir koruyucularının bulunduğunun göstergesini oluşturuyordu.

Bu arada, iki imparatorluk arasında, anlaşma yolları da açık tutulmak isteniyordu. Osmanlı sarayı baharata, bibere ihtiyaç duyarken Portekizliler hububat açıklarını kapatmak istiyorlardı.

Diplomatik ilişkiler de kendini gösteriyordu onaltıncı yüzyıl ortalarında. Osmanlılar Basra Körfezi'ne ulaştıklarında bir yandan kuzey-doğu Arabistan topraklarında yerleştiler bir yandan Hürmüz'e elçi göndermek suretiyle Portekizlilerle ilişki kurmak istediler. Körfez'in giriş çıkışının kapalı tutulması, doğal olarak, işlerine gelmiyordu. Bu yüzdendir ki -diplomatik ilişkilerin gereken ciddiyet içinde yürütülememesinin de etkisiyle- Osmanlılar 1552 yılında ünlü denizci Pirî Reis yönetiminde 25 gemilik bir donanmayla Hürmüz'ün üstüne gittiler. Bu girişim Osmanlı sarayına zafer getirmedi; diğer girişimler de hüsranla sonuçlandı; okyanus Osmanlı gemilerini yuttu.

İlginç bir durum çıkıyordu ortaya: Osmanlılar büyük deniz karşılaşmalarında veya Hind Okyanusu çıkarmalarında başarısızdırlar; ancak Kızıldeniz ticareti bir hayli canlılık kazanıyordu. Braudel'in tesbitlerine göre, 1554 ile 1564 yılları arasında yıllık 20,000 ila 40,000 kantar karabiber ağırlıklı baharat Levant'tan geçiyordu[11]. Portekiz kroniklerine dayanan Boxer, onaltıncı yüzyıl ortalarında Açelilerin Kızıldeniz-Açe ticaretinde faal olduklarını bildirmekte[12]. Venedik tarihi uzmanı Lane ise, keşifler öncesinde İskenderiye'den geçen karabiber miktarını 1,150,000 İngiliz Lb.si olarak yansıtırken, 1560-64 arasındaki miktarın 1,310, 454 Lb. ye ulaştığını saptamaktadır[13].

Belirtilen yollar üstünde ticaretin canlanmasına ilişkin daha başka kanıtlar göstermek mümkün; en azından Osmanlı Yemeni bütçelerinde yeralan veya Basra defterlerindeki mahsulatı belirten sayıları ileri sürmek yerinde olur. Ama burada çok ayrıntıya girmek istemiyorum. Kısaca şunu söyleyebilirim: Osmanlılar Hind Okyanusu'ndan bekledikleri ticari gelirlere bir ölçüde karşılık buldular; ancak muhasebe defterlerinde yeralmış gelirlerinin büyük bir parçası ticaret yollarının sürüklediği kâr değildi; iltizam yoluyla topladığı vergilerin tutarıydı ve bu tutar, yönetici ve askerlerin Avrupalı hasımlarına ve yerel başkaldırılara karşı durdukları bölgelerdeki askerlerin, yöneticilerin maaşlarına ve gerekli bazı harcamalara sarfedilmişti. Vergi gelirleri ve liman girdileri de kimi zaman yetmemişti. Açık veren eyalet bütçelerini ve mühimme defterlerinde yeralan fermanları böyle durumlar için kanıt gösterebiliriz.

III

Coğrafi keşiflerin 500. yıldönümlerini anma ve değerlendirme için 1492 tarihi (yani Kristof Kolomb'un, Amerigo Vespucci'nin deyimiyle, "Yeni Dünya"nın keşfi) ile 1498 tarihini (yani Vasco da Gama'nın Hindistan kıyılarına varış anını) esas aldığımızda -en azından konuyu geniş tutmak için böyle düşündüğümüzde- durumu şöyle özetleyebilirim:

Onaltıncı yüzyıl başlarken Avrupa'nın Ortadoğu'yu yarıp geçen ticaret şebekesi canlı sürüp gitmekteydi. İslam ve Hıristiyan dünyalarını bütünleştiriyordu. Ticaret yolları Akdeniz'le ve bağlantıları olan karayolları ile kenetleniyordu; ve bu Akdeniz'in ve ona egemen devletlerin şebekesiydi. Ama bu şebeke okyanusa açılan İberik devletlerince bozuldu[14].

Portekiz'in tanınmış tarihçisi Magalhaes Godinho, yayılmadaki ekonomik faktörleri ön planda tutarken asillerin toprak kazanma ve burjuvazinin pazarlarını ele geçirme isteklerini, Fas'taki zahirenin, kumaşın, Sudan'daki, Guine'deki altının hedeflendiği, balıkçılığa egemen olma arzusunu, Hindistan'daki baharata, kıymetli taşlara, nadir ve kokulu bitkilere ulaşma heyecanını ve özellikle Dom Henrique'i harekete geçiren Tanrı'ya ve krallığa hizmet etmede çok önemli sayılan haçlılık ve asalet ruhunu dile getirmektedir[15].

Portekiz yayılmasına daha yeni açıklamalar getiren L.Filipe Thomaz ise, yayılmanın sosyal tarihinin henüz yazılmadığını, eldeki verilerin tarihçilerin yol almalarını önlediğini öne sürüyor. 1991 yılında, Yeni Delhi'de yayımlanan bir dergi için yazdığı makalede, Portekiz'in doğudaki yayılmasına belli bir çizgiden, doğrultudan, bakıldığını; okyanusta politik ve ekonomik egemenlik için hazırlanmış planların uygulanması olarak görüldüğünü söylüyor. Porkekiz'deki iç sorunların kenara itildiğini -bir bakıma Portekiz kroniklerinin yansıttığı üzere- iman ve imparatorluk gibi yüce sayılan amaçların yerine getirilme idealini işlediklerini ileri sürüyor. Thomaz'a göre, Portekiz'in Asya'daki girişimlerini yönlendiren üst zümreler, klan yapısmdaydı, evliliklerle bağlı sınırlı sayıdaydı; toprak sahibi aristokrasiye dönüşme şansları pek yoktu; kraliyetin şereflendirmesi, makamlandırması

onlara yetmişti. Bir tür *noblesse de service* ile taçlandırılıyorlardı[16].

IV

Bu aşamada Wallerstein'a değinmek istiyorum; keşifleri daha geniş perspektivde ve güncel değerlendiren bu kişiye yer vermek istiyorum. *Keşifler ve Dünya Ekonomisi* başlıklı kitabın yazarı tanınmış tarihçi Godinho için 1988'de çıkan *Armağan*'da yayınlanmak üzere "Keşifler ve Beşerî Gelişme" konulu bir makale yazan Wallerstein şöyle sormuş bu derlemesinde, yeni yorumlamasında: "*Keşiflerin şaşılası yanı neydi, yeni bir dünyaya sahiplenmek neden güzeldi?*" İki çağrışımı belirtiyor. İlki, keşfedenin ek bir insani olasılığının bulunduğu ve insanlığın görüş ve gücündeki gelişimin varlığı. Diğeri ise, her bir keşifte bir kaşifin olduğu; keşfedebilmek için zeki, başarılı ve güçlü olmak zorunluluğu. Wallerstein şunu da ekliyor: "*Sadece bugün kavrayabiliyoruz ki bütün bu avantjlar denklemin yalnızca bir yanında yer almaktadır. Keşfedilen bireyin ya da halkın bu deneyimi pasif ve belki de olumsuz biçimde nitelendirilebilir*" [17].

Hatırlatmaya dahi gerek yok burada; Wallerstein konuya kapitalist -dünya ekonomisi içinde bakıyor; böyle bir sistem çerçevesinde yaklaşıyor. Onbeşinci yüzyılın sonuna doğru birikmeye başlayan sermayeyi, beraber giden sömürüyü, ırkçılığı, cinsiyeti ve büyük boyutlu yıkımları dile getiriyor. Ama umudunu yitirmiyor; son 150 yıl içinde, sözünü ettiği sisteme karşıt olan gelişmeleri vurguluyor; başarıdan dem vuruyor. Keşiflerle bağlantıladığı insani gelişmeler üstüne yazdığı yazısını şöyle bitiriyor: "*Bizim tuhaf ve hiç de eşitlikçi olmayan modern dünyamız bu kapitalist dünya ekonomisi, ya daha eşitlikçi/demokratik tarihi sistemle ya da bir o kadar eşitlikçi olmayan/demokratik olmayan bir sistemle yer değiştirebilir; bunun adı henüz belli değil. Şüphesiz önümüzde duran gerçek politik ve ahlaki sorun bu*"[18].

Bu arada bir gazetecinin ağustos 1992'de yazdığı bir makaleden alıntı ile konuyu biraz daha güncelleştirmek istiyorum. Acaba biz tarihçilerin hep eskide bıraktığımız konulardan böyle bir tanesine daha mı hakça davranıyor? "*Cenovalı denizci Kristof Kolomb'un bundan 500 yıl önce Ispanya adına Amerika yakınlarına varmasıyla yeni bir aşamaya giren büyük karşıtlaşma*

günümüzde de nitelik değiştirerek devam ediyor. Sömürü ilişkilerinde doğal kaynakların talan edilmesi, soykırım, kölelik gibi kaba yöntemlerin yerini, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha ince bağımlılık ilişkileri aldı" diyor[19].

Ancak, bu sözleri, belki, popülist sayabilirsiniz, gazete yazısının çağrıştırabileceği kolay reçete olarak görebilirsiniz. Eğer öyleyse, denizaşırı tarihçiliğin uzmanı Hollandalı tarihçi Henk Wesseling'in değerlendirmesine bakabilir, bildirimizi akademik bir yaklaşımla noktalayabiliriz.

Wesseling'in 1991 yılındaki bir değerlendirmesinde ilginç noktalara değiniliyor; denizaşırı tarih, dünya tarihi içine sokulmaya çalışılıyor; yönetenlerle yönetilenler arasında denge kurulmaya çalışılıyor. Hollandalı tarihçi, sadece Avrupa'nın yayılması yerine Avrupalı ve Avrupalı olmayanların karşılaşmasının tarihi ile, Avrupalı olmayanların ekonomik, sosyal, politik ve kültürel sistemlerine yer arıyor. Avrupa'nın yayılma tarihi yanında bağımsız Asya ve Afrika tarihlerini de yeterli görmüyor; bunları tek başlarına anlamsız buluyor. Hepsini birleştirmek istiyor ve bunu bir dünya tarihi formu gibi benimsiyor; Batılı tarih disiplinini aşmak için çalışıyor. "*Bizim tarihimiz dünya tarihi için iktir*" diyen ünlü Huizinga'nın yarım yüzyıl önceki bu sözlerinin yönlendirdiği yaklaşımı eleştiriyor; "*Bugün hâlâ bu yaklaşımın yönlendirmesiyle*" karşı karşıya bulunduğumuzu hatırlatıyor[20].

İster Batı yayılmasında, ister Osmanlı genişlemesinde, tarihçilik yönetilenler / keşfedilenler açısından getireceği yaklaşımlarla dengeyi sağlamak zorundadır; bunu insanlık için yapmalıdır.

NOTLAR

1 Arquive Nacional da Torre do Tombo (Lisboa), *Documentos Orientais*, Maço 1, Documento 24.

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul), *Divan-ı Humayûn Muhimme Defterleri*, N.5, s.70

3 C.R.Boxer, "A Note on the Portuguese Reaction to the Revival of the Red Sea Spice Trade...", *Journal of Southeast Asian History*, Vol. X/3, December 1969, s.415.

4 N.Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crisis in the European -Asian Trade in the Early 17th Century*, Andelsbogtrykkeriet i Odense, 1973, s.9

5 V. Magalhaes Godinho, *Os Descobrimentos e a Economia Mundial*, I(Lisboa 1963), s. 487; C.R.Boxer, The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825. London, 1969, s.37.

6 S. Özbaran, "The Ottomans in Confrontation with the Portuguese in the Red Sea after the Conquest of Egypt in 1517", *Studies on Turkish-Arab Relations*, İstanbul, 1986, ss.207 ff.

7 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 6455.

8 F.L. de Castanheda, *História de Descobrimento e Conquista da India pelos Portugueses*, Lisboa, 1833, Livro IV, Capitulos XXXII, XXXVI; Godinho, Os Descobrimentos..., II, s. 146.

9 G.Correia, *Lendas da India*, Lisboa 1858-61, II, s. 272; Castanheda, Livro VII, Caputilos LXVII-LXIX.

10 Arquivo Nacional da Torre do Tombo, *Gaveta* 20, Maço 7, Documento 15; S. Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu", *Tarih Dergisi*, Sayı 31, İstanbul 1978, s. 97.

11 F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* , (Çev. S.Reynolds), Vol. II, London 1973, s. 550.

12 Boxer, "A Note...", s. 417.

13 F.C.Lane, "The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the Sixteenth Century", *Crisis and Change in Venetian Economy in the 16 th and 17th Centuries*, (Derl. B.Pullan), London, 1968, s.47.

14 K. Glamann, "European Trade 1500-1750", *The Fontana Economic History of Europe* (Derl. C.M.Cipolla), Vol.II, Fontana 1978 (3.basım), s.434.

15 Godinho, *A Economia dos Descobrimentos Henriquinos*, Lisboa 1962, ss.212-213.

16 L.F.Thomaz, "Factions, interests and messianism: the politics of Portuguese expansion in the east, 1500-1521", *The Indian Economic and Social History Review*, 28/1, New Delhi 1991, ss. 97-109.

17 I. Wallerstein, "The 'Discoveries' and Human Progress", *Estudos e Ensaios em homenagem a Vitorino Magalhaes Godinho* Lisboa 1988, s.103.

18 Wallerstein, aynı makale, s.114.

19 H. Şahin, "Kolomb'un Mirası", *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1992.

20 H.Wesselink, "Overseas History", *New Perspectives on Historical Writing* (Derl. P.Burke), Cambridge 1991, ss. 87-89.

COĞRAFİ KEŞİFLER, YENİ ÜRÜNLER, YENİ ALIŞKANLIKLAR

Zeki ARIKAN

Lucien Febvre, 1940 yılında yazdığı bir makalede[1], MÖ V. yüzyılda yaşayan Herodot'un, günümüzde Akdeniz dünyasını gezdiğini tasarlayarak onun nasıl bir şaşkınlığa düşeceğini düşlemektedir. Febvre'e göre, günümüzde tamamen Akdeniz kökenli sandığımız o kadar çok şey var ki bunlar saymakla tükenecek gibi değil. Araplar tarafından getirilen portakal, mandalin, limon vb. Uzakdoğu kökenliydi. Okaliptus adını taşıyan soluk yapraklı ağaçlar, Avusturalya'dan gelmişti. Serviler ise Yakın Doğu'dan Akdeniz ülkelerine gelip kök salmıştı. Peru'dan gelen domates, Hindistan çıkışlı patlıcan, Guyanalı biber, Meksikalı mısır, Arapların[2] hediyesi pirinç, Amerika'dan Avrupa'ya ulaşan tütün ve daha nice ürünler Akdeniz dünyasının malı olmuştur. "Bugün portakal ağacından yoksun bir Riviera, servi ağacı olmayan bir Toskana, baharat satılmayan bir çarşı düşünebilir miyiz?"[3].

Febvre'in saydığı ürünlerin önemli bir bölümünün Avrupa'ya coğrafi keşiflerle birlikte geldiğini biliyoruz. Bilindiği gibi XV. yüzyılın en önemli olaylar dizisini oluşturan coğrafi keşifler; siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel alanda oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Bunları incelemek bildirimizin sınırlarını aşar. Ancak şu kadarını belirtelim ki bu keşifler sonunda Avrupa'nın siyasal ve ekonomik etki alanı oldukça genişledi. Altın ve gümüş gibi değerli madenlerin ve baharatın bolca Avrupa'ya akması, bu anakaranın ekonomik yapısında köklü değişmelere ortam hazırladı[4]. Avrupa o zamana kadar bilmediği, tanımadığı ülke, insan, bitki ve hayvanları tanıdı. Avrupa uygarlığı, kendine sınır olmayan kültürle tanıştı. Böylece derin bir "zihniyet" değişikliği gündeme geldi[5]. Fransızların ünlü deneme yazarı Monta-

* Prof. Dr. Zeki ARIKAN, E. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü öğretim üyesi.

igne, Amerika'nın keşfinden söz ederken şunları yazmaktadır[6]: "Dünyamız az önce bir başka dünya buldu. Bunun sonuncu kardeş olduğunu kim söyleyebilir. Bugüne dek inlerin cinlerin bildiği yoktu bu yeni dünyayı. Bizimki kadar büyük insan dolu, kanlı canlı bir dünya bu; ama o kadar yeni o kadar çocuk ki abc öğreniyor henüz. Elli yıl öncesine kadar ne yazı biliyordu, ne tartı, ne ölçü, ne giysi, ne buğday ne üzüm. Doğanın kucağında çırıl çıplaktı; anası ne verirse onunla besleniyordu".

Keşiflerin en önemli sonuçlarından biri de yukarıda değindiğimiz gibi, Avrupa'nın XV. yüzyıla kadar tanımadığı mısır, patates, tütün, fasulya, domates, kakao, vanilya vb. ürünlerin Akdeniz dünyasına girmesidir. Bu ürünlerin Avrupa'ya girmesi giderek eski dünyayı kaplayacak biçimde yayılması, insanların beslenme düzeninde, ekonomik koşullarında, günlük alışkanlıklarında ve davranışlarında yeni gelişmelere ortam hazırladı.

Yeni Dünya'dan Eski Dünya'ya gelen ürünlerin arasında mısır ilk sırada yer almaktadır. Kristof Kolomb'un daha ilk seyahatında Avrupa'ya getirdiği ürünler arasında mısırın da yer aldığı ileri sürülmektedir. Mısır, pek de besleyici olmamakla birlikte yerli halkın tüketiminde önemli bir yer tutuyordu. Mısır 1500 yıllarına doğru Avrupa'da üretilmeye başlandı. Önce İspanya'da üretilen mısır oradan Katalanya bölgesine ulaşmış, 1520'de Portekiz'de de görülmüştür. Fransa'nın güney batısından İtalya'ya geçmiştir. 1539'da ise Venedik'e sokulduğu anlaşılmaktadır. Mısır, İtalya ve Orta Avrupa ülkelerinde giderek buğdayın yerini tutan bir ürün haline gelmeye başlamıştır. Buğdayı pazara götüren köylülerin kendileri mısır tüketiyorlardı. Çünkü buğdayın fiyatı, mısırınkinden en az iki kat fazla idi. Mısırın Çin, Hindistan, Birmanya ve Japonya'ya kadar çok geniş bir alanda yayıldığını biliyoruz[7]. Yalnız şunu belirtmek gerekir ki mısırın temel bir beslenme ürünü haline gelmesi pek kolay olmadı. Ancak mısır, XVIII. yüzyılın günlük beslenme düzeni içinde önemli bir yer tutmaya başladı. Hatta 1700'lerde bile mısır Fransa'da oldukça az üretilmekteydi. Bir bakıma mısır uzun süre bahçeleri süsleyen bir bitki olarak görülmüştür[8].

Mısırın XVII. yüzyıl başlarında Balkanlar'da görüldüğüne ilişkin veriler bulunmaktadır. 1612 tarihinde mısırın Hırvatis-

tan'da üretildiği anlaşılmaktadır. Yüzyılın sonlarına doğru Banat yaylasında, Tameşvar'da, Sırbistan'da mısır ekimi yapılıyordu. Mora'nın Venediklilerden geri alınmasından sonra da mısır ekimi burada yapılmaya başlanmıştır[9]. Unutmamak gerekir ki, mısırın, eski dünyaya girdikten sonra çok değişik adlarla anıldığı görülmüştür. Sözgelimi mısır Lorain'de *Rodos buğdayı*, Pirenelerde *İspanya buğdayı*, İtalya'da *Türk buğdayı* (grano turco) ve yine bir çok yerde de çok yaygın olarak Türk buğdayı (blé turc) şeklinde adlandırılmaktadır[10]. Balkanlar'da ise mısır, çok değişik adlar altında anılmıştır ki bunlar içinde en yaygın olanı *kukuruz*'dur[11]. Bu sözcüğün özellikle Doğu Anadolu'nun bir çok yörelerinde *kokoloz* biçiminde söylendiği belirtmek gerekir[12]. Oysa mısır, en eski Türkçe kaynaklarda *mısır buğdayı* olarak geçmekte ve hatta bu bitkinin tanımı da yapılmaktadır. Nitekim en eski yazması 1583 tarihini taşıyan ve Batı kaynaklarına dayanarak coğrafi keşifler hakkında bilgi veren *Tarih-i Hind-i Garbi*'de dört kez mısır buğdayından söz edildiği görülmektedir[13]. Bu eserde mısırla ilgili olarak şunları okuyoruz.

"*Ve cezayir-i mezkûrede nan iki kısımdır. Birisi mayıs nam bir nebatın tohumudur ki buğday gibi döğüp un yaparlar ve tarik-i mahud üzre etmek ederler. Kameti bir iki zira olub kellesi bir karış ve nohut kadar olur. Galiba beyne'n nas mısır buğdayı namıyla meşhur olan nesnedir*"[14].

Buradaki "beyne'n nas" ifadesinden mısırın 1580'li yıllarda Türkiye'de bilindiği sonucunu çıkarmamız gerekmektedir. Ancak XVI. yüzyıl sonlarına ait *mufassal tapu-tahrir* defterlerinde mısırın Anadolu'da üretildiğine ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bugün Karadeniz bölgesinin ekonomik yapısında önemli bir rol oynayan mısırın XVIII. yüzyılda Boğdan'dan buraya getirildiğini Nicoara Beldiceanu ve Nasturel belirtmektedirler[15].

Öte yandan patatesin M.Ö. 2000 yıllarında Güney Amerika'da üretildiği anlaşılmaktadır. Ancak bunun eski dünyaya yayılışı mısırın yayılışına benzememektedir. Çünkü patates kısa sürede evrensel bir yayılma özelliği gösteremedi. Çin, Japonya ve Müslüman ülkelerine güçlükle girebildi. Avrupa'da yer yer yayılan patatesin nüfusun artışında önemli bir rol oynadığı dahi

ileri sürülmüştür. Bu bitki 1764 yılında bile henüz Polonya'da bilinmiyordu. 1790 yılında Petersburg'da yalnız Almanlar patatesi üretiyorlardı.

Patatesin eski dünyaya yayılmasının çok yavaş olduğunu belirttik. İspanyollar bu bitkiyi 1539 yılında Peru'da tanımışlardır. Hatta İspanyol tüccarları Potosi maden ocaklarında çalışan yerlileri patatesle besliyorlardı. Patates Amerika'dan, önce İspanya'ya getirildi. İspanya'dan daha kalabalık bir ülke olan İtalya, patatesin beslenme konusundaki önemini çabucak kavradı. Bu bakımdan patates İtalya'da önemli ölçüde yayıldı. 1600 yıllarında Almanya'daki bahçelerde patates üretiliyordu. Hatta 1588'de İngiltere'ye bile girmişti. Sözün kısası patates keşiflerden sonra Avrupa'ya girmiş, ancak Rusya'ya varıncaya kadar bütün Avrupa ülkelerinde yayılması XVIII. yüzyılın sonunu ya da XIX. yüzyılın ilk yıllarını bulmuştur[16].

Mısırın Balkanlar'da kolayca yayılmasına karşılık patatesin buralara girmesi pek kolay olmamıştır. Hatta patatese karşı bir tepki dahi doğmuştur. Öyle ki Arnavutluk'ta halk, "toprağın bağrında kendini saklayan mekruh bir gıdayı" Frenkler gibi yiyemeyeceğini söylüyordu[17].

Yeni Dünya'dan Avrupa'ya gelen keyif verici maddeler de önemli bir yer tutmaktadır. Bu yeni keyif verci maddeler, eski alışkanlıkları tamamen değiştirmiştir. Bu ürünlerin en başında tütünün geldiğine şüphe yoktur. Kristof Kolomb, 2 Kasım 1492'de Küba'ya vardığı zaman, yerlilerin rulo haline getirdikleri bütün yapraklarını içtiklerini görmüştü. Tütün Avrupa'da uzun süre bahçelerde üretildi ve ilaç gibi kullanıldı. Nitekim Fransa'nın Lizbon'daki elçisi Jean Nicot'nun kraliçe Catherine de Medicis'ye yarım baş ağrısına iyi gelmesi için tütün tozları gönderdiğini ve Portekizlilerin tütünü bu amaçla kullandığını yazdığını biliyoruz[18].

Amerika'dan Avrupa'ya gelen ürünlerden en çabuk ve en yaygın üretilen bitki de tütün olmuştur. 1558'de İspanya'da üretilen tütünün, XVII. yüzyıl başlarına kadar bütün Avrupa'yı aşıp Hind, Seylan ve Japonya'ya kadar yayıldığını görüyoruz. Bu yayılmada tütünün çeşitli iklim koşullarına uyum sağlamadaki rolünün önemli bir payı olduğuna şüphe yoktur[19]. Tütünün bu ev-

rensel yayılmasına karşın şiddetli yasakları da birlikte getirdiğini eklemek gerekir. Nitekim tütün 1604'te İngiltere'de, 1607-1609'da Japonya'da, 1632'de İsveç ve Danimarka'da ve değişik tarihlerde birçok ülkede yasaklanmıştır. Ancak tütünün devlet hazinesi için önemli bir gelir kaynağı olabileceği anlaşıldı. Nitekim 1674 yılında Fransa'da tütün iltizama verilmiştir[20]. Bu genel bilgilerden sonra konuyu ülkemiz açısından ele alalım.

XVIII. yüzyıl Osmanlı kronikleri, tütünün ülkemize nasıl girdiği, nasıl yayıldığı ve nasıl yasaklandığı konusunda dikkate değer bilgiler vermektedirler. Peçevi'ye göre, tütünü 1009 (1600) yılında İstanbul'a getirdiler. Ve rutubetten ileri gelen kimi hastalıklara ilaçtır diye sattılar. "*Ehl-i keyfden bazı yâran keyfe müsaadesi vardır deyü mübtela oldular. Giderek ehl-i keyf olmayanlar dahi istimal eder oldular. Hattâ kibar-ı ulemadan ve ashab-ı devletten niceleri ol ibtilaya uğradılar. Kahvelerde erazil ve evbaşın kesret-i istimalinden kahveler gök tütün olub içinde olanlar birbirinin görmemek mertebelerine vardı. Esvak ve bazarda dahi lüle ellerinden düşmez oldu..*"[21].

Naima ise, 1014 yılı olaylarından söz ederken tütünün ülkemize nasıl girdiği konusunda şu kısa açıklamayı yapmaktadır:

"*Zuhur-ı Duhan*

Hal ve hürmetinde nice kıl ü kal olan duhan Frengistan'dan zuhur ve bu salde diyar-ı İslam'da iş'al-i naire-i şûr edüb gittikçe şuyu ve iştihar bulub bais-i ibtila-ı zurefa-yı diyar oldu"[22].

Tütünle ilgili ilk yasağın şimdiki bilgilerimize göre I. Ahmet (1603-1617) zamanında yürürlüğe konduğunu kabul etmek gerekir. Ondan önceki yasaklama konusunda elimizde herhangi bir belge yoktur. Kâtip Çelebi ve geniş ölçüde ondan alıntı yapan Naima, Derviş Paşa ve Nasuh Paşa'nın kötülük ve fenalık kapılarını örtmek için kahveleri kapattıklarını ve tütünü de yasakladıklarını belirtmektedirler[23]. Hicri 1018 (1612) tarihli, Aydın ve Saruhan sancaklarındaki kadılara gönderilen bir fermanda, *Tabak* isminde bir yaprağın İngiltere'den geldiği "*lüle içine konulup şem ile yanıp kamış ve gayrı besne ile peyda olan duhanı halkın içmekte*" olduğu belirtiliyor ve şöyle deniliyordu: "*Memalik-i mahrusamda olan bilad ve kurada bazarlarda bey olub ulema ilimle şigalden ve huteba ve eimme hizmetlerin ve sair*

ehl-i hiref sanatlarından kalub leylü nehar kahvehanelerde ve esvakda ol duhanı çekmekle..." Sonuç olarak bu fermanla tütün yaprağının ekilmesinin ve içilmesinin yasaklandığı ifade edilmektedir[24].

Öte yandan 1023 (1614) tarihli bir belgeden, tütünün Manisa'da ekildiği, alınıp satıldığı, halkın bu konudaki yasaklara uymadığı anlaşılmakta, bu yüzden "*kilar-ı âmire*" için alınan balmumunun azaldığı ve pahalılaştığı ifade edilmekte, sonuç olarak tütün içilmesinin ve bahçelerde tütün ziraati yapılmasının yasaklandığı açıklanmaktadır[25]. Bu yasağa hemen hemen hiç uyulmadığı 1027 (1617/18) tarihinde Saruhan sancakbeyi ve kadılarına gönderilen bir fermandan anlaşılmaktadır. Nitekim bu fermanda: "*Liva-yı mezburede vaki kasabat ve kurada duhan yaprağın ziraat ve hıraset ve bey ü şira ve istimal olunduğu*" dile getiriliyordu[26]. Ferman şu kesin buyruğun yerine getirilmesi gerektiği üzerinde durmaktadır: "*Liva-yı mezburede vaki kasabat ve kurada mecma-ı nas olan mahallerde muhkem tenbih ve tekid edüp bir ferde duhan yaprağın ziraat ve hıraset ve bey ü şira ve istimal eylemeyeler ve ettürmeyüb duhanın vücudunu bilkülleya nabit ve na peyda olmağa say ve ikdam eyleyesiz..*"

Bu belgeler XVII. yüzyıl başlarında Saruhan sancağının çeşitli kasaba ve köylerinde tütün ekiminin yapıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Herhalde bu tarihlerde yalnızca tütün Saruhan'da ekilmiyordu. Şer'iyye sicillerinin bu konuya önemli ölçüde ışık tuttuğuna şüphe yoktur. Ancak bu sicillerin tütün açısından henüz sistemli bir envanteri yapılmış değildir. Öte yandan 1034 (1624/25) tarihli bir sicil kaydı, tütünün bu tarihlerde Amasya'da da ekildiğini ortaya koymaktadır[27]. 1630(1040) yılında bile Saruhan livasında tütün "*ziraat ve istimal ve bey üşira*" ediliyordu[28].

Öte yandan 27 Safer 1043 (2 Eylül 1633) tarihinde İstanbul'da Cibali'de çıkan yangın, şehrin büyük bir kısmını harap etmiş, herkes kahvehanelerde toplanıp dedikoduya başladığı için Kadızade'nin teşvikiyle IV. Murat bütün İstanbul kahvehanelerini yıktırmış, tütün içenleri öldürteceğini ilan etmiştir[29]. Kâtip Çelebi'ye göre: "Giderek padişahın yasaklama yolundaki sert davranışı '*kişi kendisine yasak edilen nesnenin daha çok üzerine*

düşer' dediklerince içmeye hırsı ve rağmeti artıp bu suçtan ötürü nice bin adam yokluk ülkesine gönderildi"[30]. Kâtip Çelebi, tütünün bütün zararlarını sayıp dökmekle birlikte yine de bu konuda son derece hoşgörülüdür. Nitekim tütün konusundaki makalesini şöyle bağlamaktadır: "En iyisi budur ki bu konuda kimseye karışılıp sataşılmamalı"[31]. Bütün yasaklamalara ve çalkantılara karşın sonunda tütüne ve afyona iptilası bilinen Şeyhülislam Mehmet Bahai Efendi, tütünün helal olduğuna dair fetva verdi[42].

Raşit, 1108 (1696/97) tarihinde tütünden alınan vergilerin ve tütüne bağlı gümrük gelirlerinin arttığından söz etmektedir. Raşit'e göre halkın tütün içmeye iptilasının önüne geçilememiş, Sultan IV. Murat'ın çok şiddetli yasakları dahi para etmemişti. Bu nedenle beyhude yere tütünü yasaklamanın bir faydası olmadığı anlaşılmıştı. O zaman tütün ekim alanlarına dönüm resmi ve tütüne de gümrük resmi bağlanmasının uygun olacağı düşünüldü. Bu resimler Raşit'in belirttiği tarihte yeniden arttırıldı. Böylece Osmanlı ülkelerinde tütün ekilen yerlerden dönüm başına bir altın *resm-i dönüm* alınması uygun görüldü. Tüccarın İstanbul ve Edirne gümrüklerine sattığı tütünlerin de vukiyye[33] başına alınan gümrük resmi de arttırıldı[34]. Bu işlemlerin sonunda, daha önce 78 yük 44.000 akça olan hazine geliri 129 yük 44.000 akçaya yükselmiştir.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru tütün ekim alanları oldukça genişlemişti. Nitekim R.Murphey, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, Kuzey Suriye topraklarının tütün tarımı açısından ne kadar önemli bir yer tuttuğunu ve bu üretimin gümrük gelirlerine olan katkısını ortaya koymuştur[35].

Yeni dünyanın keşfiyle birlikte yeni ürünler ve yeni alışkanlıklar sadece batıdan doğuya gitmiyordu. Doğudan batıya giden ürünler ve alışkanlıklar arasında kahve ve kahve tüketimi önemli bir yer tutmaktadır. Yemen kökenli olan kahve, XVI. yüzyılın başlarında Mısır'a ulaşmıştı. Yemen sufilerinin kahveyi Mısır'a getirdikleri söylenmektedir[36]. Kahve, XVI. yüzyılın ünlü tarihçisi ve yazarı Âli'nin *Mevaid'ün nefais fi kavaidi'l mecalis* adlı eserinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Âli, keyifte aşırılık konusunu işlerken kahveden, uykuyu ve şehveti kesmekle öteki keyif verici maddelerden ayrılan *çorak su* olarak söz et-

mektedir[37]. Yine Âli, keyif ehline kahvenin iyi geldiğini yazar. Tıpkı Araplara sütün, ulu kişilere şeker şerbetinin, Tatar sürüsüne kımızın, Rus'a da şarabın iyi gelmesi gibi...[38].

Öte yandan Âli, kahvehanelere de özel bir bölüm ayırmış ve bu toplantı yerlerinin oldukça çarpıcı bir betimlemesini yapmıştır. Âli, kahvehaneleri bize şöyle anlatmaktadır[39]:

"Arabistan'da eskiden beri bulunan kahvehaneler 960 (1553)'dan beri payitahtta yani Konstantiniyye'de ve Osmanlı Devleti'nin öteki ülkelerinde peyda olan sayısız toplantı yerleri, mutlaka iyi ve yatlıların toplandığı yerler akıllı ve akılsız kişilerin kaynağı olmuştur. Çünkü oralara varanlar dervişler ve irfanlı kişiler takımıdır ki muratları birbirlerini görüp sohbet etmektir. Ve kahvesini içip keyiflerini çabuk yetiştirmektir. Bir de garipler ve fakirler bölüğüdür ki gariplerin evleri ve yuvaları yoktur. Nitekim fakirlerin de başka toplanacakların paraları ve dünyaları (dünyalıkları) yoktur. O yüzden kahvehanelere devam edebilirler. Ama şehir oğlanından bilgisiz ve kötülüğe düşkün millet olan akılsızların oralara düşkünlükleri yalnız dedikodu yapıp adam çekiştirmeleri dolayısıyladır. Bu dediğimiz sipah ve yeniçeri kısmı Osmanlı ülkesine Mısır'da Şam ve Bağdat kullarının her memlekette kahvehanelere devam etmeleri, sabah akşam bir köşesinde mücavir olup oturmaları hem dedikodularına ve çekiştirmelere otlarını yetiştirmeye[40] hem de "filan zamanda ağa idim filan devletlü kişiye kethüda" diye kendilerini satmaya alışmış olmalarındandır, sonra bu söylenen türlü türlü sınıflardan başka oralara giden kimi hak ehli kimseler yalnız kahvelerini içip gitmeyi uygun görürler... Kimi musahabeye düşkün kimseler de vardır ki ara vermeden dostlarla oturup konuşmayı severler ve nice olmadık derbederler de kahvehanelere giderler ki bunlar yalnız tavla ve satranç oynamak kimi kumar oynayıp akça kazanmak ister. Bundan dolayı kahvehaneleri beklemeleri olur. Oysa bunlar yitik sayılan kişiler olup işsiz güçsüz tembellere katıldıklarını herkes bilir".

Kahvenin İstanbul'a gelişi ve ilk kahvehaneler hakkındaki canlı betimlemeleri XVII. yüzyıl tarihçisi Peçevi'ye borçluyuz[41]. Peçevi'ye göre, 962(1554) tarihine gelinceye kadar başkent İstanbul'da ve bütün Rumeli'de kahve ve kahvehane yoktu. Söz-

konusu yılın başlarında Halep'ten Hakem adında esnaftan bir adam ile Şam'dan Şems adlı kibar bir kişi gelip Tahtakale'de birer büyük dükkan açıp "kahvefüruşluğa" başlamışlardır. Keyiflerine düşkün kimi "yaranı safa" özellikle okur yazar "makulesinden" nice zarifler buralarda toplanır olmuştur. Kimi kitap okur, kimi tavla oynar, kimi satranç. Kimileri getirdiği "nevgüfte" gazelleri okur, şiir ve edebiyattan söz edilirdi. Ahbap toplantıları yapmak için büyük paralar harcayarak ziyafetler çeken kimseler artık bu masraftan kurtulup bir iki akça kahve parası vermekle toplantı safasını sürmeye başladılar. Yine Peçevi'nin anlatımına göre mazuller, kadılar, müderrisler, işsiz ve güçsüz takımı eğlenmek ve gönül avutacak yer bulmak için kahvehanelere koşmaya başladılar. İmamlar, müezzinler, sahte sufiler ve halk kahvehanelere dadandılar. Din bilginleri ise "kötülükler yuvasıdır, kahveye gitmektense meyhaneye gitmek daha iyi olur" gibi laflar söylüyorlardı. Özellikle vaizler yasak edilmesi için çok çaba gösterdiler[42].

III. Murat (1574-1595) döneminde kahvehanelerin kapatılması için sıkı önlemler alınmış fakat fayda vermemiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi IV. Murat zamanında (1623-1640) tütün yasağı ile birlikte "*fitne ihtimalini def için İstanbul'da cümle kahvehaneler kapanıp minba'd açılmamak babında*" ferman çıktı[43]. Kahvehanelerin "*ekseri yıkılup gayri memalik-i mahrusada dahi bu hüküm*" yürürlüğe girdi. IV. Mehmet zamanında (1648-1687) İstanbul dışındaki yerlerde kahvehaneler yeniden açılıp "*ehl-i keyfin gönülleri küşad oldu*"[44]. Katip Çelebi ise kahvenin 950 (1543)[45] tarihinde gemilerle İstanbul'a geldiği zaman haram olduğuna dair fetvalar verildiğini, "yanık olmasından başka devir ve cemiyet ile içilmesinin doğru yoldan çıkıp dinsizlere benzemek" şeklinde yorumlandığını yazmaktadır. Fakat yasaklar ve şiddetler fayda vermeyip verilen fetvalar ve söylenen sözler halkın kulağına girmedi. Yer yer kahvehaneler açılıp insanlar büyük şavk ve rağbetlerle bir yere gelip bu nesneyi içmişlerdir[46]. Kimi Avrupalı gezginlerin seyahatnamelerinde Türkiye'de XVI. yüzyılın sonlarına doğru kahve tüketildiği konusunda ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır[47].

Kahve, 1615'te Venedik'te, 1644'te Marsilya'da, 1643 yılın-

da Paris'te görüldü[48]. Fakat 1655-56 yıllarında Türkiye'de bulunan Jean Thévenot'nun kahve konusunda verdiği ayrıntılı bilgiler[49], bu ürünün o tarihlerde Batı'da henüz yeterince tanınma - dığını ortaya koymaktadır. Buna karşılık Türkiye'de görev yapan Batılı diplomatlar bu içkiyi biliyor, tüketiyor ve hatta Antoine Galland gibi zaman zaman kahvelere dahi gidiyorlardı[50]. 1669 yılında Fransa'ya elçi olarak gönderilen Müteferrika Süleyman Ağa, Paris'te geniş ölçüde kahveyi Fransız konuklarına tattırmış ve tanıtmıştır. Braudel'in deyimiyle "Elçiliği başarısızlığa uğramış fakat kahve zafer kazanmıştır"[51]. Günümüzde yapılan bir araştırmada Süleyman Ağa ile birlikte Paris'te kahve modasının başlaması konusunda şunlar yazılmaktadır[52]:

"Türk elçisi Süleyman Ağa'nın 1669'da Fransa'ya gelmesi ve bir süre ikamet etmesi, eğer deyim yerindeyse hareketin patlatıcısı olmuş ve sarayın kahve çılgınlığına kapılmasına yol açmıştır. Tabii ki en ayrıcalıklı sınıfın içinde ortaya çıkacak olan bu modanın harekete geçmesi için herşey hazırdı; bu sınıf yüzeysel olsa da, hiç ihmal edilemeyecek bir doğu titreşimi içindeydi. Soylu hanımlar ve senyörler, kibar kişiler bu içeceği kullanmaya, onu içmek üzere öğleden sonraları birbirlerini davet etmeye başladılar".

Braudel, Osmanlı kılığına girmiş seyyar Ermeni tüccarların kahveyi Paris'te tanıtmada önemli bir rol oynadıklarını belirtmektedir[53]. Nitekim asıl adı Hatariyun olan fakat Pascal olarak tanınan bir Ermeni tüccar, 1672 yılında Sain Germain fuarında açtığı bir dükkanda kahve satmaya başlamıştı[54]. Bu tarihlerden sonra kahve tüketim modası giderek Fransa'da yayıldı. Bu modanın yayılmasında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamış olan kişilerin de önemli bir katkısı olmuştur[55]. Artık kahve XVIII. yüzyılda Fransa'da kesin olarak yayılmış ve burada yeni alışkanlıkların yeni geleneklerin oluşmasına önemli bir katkıda bulunmuştur.

Öte yandan XVI. yüzyıl sonlarına doğru kahvehaneler imparatorluğun en küçük şehirlerinde bile açılmış ve kahveye duyulan gereksinim günden güne artmaya başlamıştı. Bu dönem aşağı yukarı baharat ticaretinin yön değiştirmeye[56] başladığı tarihlerle çakışmaktadır. Bu nedenle kahve ticareti giderek baha-

rat ticaretinin yerini almaya başladı[57]. Mısır, Yemen'den gelen kahve ticaretinin en önemli çıkış noktalarından biri haline geldi. Yemen'den gelen kahvenin önemli bir bölümü Mısır'da yerel tüketimi karşılıyor[58], geri kalanı da Avrupa'ya ve İstanbul'a sevk ediliyordu. Osmanlı Devleti'nin özellikle XVIII. yüzyıl başlarında dışarıya satılması yasak maddeler listesine kahveyi de aldığını görüyoruz. Bu konudaki buyrukların sürekli olarak yinelendiği anlaşılmaktadır[59].

XVI. yüzyıl sonlarına doğru kahveden vergi alınmaya başlanmıştı (*tahmis-i kahve*). Suraiya Faroqhi, "Tahmis-i kahve" uygulaması konusunda 1001(1592/93) tarihli bir kayda dikkatimizi çekmektedir. Bu kayıt Kastamonu ile ilgilidir. Kastamonu'da alınan tahmis-i kahve, her hangi bir kuruluş ya da resmi bir görevliye bağlı bulunmamaktadır. Verginin Mevlana Süleyman adında biri tarafından tahsil edildiği görülmektedir[60].

XVII. yüzyılda kahve ticaretinin İstanbul'da ne kadar geniş boyutlara ulaştığını Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden anlıyoruz. Buna göre İstanbul'da *esnaf-ı tüccar-ı kahveciyanın* 55 dükkanı vardı. Bu dükkânlarda yüz kişi çalışıyordu[61]. Evliya Çelebi ikinci olarak *esnaf-ı kahve satıcıyanların* 300 mahzeni bulunduğunu, buralarda 500 kişinin çalıştığım yazmaktadır. Verdiği bilgilere göre, bunlar büyük bezirgânlardır. Herbirinin Mısır'da Yemen San'asında ortakları vardır. Binlerce kantar kahveleri kantara urararak geçerler[62]. Artık kahve devlet için de önemli bir gelir kaynağı haline gelmiş bulunuyordu. Türkiye'de kahve ve kahvehaneler sosyal ve kültürel yapıda derin izler bırakmıştır. Zengin bir edebiyat kahve ve kahvehaneler çevresinde oluşmuş ve gelişmiştir. Divan şairlerinden halk ozanlarına ve Salâh Birsel'e[63] kadar bir çok şair ve yazarımızın kahveler üzerine söylediği pek çok şey vardır.

NOTLAR

1 Lucien Febvre, "Patate et pomme de terre", *Anales d'histoire économique et sociale*, II(1940), 25; krş. Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen á l'époque de Philippe II*, Paris, 1966, II, 99.

2 Aslında Türklerin olması gerekir. Çünkü pirinç Türkler tarafından Rumeli'ye götürülmüş ve ancak XVI. yüzyılda İtalya'da üretilmeye başlanmıştı. Aynı yüzyılda pirincin Nice yöresinde üretildiği görülmektedir. Bk.Braudel, *La Méditterranée*, II, 100. Bu konuda ayrıca bkz. Halil İnalcık,

"Rice cultivation and çeltükçi re'aya System in the Ottoman Empire", *Turcica*, XIV (1982), 69-141.

3 Braudel, *Akdeniz. Mekân ve Tarih* (çev. Necati Erkurt), İstanbul, 1990, 8-9; krş. İlhan Selçuk, "Sömürüsüz Uygarlık", *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1991.

4 Braudel, *La Méditerranée*, I, 422-577.

5 Vitorino M. Godinho, *Les grandes découvertes*, Paris, 1592. Ayrıca bkz. Pierre Chaunu, *Conquête et exploitation des nouveaux mondes*, Paris, 1977; Jean Favier, *Les grandes découvertes. D'alexandre â Magellan*, Paris, 1991.

6 Montaigne, *Denemeler* (Çev. Sabahattin Eyüboğlu), İstanbul. ty. 9. basım, 94. Güney Amerika yerlilerinin keşiflerden önceki kültürel yapıları konusunda bkz. *Annales Economie Sociétés Civilisations*, Antropoloogie historique des Sociétés andines (özel sayı), 33e Année, 5-6 (1978).

7 Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIII e siécle*, Paris, 1979, I, 131-139.

8 Braudel, *Civilisation matérielle*, göst. yer.

9 G.C. Haupt, "Le Mais arrive dans les Balkans", *Annales*, XVII (1962), 84-93.

10 Braudel, *Civilisation matérielle*, I, 136

11 T. Stoianovich, "Le mais dans les Balkans", *Annales* XXI (1966), 1026-1040.

12 Türk Dil Kurumu, *Derleme Sözlüğü*, Ankara 1963-1982, VIII, 2993.

13 Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World. A Study of Tarih-i Hind-i Garbi An Sixteenth century Ottoman America*, Wiesbaden, 1990, 172, 258, 264, 295.

14 *Tarih-i Hind-i Garbi veya Hadis-i Nev*. İng. özet Süheyla Artemel, İstanbul, 1987, 50b-51a.

15 N. Beldiceanu et P.Ş. Nasturel, "Biens du Monastére Sainte- Sophie de Trébizonde dans plusieurs bandons du pays á la charniére de la conquête (1461)", *Byzantion*, LX (1990). 414.

16 Braudel, *Civilisation matérielle*, I, 139-143.

17 T. Stoianovich, "*Le mais dans les Balkans*", göst. yer., 1026.

18 Braudel, *Civilisation matérielle*, I, 226.

19 Braudel, *Civilisation matérielle*, I. 226.

20 Braudel, *Civilisation matérielle*, I, 226.

21 Peçevi İbrahim, *Tarih*, 1283, I, 365.

22 Naima, *Tarih-i Naima*, İstanbul, 1281-1283, I, 441. Salih Zeki'ye göre tütün ilk kez 1010 (1601) yılında Türkiye'ye gelmiştir (*Türkiye'de Tütün*, İstanbul, 1928, 13). Besim Ömer de aynı tarihi vermektedir (*Tütün*, İstanbul, 1304, 13). Buna göre, Frenkler ticaret eşyası ile birlikte tütünü de İstanbul'a getirmişlerdir.

23 Katip Çelebi, *Fezleke*, İstanbul, 1286-1287, II, 154-155. Krş. Naima, III, 169: "Mukaddeme ahd-i Ahmed hanide Derviş Paşa ve Nasuh Paşa dahi sedd-i evbab-ı mesavi için yasağ etmişlerdi. Lakin çok geçmeyüb giru açıldı. Kahvehaneler bertaraf oldukdan sonra halk-ı âlem mübtela olduğu şurb-ı duhan menine dahi ferman şudur edüb..." Ayrıca bkz. Naima, III, *göst. yer.*: "Berk-i tönbekü ki Türkçe tütün dedükleri yaprağ-ı mekruhun şurbu men olunub..."

24 Çağatay Uluçay, "Tütün ve Kahveye Dair", *Gediz*, 45 (1941), 11

25 Uluçay, "Tütün ve Kahveye Dair", *göst. yer*: "Taht-ı kazanızda vaki olan kasabat ve kura ve mecma-ı nas olan yerlerde muhkem tenbih ettiresiz ki minbaad emrime muhalif duhan içmeyenler ve içdirmeyesiz..."

26 Uluçay, "Tütün ve Kahveye Dair", *göst. yer*, 13 : "Liva-yı mezburede vaki kasabat ve kurada mecma-ı nas olan mahallerde muhkem tenbih ve tekid e-

düb bir ferde duhan yaprağın ziraat ve hıraset ve bey ü şira ve istimal eylemeyeler ve ettürmeyüb duhanın vücudunu bilkülliye nabid ve na peyda olmağa sa'y ve ikdam eyleyesiz..."

27 Fikret Yılmaz, *Amasya'nın I Numaralı Şer'iyye Sicili*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış yüksek lisans tezi 1987, 4/B.

28 Uluçay, "Tütün ve Kahveye Dair", *göst. yer.*, 14.

29 Kâtip Çelebi, II, 145; Naima, III, 166-172; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi* (Çev. Atâ), İstanbul, 1327-1337, IX, 165-166; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1951, III/1,197.

30 Kâtip Çelebi, *Mizanü'ül hak fi ihtiyari'l-ahak* (yay. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul, 1980, 41.

31 Kâtip Çelebi, *Mizanü'l hak*, 47

32 İki kez şeyhülislamlık yapmıştır: 1649-1651; 1652-1654. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, 468-470.

33 Vukiyye: 400 dirhem= 1,2828 kg. Bkz. Walther Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden, 1955, 24,36.

34 Raşid, *Tarih-i Raşid*, İstanbul, 1282, II, 277-278:"*Fimabad Yenice-i Vardar tabir olunur duhanın her bir vukiyyesinden yarımşar guruş ve Kırcaali tabir olunur duhanın her bir vukiyyesinden kırkar akça ve Kubadhan'ın vukiyyesinden yirmişer akça gümrük alınmak ve el'ân dest-i tüccar ve arbab-ı ziraatte bulunan enva-ı duhanının tertib ve mezkûr üzre gümrükleri tahsili iç n her tarafa mübaşirler salınmak...*"
Osmanlı İmparatorluğu'nda tütüncülük yapmak isteyenler yıllık 100, 150 kuruş arasında değişen bir ruhsatiye resmi verirlerdi. 1290 (1873-1874) yılında ise nezaret usulü uygulanmaya başladı. Böylece tütün üretimini yılda 12.000 kıyye gerçekleştirebilenler bunu fabrikalara teslim ediyorlardı. Daha sonra bu usul de bırakılarak yerini rejiye bıraktı (Besim Ömer, *Tütün*, 126-127). Tütünün vergilendirilmesi konusunda bkz. Mubahat S. Kütükoğlu, "Tütün "Zer'iyye Resmi" ve Dış Tesirlerle Kaldırılması", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1981, II, 1429-1434.

35 R. Murphey, "Tobacco cultivation in Northern Syria and conditions of its marketing and distribution in the late eighteenth century", *Turcica*, XVII (1985), 205-226.

36 Braudel, *La Méditterranée*, II, 100.

37 Gelibolulu Mustafa Ali, *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları (Mevaidü'n nefais fi kavaidi'l mecalis)*, hazırlayan Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, 1978, I, 87.

38 Âli, *ayn. esr.*, I, 134-135.

39 Âli, *ayn. esr.*, I, 180.

40 Gökyay'a göre, "Esrar çekip hülyalara dalmak" olmalı, *Ayn. esr.* II, 307, not, 571.

41 Peçevi, I, 365.

42 Peçevi, I 365.

43 Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 145; Naime, III, 168-169: "Ol mecma-ı zürefa olan kahvehaneler yevm-i Vahidde yar ile yeksan olup bekar odaları ve debbağ ve nalband odaları yapıldı."

44 Naima, III, 169.

45 Katip Çelebi, *Mizanü'l hak*, 48-49. Kahvenin Türkiye'ye girişi konusunda değişik tarihler öne sürülmektedir. Bk. Süheyl Ünver, "Kahve 450 Yaşında", *Hayat Tarih Mecmuası*, (1967) 12-14.

46 Ebussuud Efendi, verdiği fetvalarda; günahkârların, fasıkların çalgı çalarak ve ahlaksızlık ederek içtikleri kahvenin mekruh olduğunu, kahvehanelere

gidip tavla, satranç oynayanların büyük günah işlediklerini bu nedenle cezalandırılmaları gerektiği belirtmektedir. Bkz. M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1983, mesele 722-724.

47 "Osmanlı Toplum Yaşamıyla İlgili Belgeler-Bilgiler", *Tarih ve Toplum*, 12 (1984), 9-14. Osman Ergin (*Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, İstanbul, 1939, 103), ilk kahvehanelerin cami çevrelerinde açıldığını yazmaktadır.

48 Braudel, *Civilisation Matérielle*, I, 220.

49 Jean Thévenot, *L'Empire du Grand Turc vu par un sujet de Louis XIV*, Preésentation de François Billacois, Paris, 1965, 94-96.

50 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar, 1672-1673*, çev. Nahit Sırrı Örik, Ankara, 1973, II, 113.

51 Braudel, *Civilisation Matérielle*, I, 220. Ayrıca bkz. Taha Toros, "XVII. Asırda Kahveyi Fransa'ya Tanıtan Türk Elçisi", *Hayat Tarih Mecmuası*, 11 (1968), 25-27.

52 Héléne Desmet-Gregoire, *Büyülü Divan. XVIII. Yüzyıl Fransasında Türkler ve Türk Dünyası* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul, 1991, 84.

53 Braudel, *Civilisation Matérielle*, I, 221: "Durant les derniéres années du XVII e siécle apparaissent les marchands ambulants, Arméniens vêtus á la turque et enturbannés, portant devant eux l'evantaire avec la cafetière le rechuat allumé les tasses..."

54 Braudel, *Civilisation Matérielle*, I, 220.

55 Héléne Desmet-Gregoire, *Büyülü Divan*, 83-84.

56 Braudel, *La Méditerranée*, I-II, tür. yer.; Halil İnalcık, "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, 60 (1951) 629-684; Salih Özbaran, "Osmanlı İmaparatorluğu ve Hindistan Yolu", *Tarih Dergisi*, 31 (1978), 65-143.

57 Suraiye Faroqhi, "Coffe and spices: Official Ottoman reactions to Egyptian trade in the later sixteenth centry", *Wiener Zeitschifrt für die Kunde des Morgenlandes*, 76 (1986), 87-93,

58 Kahvenin, Mısır'ın sosyal ve ekonomik hayatındaki rolü için bkz. André Raymond, *Artisans et commercants au Caire au XVIII e siécle*, Damas, 1973-74, I, 69-72, 131-133, 174-179. Ayrıca Âli, XVI. yüzyılda Kahire'de kahvehanelerin bolluğundan sık sık söz etmektedir. Bkz. Gelibolulu Mustafa Âli, *Hâlâtü'l- Kahire mine'l- âdât'iz-zâhire*, Sadeleştiren Orhan Şaik Gökyay, Ankara, 1984, 36, 72.

59 André Raymond, *Artisans et commerçants*, I, 176.

60 Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge University Press, 1984, 71.

61 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul, 1314, I, 554. Krş. Robert Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du XVII e siécle*, Paris, 1962, 209..

62 Evliya Çelebi, I, 602. Ayrıca İstanbul kadı sicillerinden alınan örnekler için bkz. "Kahve II", *Tarih ve Toplum*, 13 (1985), 57-64.

63 Salah Birsel, *Kahveler Kitabı*, İstanbul, 1975.

XIX. YÜZYILDA OSMANLI TÜRKLERİNİN AMERİKA'YI TANIMASI

Ercüment KURAN

3 Eylül 1783 tarihli Versailles andlaşmasıyla bağımsızlık kazanan Amerika Birleşik Devletleri'nin Londra elçisi, 1799 Haziranı başlarında, Osmanlı meslektaşı İsmail Ferruh Efendi'yi ziyarete gelerek hükümetinin Osmanlı devletiyle dostluk ilişkileri kurmak istediğini bildirdi ve bu maksatla İstanbul'a elçi göndermeyi teklif etti[1]. Lakin bu teşebbüs sonuçsuz kaldı. Çünkü, 1798 Temmuzunda Fransa'nın Mısır'a asker çıkarması üzerine, 1799 Ocağı'nda Osmanlı hükümeti İngiltere ile ittifak andlaşması imzalamıştı. Bu durumda Padişah bir ayaklanma sonunda İngiltere'den ayrılmış olan A.B.D. ile dostluk kurmayı uygun görmedi.

Osmanlı devlet adamları Kuzey Amerika'daki gelişmelerden haberdardılar. Nitekim, 1799 sonbaharında Georgia eyaletinde Amerikan askerlerinin İngilizlere karşı, Fransız kuvvetleriyle birlikte savaştıklarına dair bir Avrupa gazetesinde yayınlanan haber İstanbul'a ulaşmıştı[2].

A.B.D.'nin Osmanlı devletiyle ilişkileri, arada uzak mesafe bulunmasına rağmen, gayrı resmi olarak erken başlamıştır. Şöyle ki, Amerikan bayrağı taşıyan ilk ticaret gemisi 1797'de İzmir'e gelmiştir[3]. Üç yıl sonra da, 1800 Kasımı'nda, George Washinton adlı savaş gemisi İstanbul'u ziyaret etmiş ve gemi kumandanı Komodor Bainbridge Kapudan Paşa ile görüşmüştür [4]. Bu ziyaret A.B.D.'nin Kuzey Afrika'daki Garp Ocakları'yla sürdürdüğü ilişkiler dolayısıyla gerçekleşmiştir. Amerikalılar denizaşırı ticarete önem verdiklerinden, hukuken Padişah'a tabi olan Cezayir ile 1795'de, Trablusgarp ile 1796'da, Tunus ile de 1797'de barış ve dostluk anlaşmaları yapmışlardı. Ancak, Akdeniz'de serbest dolaşmak için Ocaklar'a yıllık vergi ödemekteydiler. 1800 yazında söz konusu vergiyi Cezayir'e getiren Amerikalı kaptan Bainbridge Dayı Mustafa Paşa'nın Padişah'a sunduğu

* Prof. Dr. Ercüment KURAN, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü, emekli öğretim üyesi

hediyeleri İstanbul'a götürmeye zorlanmış, o da bu görevi mecburen kabul etmişti[5].

Amerika'ya ayak basan ilk Türkler de Tunus beyinin adamlarıdır. Kayserili Mehmed ve Giritli Mustafa dayılar, 1805 Eylülünde, bir Tunus elçilik heyetiyle Amerika'ya giderek orada bir yıl kalmışlardır. Kapudan Paşa'ya gönderdikleri yazılarında "Amerika'nın yirmi iki sene mukaddem İngilterelu elinden kurtulup şimdi başlı başına bir hükümet olduğu" bildirilmekte, bu devletin otuz savaş ve onüçbin ticaret gemisine sahip bulunduğu kaydedilmektedir[6]. Amerikalılar kısa zamanda donanmalarını kuvvetlendirdiler ve 1816 yılından itibaren Garp Ocakları'na vergi ödemediler.

Amerikan hükümeti Osmanlı devletinin merkez eyaletlerinde ticaret yapmak istiyordu. Bunun için, 1820 sonlarında Luther Bradish'i İstanbul'a gönderdi. Onun dostluk anlaşması imzalanması hususunda Babıâli'ye sunduğu teklif, II. Mahmud'un iradesi üzerine, Bab-ı Fetva'da toplanan mecliste görüşüldü. Reisülkuttab'm hazırladığı lâyiha okunduktan sonra, meclise katılanlar düşüncelerini söylediler. Sonuçta A.B.D. ile anlaşma yapılmasında Osmanlı devletinin menfaati olmadığı kararına varıldı. Bu kararın alınmasında İngiltere'yi gücendirmemek düşüncesi ağırlık taşır[7].

Bununla birlikte, 1811'den beri Woodman ve Offley adlı iki Amerikalının kurduğu ticaret şirketi İzmir'de faaliyet halindeydi. David Offley 1824'de A.B.D. konsolosu olarak tanındı[8]. 7 Mayıs 1830'da da Osmanlı devletiyle A.B.D. arasında ticaret andlaşması imzalandı[9]. Bundan sonra, İzmir limanına gelen Amerikan ticaret gemilerinin sayısı arttığı gibi ihracat hacmi de genişledi. Ticaret andlaşması yapılması ardından A.B.D'nin İstanbul elçiliği kurulmuş, 1831 Ağustosunda maslahatgüzarlıkla tayin olunan Komodor David Porter 1839 Martında Elçi payesi almıştır[10]. Washington'da Osmanlı elçiliğinin açılması ise 1867 yılına kadar gecikmiştir. Bunun sebebi, kıtalar ötesi Amerika'da Osmanlı devletinin korunacak menfaatlerinin fazla olmamasıdır.

Osmanlı denizciliğinin gelişmesinde Amerikalı uzmanların hizmeti büyüktür. Ticaret andlaşmasının görüşüldüğü sıralar İs-

tanbul'a gelen deniz inşaat mühendisi Henry Eckworth Tersane'de Amerikan modeli savaş gemileri kızağa koymuş, o ülkesine dönünce hemşehrisi Foster Rhodes 1839'a kadar çalışmalarını sürdürmüştür. Ayrıca İstanbul'da ilk buharlı gemiyi Rhodes inşa etmiştir[11].

Amerikalılar Tanzimat döneminde de Türkiye'de görevlendirilmişlerdir. Nitekim, Osmanlı hükümetinin Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na müracaatı üzerine, Dr. Davis ve Dr. Smith ziraat uzmanları olarak İstanbul'a gelmişlerdir. Dr. Davis, Baruthane civarında öğrencilere ziraat eğitimi başlatmış ve bir numune çiftliğinde pamuk ekimini denemiştir. Madencilik alanında araştırma yapan Dr. Smith Osmanlı memleketlerinde zımpara, kömür, kromit ve manyezit yatakları tesbit etmiştir[12]. Kırım savaşına kadar Türkiye'ye gelen Amerikalıların sayısı az olup bunlar tüccar, denizci ve seyyahlardan ibarettir.

Devlet yöneticileri dışında Osmanlı toplumu A.B.D. ve halkı hakkında bilgi sahibi değildi. XIX. yüzyıl ortalarında yayınlanan birkaç kitap bu konuda Osmanlı kamuoyunu aydınlatmıştı. Gerçekten, tanınmış tarihçi ve hukukçu Cevdet Paşa, ilk baskısı 1855'de yapılan *Tarih*'inin II. cildinde "Amerika cumhuriyetinin teşekkülü" başlığı altında Yeni Dünya'da İngiliz sömürgesinin kuruluşu, göçmenlerin anavatanla anlaşmazlığa düşmeleri, Washington'un öncülüğünde bağımsızlık mücadelesi başlatmaları, Fransa, Felemenk ve İspanya'nın askeri yardımıyla savaşta galip gelmeleri Avrupa kaynaklarına dayanılarak anlatılmıştır[13]. Cevdet Paşa A.B.D.'nin "vüsat-ü feyz-ü bereket-i arazisi ile gün begün ilerülemekde" olduğunu belirtmiş, fakat yönetim tarzından söz etmemiştir. Ayntabi Abdullah Efendi *Amerikanın Hududu* başlığıyla 1860 sıralarında yayınladığı kitabında buna dair bilgi vermiştir. Kitap Batılı bir yazarın İngilizce aslından Arapçaya yapılmış tercümesinin Türkçeye aktarılmasıdır[14]. Adı geçen kitabın "müctemia-i Amerikanın tarih-i muhtasarı" bölümünde A.B.D. tarihi özetlendikten sonra, 1776'da toplanan "Meclis-i umumi"nin çıkardığı beyanname "bize zulüm ve düşmanlık eden İngiltere kralına tabiyetden çıkdık. Memleketimizde bundan sonra cumhuriyet kurulmuştur ve bu cumhuriyet hiçbir devlete tabi değildir" mealinde olduğu açıklanmış, "Bağımsızlık beyan-

namesi"nde yeralan insan haklarına değinilmemiştir[15].

Osmanlı toplumu Amerikalıları daha çok Protestan misyonerler aracılığıyla tanımıştır. İlk Amerikalı misyonerler 1820 yılında İzmir'e gelmişlerse de "American Board of Commissioners" teşkilatına bağlı okullar önce Beyrut ve İstanbul'da kök salmışlardır. Nitekim, 1824'de Beyrut'da açılan okul 1866'da "Suriye Protestan Koleji"ne temel teşkil etmiştir ki, bu eğitim kurumu daha sonra Beyrut Amerikan Üniversitesi olmuştur. Benzer şekilde, Cyrus Hamlin'in 1840' da İstanbul'da Bebek'de faaliyete geçirdiği okul 1863'de Robert Kolej olarak gelişme göstermiştir. Bunun gibi, 1871'de Gedikpaşa'da orta okul seviyesinde öğretime başlayan okul 1876'da Üsküdar'a taşınarak 1890'da "Amerikan Kız Koleji" haline gelmiş ve 1905'de Arnavutköy'de yeni binasına yerleşmiştir[16].

Misyonerlerin yönettiği Amerikan kolejleri 1870'den itibaren Anadolu'ya yayılmıştır. Böyece 1873'de Antep, 1874'de Harput, 1886'da Merzifon, 1887'de İzmir ve 1888'de Tarsus kolejleri öğrenime başlamışlardır. Bundan başka, 1870 ile 1885 yılları arasında Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde orta dereceli 21 misyoner okulu açılmıştır[17]. Amerikalı misyonerler birçok hastane, yetimhane ve dispanser de kurmuşlardır.

Bu eğitim ve sağlık kurumları daha çok Ermeni ve Rumların toplu yaşadığı bölgelerde faaliyet göstermişlerdir. Zira Amerikalı misyonerlerin Müslümanları hıristiyanlaştırmak çabaları başarılı olmamış, bu yüzden onlar Osmanlı tebası Gregoryen ve Ortodoksları Protestanlığa kazandırmaya yönelmişlerdir. Müslümanlar misyoner okullarından uzun süre uzak durmuşlarsa da, XIX. yüzyıl sonuna doğru, Batı'ya açık bazı aileler çocuklarını bu okullara göndermeye başlamışlardır. Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nin ilk Türk mezunu 1901'de diploma alan Halide Edip Adıvar'dır. 1903'de de Hüseyin Pektaş Robert Kolej'i bitirmiştir.[18] Meşrutiyet'in yeniden yürürlüğe girdiği 1908'den sonra Amerikan okullarına devam eden Müslüman öğrencilerin sayısı artmıştır.

Osmanlı Türkleri Amerikalıları Yeni Dünya'ya göçmen olarak gidenler aracılığıyla da tanımak imkanı bulmuştur. İmparatorluktan A.B.D'ye toptan göç hareketi 1860'larda başlamıştır. O yıl Şam'da patlak veren Dürzi-Maruni çatışması sonunda Suriye ve

Lübnan hıristiyanlarından bir haylisi Amerika'ya göçetmişler, 1895'de Ermeni ayaklanması ertesinde de Ermeniler bu ülkeye gitmişlerdir. Onları Harput bölgesinden Müslümanlar takip etmiştir[19]. II. Abdülhamid'in talimatı üzerine Washington elçisi Ali Ferruh Bey'in verdiği bilgiye göre, 1899'da A.B.D.'de 66.000 Suriyeli, 2.000 Ermeni, 300 Rum ve 50 Harputlu müslüman göçmen bulunmaktaydı[20]. XX. yüzyıl başından itibaren Rumelili, Giritli ve Kıbrıslı Türkler de Amerika'ya yerleşmişlerdir. Bunların bir bölümü, işçi olarak çalışıp para kazandıktan sonra geri dönmüşlerdir.

II. Meşrutiyet döneminde A.B.D'ye Türk öğrenciler de gitmişlerdir. 1911'de 5, 1920'de 2 öğrencinin Amerikan üniversitelerinde öğrenim gördüğü bilinmektedir. Ahmed Emin Yalman, Ahmed Şükrü Esmer ile Zekeriya ve Sabiha Sertel sosyal ilimler, iki genç de mühendislik okumuşlardır. [21]

Türklerin Amerika'yı tanımasında askerlerin katkısı olmuştur. Nitekim Bahriye Mektebi öğretmenlerinden Binbaşı Emin Bey, 1850 Eylül'ünde, gemi inşaat fabrikalarında incelemelerde bulunmak üzere A.B.D.'ye gitmiş, Mehmed Paşa başkanlığında bir askeri heyet, 1858 Martı'ndan Temmuz'una kadar Amerikan tersanelerini gezmiştir[22]. Albay Tevfik Bey başkanlığında üç kişilik bir heyet ise 1872'de bu ülkeye gönderilmiştir. 1876 yılına kadar A.B.D.'de kalan Tevfik Bey Osmanlı ordusu için Martini-Henry, Winchester ve Snyder tüfenkleri satın almış, oradayken paşalığa yükseltilmiştir[23].

A.B.D.'de görev yapan Osmanlı diplomatlarıyla askerler ve Amerika'da öğrenim gören öğrenciler Amerikan toplumunu doğru değerlendirebilecek nitelikte aydınlardır. Chicago sergisini ziyaret maksadıyla 1893'de gazeteci olarak A.B.D.'ye gelen Ubeydullah Efendi seyahat intibalarını 1925 yılında İstanbul'da *Resimli Gazete*'de dizi halinde yayınlamıştır[24].

I. Dünya Savaşı'nda A.B.D.'nin Osmanlı devletine savaş ilan etmeyişi ve Başkan Wilson'un 8 Ocak 1918'de barış sonrası için insancıl prensipler açıklaması Mütareke yıllarında bazı Türk aydınlarının Amerikan mandasını kurtuluş çaresi olarak görmelerine sebep oldu. Bu görüş Sivas Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın müdahalesiyle reddedildi. Bilindiği gibi, Cumhuriyet döneminde A.B.D. ile siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkiler çoğalmış ve

II. Dünya Savaşı ertesinde iki devlet arasında işbirliğinin gelişmesi sonunda Türkler Amerikalıları daha yakından tanımışlardır.

NOTLAR

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı Hümayunlar Nu. 5898*. İsmail Ferruh Ef.'nin 8 Muharrem 1214 tarihli tahriratı.
2 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E 11974 6 sayılı belge.
3 Akdes Nimet Kurat, *Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış, 1800-1959*, Ankara, 1959, s. 8.
4 Leland James Gordon, *American Relations with Turkey, 1830-1930*, Philadelphia, 1932, s.7.
5 Kurat, *a.g.e.*, s. 10-11
6 E. Ziya Karal, "Kayserili Mehmet Dayı ile Giritli Mustafa Dayı Nam Yoldaşların Amerika ve Avrupa Seyahatleri", *Tarih Semineri Dergisi*, c. II (1938), s. 220.
7 Ahmed Lûtfi, *Tarih*, İstanbul, 1291, c. II, s. 279-280.
8 Gordon, *a.g.e.*, s. 42.
9 Kurat, "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Münasebetlere Ait Arşiv Vesikaları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. V (1967), s. 331-333.
10 Kurat, *Türk-Am. mün.*, s.18-23.
11 Ali İhsan Gençer, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Denizciliği ve Amerika", *Fındıkoğlu Armağanı*, İstanbul, 1977, s. 364-368.
12 Merle Curti-Kendall Birr, *Prelude to Point Four*, Madison, 1954, s.22-24.
13 Cevdet, *Vekayi-i Devlet-i Aliyye*, İstanbul, 1271, C. II,. s. 114-120.
14 Merkham, *Amerika'nın Hududu*, çev. Ayntabi Abdullah, İstanbul, tsz.
15 Merkham, *a.g.e.*, s. 103-107.
16 Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İstanbul, 1989, s.29-35, 203-204.
17 Frank A. Stone, *The American Board Schools in Turkey*, İstanbul, 1970, s. 7.
18 İnci Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu Ve Batı Meselesi*, İstanbul, 1978, s.28; Fethi Tevetoğlu, "Mustafa Kemal Paşa General Harbord Görüşmesi Tanık ve Tercümanı: Prof. Hulûsi Y.Hüseyin (Pektaş)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. IV(1987), s. 198.
19 Kemal H.Karpat, "The Ottoman Emigration to America, 1860-1914" *I.J.M.E.S.*, c. XVII (1985), s. 180-193.
20 Fuad Ezgü, *Osmanlı İmparatorluğu-Amerika Birleşik Devletleri İktisadi, Siyasi Ve Kültürel Münasebetlerinin Kuruluşu Ve Gelişmesi, 1795-1908*, İstanbul, 1949, s.124 (basılmamış doktora tezi).
21 Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Ve Geçirdiklerim*, İstanbul, 1970, c. I, s. 117; M. Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, İstanbul, 1968, s. 88.
22 Kurat, *Türk-Am. mün.*, s.26-29.
23 Oral Sander-Kurthan Fişek, *Türk- A.B.D. Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı, 1829-1929*, İstanbul, 1977, s. 28-29.
24 Ahmet Turan Alkan (yay.), *Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, İstanbul, 1989, s.85.

AMERİKA VE HALİDE EDİB ADIVAR

İnci ENGİNÜN

Halide Edib Adıvar Amerika'nın Türkiye'de açtığı Amerikan Kız Koleji'ni bitiren ilk Türk kızı olarak ömrü boyunca Amerikalılar tarafından kendi eğitim sistemlerinin en seçkin ürünü olarak kamuoyuna takdim edilmiştir.

Halide Edib de ömrü boyunca Amerikalılara hem büyük yakınlık duymuş, hem de zamanla onların zayıflıklarını anlamıştır. Eserlerinin gözden geçirilmesi Halide Edib'deki bu iki tavrın zamana bağlı olarak nasıl geliştirildiğini gösterir.

Halide Edib 1882 yılında doğmuş ve annesinin küçük yaşta ölümünden sonra hayatı, küçük yaşından itibaren yeniden evlenen babası, üvey anne ve üvey kardeşinin evi ile anneannesinin her yalnız insana bir sığınak halindeki kalabalık evi arasında geçmiştir. Bu durum Halide Edib'in henüz küçük yaşından itibaren değişik insanlarla tanışmasına yol açmıştır. İngiliz eğitim sistemine hayran olan babası Edib Bey'in kızma uyguladığı bazı prensipler, küçük kızın kendisini yalnız hissetmesine sebep olur. İşte bu ortam içinde Amerikan Kız Koleji'ne verilmesi, onu çocuklarla dolu, yeni bir dünyaya katar. Çocukluk yaşında edindiği bu geniş tecrübe Halide Edib'e geniş bir hoşgörü ve mukayese fikri vermiştir.

1901 yılında koleji bitirir bitirmez babasının arkadaşı olan ve kendisine de özel dersler veren ünlü matematikçi Salih Zeki ile evlenir. Kolejde bilhassa öğretmenleriyle kurduğu dostluk ömür boyu sürer. Halide Edib'in ilk yazılarında kolejde öğrendiklerinin izleri çok kuvvetlidir. Ayrıca kolejin üzerindeki tesirini de bazı yazılarında açıkça anlatır[1]. Halide Edib'in Amerikan Koleji mezunu olarak Anadolu'da bulunması, Amerikalılar için ayrı bir ilgi konusu olur. Milli Mücadele yıllarında Amerikan basını, onu ısrarla Mustafa Kemal Paşa'nın arkasındaki kadın olarak takdime çalışır[2]. Wilson Prensipleri Cemiyeti'ne girmesi, Amerikan mandasına taraftar olması, Milli Mücadele sonrasında o-

* Prof. Dr. İnci ENGİNÜN, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü.

nun mandacılıkla suçlanmasına yol açacaktır.

Halide Edib'in Amerika'ya ilk gidişi 1926 yılındadır. Georgetown'daki Political Instution'da düzenlenen yuvarlak masa toplantısına davetli ilk kadın olarak büyük bir ilgi ile karşılaşır. Bu ziyareti 1928'de Columbia Üniversitesi'ne bağlı Barnard College'a özel konferansçı olarak davet edilmesi takip eder. Bir yarı yıl verdiği konferansları *Turkey Faces West* adlı kitabında topladığı gibi, ülke içinde bir konferans turnesine de çıkar. Halide Edib'in kolejden tanıdıkları ve öğretmenleri ona yardımcı oldukları gibi bir bakıma geleceğini de hazırlar. Bir Amerikan üniversitesinde ders vermiş olması, 1939 yılında onun İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümüne tayininde de rol oynar.

Uzun bir ömür, sürekli münasebetler, geniş bir araştırmayı gerektirecek kadar yoğun ve bol malzeme bırakmıştır[3]. Onun için Halide Edib'in Amerika ile olan münasebetlerini, Amerika'ya karşı tavrını ve zaman içindeki değişmeleri birkaç maddede toplayabiliriz.

1. Küçük yaştan itibaren Amerikan tesiriyle yetişmiş ve onlara hayran olmuştur. Öğretmenleriyle ve kolej çevresiyle kurduğu münasebet bütün ömrünce sürmüştür. Bunlar bazı romanlarına da girmiştir. Çevresindekini tanımak isteyen, karşısındakilere karşı nazik, biraz Anadolu aksanı ile konuşan Amerikalı tipler, Amerikan kolejindeki misyoner faaliyetleri sırasında Anadolu'da Türkçe öğrenen öğretmenlerin akisleridir. Muhtemelen bunların asıl örneği Mary Mills Patrick'tir[4]. Halide Edib'in gençlik romanlarından *Seviye Talip*'te felsefe ve edebiyata meraklı Mrs. Hopkins ile *Sinekli Bakkal*'daki Anadolu aksanıyla konuşan kolej öğretmeni Amerikalı bunların en çarpıcı örnekleridir. Diğer romanlarında da, kolej mezunu roman kahramanları zaman zaman orada tanıdıkları öğretmenlerle karşılaşırlar. Halide Edib'in çocukluk ve ilk gençlik dönemine bu şahısların nasıl hâkim olduklarını, onun bu tavrından çıkarmak mümkündür.

2. Halide Edib kendisinin yetiştiği koleji ideal bir okul olarak görür ve geleceğin ideal kahramanlarının da oradan yetişeceğini umar. Bunun başlangıcı *Mevud Hüküm*'deki doktor olmak isteyen küçük kızdır. Dr. Kasım himayesine aldığı küçük

kızı Amerikan Kız Koleji'ne gönderirken, himayesindeki küçük erkek çocuğunu da Galatasaray'a gönderir.

3. Halide Edib Amerika'nın temsil ettiğine inandığı insan hakları, eşitlik, medeniyet, eğitim ve kadın konularında ömür boyunca edindiği fikirleri büyük ölçüde bu eğitime borçludur. Ancak onun anneannesinin evi ile okul arasında geçen günleri, çocuğa geniş bir mukayese fikri vermiştir. Anadolu'yu ve Türk insanını sonraki yıllarda, Balkan Savaşı'ndan itibaren ateş hattında, vatan ve hürriyet savunmasında tanıdıkça, bu değerlerin sadece Amerikalılara has olmadığını, kendi hayatımızda ve kültürümüzde geniş şekilde yaşandığını görmüştür. Bu tavrı da sonraki eserlerine yansır. Ancak Amerikalıyı, Avrupalıya nazaran insan haklarını savunmada daha tarafsız ve eşit görme temayülü Halide Edib'e hâkimdir.

Balkan Savaşı'ndan itibaren özellikle Milli Mücadele'de Türk milletini ateş altında tanıdıkça, bu hayranlığın azaldığı görülür. Amerika iç savaşında esarete karşı savaştığı için 1908'de Abraham Lincoln'ün ordusuna hayrandır: "Tarihte bundan ziyade tebcil ettiğim bir hareket-i askeriye hatırlamıyorum. Bundan sonra hakkı, insaniyeti, milliyeti muhafaza edecek ordu ve bahriyemizi tebcil ederim"[5] derse de, Milli Mücadele'den itibaren bu hayranlık kendi ordumuza döner. Pek çok yazısında ordumuza ve mensuplarına karşı sevgisini ve hayranlığını dile getiren yazarın en tesirli yazılarından biri "Duatepe"dir.

Halide Edib Amerikan kültürünün kendisine telkin ettiği fikirleri benimsediği için bunların politikada da uygulanacağını sanmıştır. Ancak Türkler söz konusu olduğunda Avrupalı gibi Amerikalının da derhal ideallerinden saparak çift ölçüt kullandığını görerek hayal kırıklığına uğramıştır. Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin kurucuları arasında tek kadın olarak yer alması, Amirkan mandasını savunması, daha sonra Halide Edib'in Türk kamuoyu tarafından suçlanmasına yol açmıştır. Ancak burada Halide Edib'e karşı özellikle iç siyaset dolayısıyla yöneltilmiş tenkitlerde insafsızlık vardır.

Wilson Prensiplerinin Türklere Türk oldukları için uygulanmayacağını anlayan Halide Edib, "*Dağa Çıkan Kurt*" adlı hikâyesini yazmıştır. Bu hikâyede orman hayvanları arasındaki

savaş, jangılın en kuvvetli hayvanı olan filin müdahalesiyle bitirilince, bir savaş suçlusu kurban aranır. Hayvanlar kendilerine hiç boyun eğmemiş kurdun feda edilmesine, onun yuvasının alınmasına karar verirler; bunun üzerine kurt kendisini, yuvasını savunmak için dağa çıkar. Bu allegorik hikaye, yazarın hem hayal kırıklığını, hem de milletine olan saygı ve güvenini dile getirir.

4. Halide Edib, İngiliz ve Amerikan kadınını ilk yazılarından başlayarak Türk kadını için örnek saymıştır. Sosyal hizmetli, anne, öğretmen olarak onlara saygı duymuş, makalelerinde de bu konuya bir çok defa temas etmiştir. Bunların büyük kısmı misyonerdir. Türkiye'ye bir görevle gelmişler ve görevlerini yapabilmek için de Türkleri tanımaya çalışmışlardır. Bunlar aslında aynı sosyal durumdaki Türk kadınlarından farklı değildirler. Aradaki tek fark, Türkler içinde yaşadıkları tabii şartlardan habersizdirler, halbuki Amerikalılar öğrenme çabasındadırlar. Halide Edib onların bu tecessüslerini, her şeyi öğrenme meraklarını ilk eserlerinde anlayışla karşılamış, olduğu gibi anlatmıştır, fakat Amerika'yı gördükten sonra, Türkiye'de Amerikalıları tasvir ederken, onların bu tavrının rahatsız edici tarafını da belirtmiştir. *Seviye Talib, Sinekli Bakkal*'daki olumlu Amerikalılar yerlerini, *Tatarcık*'ta, *Akile Hanım Sokağı*'nda, gösterişçi; şımarık, içinde bulunduğu toplumun duygularını, düşüncelerini anlamaktan çok, kafasındaki Türk imajına uygun portreler arayan tipleri tasvire bırakmıştır ki, bu aslında Halide Edib'in Amerika'yı görüp, tanıdıktan sonra, onlarla ilgili görüşlerindeki değişiklikleri ortaya kor.

Bir diğer özellik de görgüsüz, zengin Amerikalı kadınlardır. Halktan kadınları, Anadolu kadınına yakın bulurken, parasıyla gösteriş yapan ve bu davranışlarıyla dünya kadınlarına da kötü örnek olan kadın tiplerinin en tahammül edilmezi, *Hayat Parçaları*'ndaki Dorothy'dir. Bu tiplerden bazılarını kendisi de New York'da tanımıştır. Eşi Adnan Adıvar'a yazdığı mektupta Ann Morgan ve ona benzer kadınlardan şöyle bahseder "(...) girer girmez güzelliği ve sanatı kışla zihniyetine sokmağa, herkesi bir araya toplamağa cehdeden bu makina medeniyeti sinirime dokundu. Ann Morgan'ı görünce bütün bütün sinirlendim. Erkek

sesli, erkeğe benzeyen, fakat tırnakları lohusa şekeri gibi boyanmış, ağzındaki sigara ile Well of Loneliness fışkırmış bir hatun. "The She Plutocrat" diye ne azim bir roman yazılabilir. Etrafına kudret saçan, fakat bana çok soğuk ve sevimsiz gelen bir tip. Bunları niçin yazıyorum, bilmiyorum. Society denilen sahaya temas eder etmez, öyle nemrutlaşıyor, içim sıkılıyor ki"[6].

Onların yaşayışları fakir ülkelerdeki bazı zenginlere örnek olmakta ve taklitler, toplumun sosyal ahengini bozmaktadır. Halide Edib daha önce de görgüsüz savaş zenginlerinden bahsetmiştir. Fakat bunlar asıl İkinci Dünya Savaşı'na yakın günlerde ve sonrasında işlenir. Hepsinin örneği de Amerikalı zenginlerdir.

5. Amerika yeni imkânlar ve zenginlik ülkesidir. Bundan dolayı Türkiye'deki gençlere de tesir etmektedir. Oraya eğitim için gitmek, orada yetişerek ülkesine dönmek Halide Edib'in Cumhuriyet'ten sonraki romanlarında gençler için idealdir. Ayrıca Amerikalı zenginlerin hiçten başlayarak yükselmelerini de gençler örnek alırlar. *Tatarcık* romanındaki Ahmet bu bakımdan çarpıcı bir örnektir. Ahmet bir bakkalın oğludur. Hedefi zengin olmaktır. Bu yüzden bütün Amerikalı zenginlerin biyografilerini okur. Burada yeni bir değer olarak para kazanmak ortaya çıkar. Alın teriyle para kazanmak, fakirlikten kurtulmak 19. yüzyılda Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında çok canlı anlatılmakla birlikte, sonsuz para kazanma ihtirası, edebiyatımızda Amerikan tesirinden sonra başlamıştır.

6. Halide Edib'in mükemmel insan olmak için şartlarından biri İngilizce bilmektir denilebilir. Romanlarındaki bütün kültürlü şahıslar İngilizce bilirler. Zaman zaman siyasi yakınlaşmaların sonucu olarak Fransızca ve Almanca da görülmekle birlikte asıl yabancı dil İngilizcedir. Ancak bu şahıslar da iki kısımdır. Birincisi dili öğrenmiş ve o dil vasıtasıyla ülke için geçerli bilgileri kazanmışlardır. Yabancı dil onlar için bir vasıtadır. İkinci grup ise modaya uymakta, aslında ihtiyaç duymadıkları halde, sosyeteye katılabilmek için dil bilir görünmekte ve Amerika'yı zihinlerinde bir masal ülkesine çevirmektedirler. Bu masal ülkesine, masallardaki tesadüflerle ulaşanlar da vardır. Zengin Amerikalıların ilgi duydukları gençleri beraberlerinde alıp götürme-

leri, onlara yeni ufuklar açacaktır. Halide Edib'in son romanlarında bu türden, kahramanların hayatlarını değiştiren Hızır'lara benzer Amerikalılar bulunur. *Akile Hanım Sokağı*'ndaki, güzelliğini teşhirden hoşlanan Ayşe, Amerikalı gazeteci Mary Jones tarafından Amerika'ya götürülür. Onun hiç bilmediği ve katılmaya hazır olmadığı toplumda nelerle karşılaşacağı meçhuldür. Ancak *Hayat Parçaları*'nda gazeteci araştırmacı George Martin -ki bu ad *Yeni İstanbul* gazetesinin New York muhabirinin de adıdır- Ahmet'i ve karısını Amerika'ya götürürken onların orada üniversiteye devam etme ve kendilerini yetiştirme imkânını sağlar.

Amerika'da eğitim görmek önemlidir ve ilk bakışta bu imkâna sahip olana Türkiye'de bütün kapılar açılacakmış gibi gelir. Fakat yine daha önceki eserlerinde olduğu gibi belirli program ve ihtiyaçlar içinde eğitilmemiş olan elemanlar Türkiye'ye döndüklerinde yaptıkları öğrenime uygun bir iş bulamazlar. Bunların da en çarpıcı örneği *Sonsuz Panayır* romanının kahramanlarından Burhan Körbalta'dır. Bu dürüst, gayretli ve gösterişten hoşlanmayan genç, Amerika'nın Türkiye'de yanlış tanındığını ısrarla savunmaya çalışır.

7. Amerika'nın Türkiye'den görünüşü bir zengin ülke olmasıdır. Ayrıca filmler Amerika'yı bir macera ülkesine de dönüştürmüşlerdir. Amerikalının yaşayışıyla ilgili bazı modaları ve davranış şekillerinin taklidini Halide Edib hem lüzumsuz hem de zararlı bulur. Yabancı kültürden alınacaklar dikkatle seçilmelidir. Ancak Halide Edib'in bu noktada tenkidi asıl, yabancı kültürden neyi alacağını bilmeyenlere yönelmiştir ki, daha önceki romanlarında bunların örnekleri İngiltere ve Fransa idi. Amerika'ya yönelen bu tenkitlerle ilk defa *Zeyno'nun Oğlu*'nda karşılaşıyoruz. Dans ve toplumun yadırgadığı eğlenceler, yazarın da saygısızlık saydığı davranışlardır. Halide Edib'in danslara karşı zamanla biraz daha müsamaha kazandığı görülüyor. Bu davranışın arkasındaki ruhu, düşünceyi anlamaya çalışıyor. *Akile Hanım Sokağı*'nda müstakil birer bölüm tutan "Sallan Yuvarlan" (Rock and Roll), "Cıbıl Kız" (Strip Tease), kişi ve toplum psikolojilerinin danslar ve müzik vasıtasıyla tahlili çabasıdır.

8. Halide Edib'in Amerika'yı gördükten sonra fikirleri değişir

Amerika ruhun söndüğü bir makine medeniyetidir. Burası düşündüren değil meşgul eden bir ülkedir. Fakat bu makine medeniyetinin hâkim olduğu dünyada da, ruhu arayanlar vardır. Ruh iklimini bulmak için Türkiye'ye gelen ve İstanbul'un gösterişli mahalleleri yerine arka sokakları seçen Amerikalılara bir bakıma Pierre Loti'nin devamı gözüyle bakılabilir. *Maske ve Ruh* adlı oyununda yirmibirinci yüzyılın ülkesi Kalopatya Rusya ile Amerika arası bir ülkedir. Bu ülkenin ferdi öldüren anlayışı karşısında ruhu savunan Shakespeare'in ve Nasrettin Hoca'nın ruhlarını benliklerinde taşıyan Amerikalı gazeteci Shake ile diplomat Nasır Cebe isyan duyarlar. Ruh ile maddenin ezeli mücadelesi daima devam edecektir.

9. Halide Edib Amerikalıların haydut hikayeleri ve filmlerinin gençler üzerinde çok olumsuz tesirler yaptığına inanır. "Kızıl Hançerler" adlı son hikâyelerinden birinde bu tür eserlerin tesiriyle Türkiye'de de haydutluğa kalkışan ve bunu hayatıyla ödeyen bir gencin macerası anlatılır.

Halide Edib bu tür filmler ve romanların çokluğunu iyi eğitim görmemiş, mizacındaki zayıflıkları denetim altına alamayanların ruh dengesini bozacağına kanidir. Bu şahısların toplumda artması ise toplum düzenini bozacaktır görüşünü bir çok yazısmda tekrarlamıştır.

10. Halide Edib Amerika izlenimlerini gazetelerde yazmış, *Turkey Faces West* ve *Conflict of East and West in Turkey* adlı eserlerinin bir devamı olan *Türkiye'de Şark Garp ve Amerikan Tesirleri*[7] adlı eserinde ülkemizde 1950'den sonra kendisini çok kuvvetle hissettiren ve haklı olarak tepki de uyandıran Amerikan tesirinin yaygınlığına dikkati çekmiştir. Bu kitap Halide Edib'in ömrünün sonlarına doğru, bu konudaki izlenim ve düşüncelerini derleyen bir kitap olduğu için ondan da kısaca bahsedilmelidir. Bu eserde Halide Edib yeni bir tesirin gücünden de bahsetmek zorunda hisseder kendisini. Amerika'da pek çok olumlu değerler ve bunların etrafında gelişmiş kurumlar vardır. Amerika'nın bu türden tesirini Halide Edib kaçınılmaz olduğu kadar gerekli de bulur, fakat bir de Amerika'da maceracı ve bizim toplumumuzda uzun müddet akisler bırakacak olan akımlar, eğilimler vardır. Amerika'nın yapısı, sürekli rekabet ve kanun haki-

miyeti, orada ortaya çıkan bazı zararlı modaların geçip gitmesini mümkün kılar. Halide Edib'in korkusu bunların bizde onarılması güç yaralar açması, büyük sosyal sarsıntılar yapmasıdır. Halide Edib'in bu uyarısı gerçekten yerindedir. Amerika'ya gidip orayı gören, gördüklerinin hemen ülkemizde uygulanmasını dilemektedir. Halbuki Amerika bir kıtadır ve her eyaletin kendine has ayrı kuralları vardır. Gerçekten de zaman içinde körcesine Amerikan taklidi, adeta beyinleri zaptetmiş, son zamanlarda bilhassa sinema ve televizyon sayesinde Amerika'nın süper gücü, çocuk filmleriyle başlayarak neredeyse bütünüyle kabul edilmiştir. Bilhassa Amerikan çocuk filmlerinde görülen kötü ile tek başına uğraşan olağanüstü kahramanlar, Amerikan geleneğinin tabii bir gelişmesidir. Kovboy, şerif bugün süpermen, batman, rambo ve diğerlerine dönüşerek sadece batı şehirlerini değil artık bütün dünyayı, hattâ galaksileri ve tarih öncesini de egemenliğine almış gibidir. Bu süper güçlere boyun eğenlerin ise en tehlikeli silahlardan bile kurtuluvermeleri, insanlara savaşın feci cephesini unutturmuş gibidir. Savaş, seyredilen bir macera filmine dönmüş insan yaşadığı topluma ve çevresine, komşularına yabancılaşarak, kendisini bu yeni üstün güce teslim etmiştir. Tabii bu aslında Amerikalıların değil, onların propaganda ve zihniyetine teslim olanların, kendi milli hedeflerini, hayallerini ve kültürlerini bilip, tesbit edemeyenlerin yol açtığı bir sonuçtur.

Halide Edib'e Amerikalılar büyük bir paye vermişlerdir. O, pratik, ve çıkarcı Amerikan mantığına göre, Amerikan eğitiminin Türkiye'deki başarılı bir örneğidir. Amerika'ya davet edilmesi Amerikan kamuoyuna takdim edilişi, yabancı ülkelerdeki Amerika'nın eğitim yatırımlarının başarısına delil sayılmıştır. Şüphesiz ki onun gelişmesinde, kendisine geniş bir ufuk kazandırma bakımından Amerikan Koleji'ndeki eğitim ve öğrenimin büyük yararı olmuştur. Halide Edib'in bu çalışkan, gayretli insanlarla ilgili olarak yazdıkları, onlara duyduğu hayranlığın yanısıra kendi kültürüne bağlılığı ve zaman içindeki değişmesi de ayrıca incelenmeye değer.

NOTLAR

1 "Bir Dost Çehresi Etrafında Amerikan Koleji", *Tanin*, nr. 41, 28 Ağustos 1324/6 Eylül 1908. "Acı Hatıralardan", *Tanin*, nr. 71, 27 Eylül 1324/10 Ekim 1908. Ayrıca hatıralarında da geniş olarak kolej günlerini anlatır. *Memoires, Mor Salkımlı Ev.*, 1963, s.107 v.d.

2 İ. Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları No:2398, 1978, s.521 vd.

3 İ.Enginün, "Halide Edib ve Amerika", *Mukayeseli Edebiyat*, Dergâh Yayınları, 1992

4 "H.E.Adıvar: "Kadın Tahsilinin Bir Büyük Bayraktarı: M.M.Patrick", *Akşam nr.* 11281, 9 Mart 1950.

5 "Barbaros Hayrettin'in Haleflerine", *Tanin*, nr. 37, 24 Ağustos 1324/6 Eylül 1908.

6 İ.Enginün, *Halide Edib Adıvar*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 680 1989, 2.b. s.255.

7 *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul 1955 (dış kapak 1956) Yayınlandığında çok yankı uyandırmış olan bu kitapta bilhassa Amerika ile ilgili bölümleri, Niyazi Berkes, "ilmi" olmaktan çok "gazeteci" bakışı sayar ve bunları basında veya aydınların kendi aralarındaki geleneksel sohbetlerin kalıntısı diye niteler (*Oriens*, c.11 Leiden 1958, s. 240-241). Bu görüş genel hatlarıyla doğrudur, bu türden değerlendirmeler, romancının son romanlarında, özellikle emekli aydınlar ve onların çevresindeki gençler arasında sık sık yapılır. Bk. *Sonsuz Panayır* (1946), *Akile Hanım Sokağı* (1958) ve daha sonraki romanları. Halide Edib genç araştırıcı Amerikan gazeteci tipine yakınlık duymuştur.

1921 İLE 1933 YILLARI ARASINDA YAYINLANAN İLKOKUL OKUMA KİTAPLARINDA AMERİKAN TESİRİ

Alev SINAR

Tanzimat'ın ilânından sonra kapütülasyonların daha da genişlemesi ülkemize misyonerlerin akımına da yol açmış ve bu durum eğitimimize derinden tesir etmiştir. Özellikle misyoner okullarıyla Türkiye'deki faaliyetlerine başlayan Amerika, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ilkokullarımızdan başlayarak karşımıza çıkar. Eğitimimizde daha önce görülen Fransız, Alman ve Anglo-Sakson modellerine artık bir de Amerikan tesiri eklenmiştir.

1921 ile 1933 yılları arasında yazılmış olan okuma kitaplarında Milli Mücadele'nin heyecanı ve Türkiye Cumhuriyeti'ni, yaşatacak temel prensiplerin telkini ön planda tutulmuş, çocuğa Türklük bilinci aşılanmıştır. Bunun yanında dünyadaki pek çok ülke ve değişik ırklar hakkında bilgi verilmiş, çocuğun dünyadaki diğer ırkları ve memleketleri tanıması da sağlanmıştır. Bu memleketler içinde en çok sözü edilen Amerika'dır. Bir ders kitabına seçilen metinler çok önemlidir. Taze dimağlara bu metinlerde telkin edilenler rehber olacaktır. Özellikle 1925'ten sonra Amerika'yı konu alan metinlerin arttığı dikkati çekmektedir. Bunun asıl sebebi Amerika'da gelişmekte olan eğilim çabaları ve eğitimcilerimizin bu yeni dünyayı keşfetmeleridir.

Bu dönem okuma kitaplarında Türk büyüklerinden örnek verilirken Amerikan büyükleri de tanıtılmış, örnek alınması gereken Türk büyüklerinin arasına yabancılar da katılmıştır. En büyük şahıs olarak Atatürk'ün ilkokul kitaplarında olması gerekir. Ama incelediğimiz kitaplarda yoğun bir şekilde Atatürk'ten bahsedilmemiştir[1]. Daha ziyade önemli keşif ve icadlarıyla ün kazanan şahısların veya yabancı devlet adamlarının hem hayatları öğretilmiş, hem de çok güç şartlar altında da başarılı olunabileceği gösterilmiş ve öğrenciler ilmî tecessüse teşvik edilmişlerdir.

---

* Alev SINAR, Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Öğretim Görevlisi.

Sadrettin Celal Antel 1927'de 5. sınıflar için yazdığı *Cumhuriyet Çocuklarına Sevimli Kıraat*'ta; Muallim Serâceddin (Hasırcıoğlu) 1926'da 4. smıflar için yazdığı *Çocuk Kitabı Kolay Kıraat*'ta; Rauf Ahmet de 1930'da 5. sınıflar için yazdığı *Kıraat Kitabı*'nda Thomas Edison'u tanıtırlar, icadları hakkında bilgi verirler.

Ahmet Halit (Yaşaroğlu)'nun ise 1925 tarihinde yayınladığı *Bizim Kıraat* adlı 5. sınıf okuma kitabındaki "Elektrik Ziyası Nasıl Keşfedildi?" başlıklı yazıda -yazıyı eşi Naime Halit yazmıştır- Edison'un yanında çalışan bir çocuğun elektrik bataryasından bir telin ucunu birbirine yaklaştırması sonucu elektrik ışığını bulduğu, bu çocuğun hiçbir mükafaat göremediği ancak Edison'un zengin olduğu belirtilir.

Sadrettin Celal Antel 4. sınıf, Rauf Ahmet de 5. sınıf okuma kitabında Kristof Kolomb'un Amerika'yı nasıl keşfettiğini anlatır.

Ahmet Cevat Emre'nin hazırladığı 1928 tarihli *Cumhuriyet Çocuklarına Türkçe Kıraat* adını taşıyan 5. sınıf okuma kitabında da Amerika'yı keşfedenin Kristof Kolomb olduğu vurgulanır.

Peyami Safa da 1929 tarihli *Cumhuriyet Mekteplerine Kıraat* adını taşıyan 3. sınıf okuma kitabındaki "Çukulata Nasıl Yapılır?" başlıklı yazıda Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfetmesi ile, Amerika'daki kakao ağacının meyvelerinden çukulata yapılmaya başlandığını anlatır.

Serâceddin 1926 tarihli, 3. sınıfta okutulmak üzere yazdığı okuma kitabında Benjamin Franklin'i tanıtırken, servetin insanın mutluluğunu bozduğunu ve fakirlere yardım etmek gerektiğini belirtir.

Pakize ve Nazım İçsel de 1929'da yayınladıkları *Kız ve Erkek Çocuklara Kıraat Kitabı* adlı 4. sınıf kitabında Benjamin Franklin'den söz ederler.

Rauf Ahmet'in 5. sınıf okuma kitabında yer alan "Dünyanın En Zenginleri" başlıklı yazıda o devirde dünyanın en zengin iki adamı addedilen Amerikalı Rockfeller ve Ford'un nasıl zengin oldukları, yardımseverlikleri, gösterdikleri tevazu, yaşadıkları sade hayat ve demokratlıkları anlatılır ve zengin olmak için çalışmak ve aklı kullanmak gerektiği ifade edilir. Bu parça vasıta-

sıyla çocuk zengin olmaya -bu hedefe varabilmek için de çalışmaya- teşvik edilmektedir.

Aynı kitapta yer alan "Daima Doğruyu Söyle Bir Çocuğun Hikâyesi" adını taşıyan metinde ilk Amerika Birleşik Devletleri Başkanı George Washington tanıtılır ve kabahati gizlemeyip, doğruyu söylemek telkin edilir. Ayrıca Amerikan tarihi ile ilgili bilgi de verilmiştir.

Ahmet Cevat Emre de 1925 tarihli 4. sınıf okuma kitabında Georg Washington'u tanıtır ve Amerika'nın vaktiyle bir İngiliz müstemlekesi olduğunu belirtir.

Serâceddin'in 1925'te neşrettiği 5. sınıf okuma kitabında ilk buharlı geminin macerası ve Robert Fulten ile ilgili bilgi verilir.

Sadrettin Celal Antel 1927'de 3. sınıflar için hazırladığı okuma kitabındaki "Okyanus Üzerinde Tren" başlıklı yazıda Amerika'da eski dünya adamlarının düşünmeye bile cesaret edemedikleri eserler meydana geldiğini, artık 20. asrın ilmiyle "mücehhez" olan insanların tabiatın kuvvetine galebe çaldıklarını ifade eder. Çocuğa Amerikalı insanı olumlu bir örnek olarak gösterir ve bu memlekete karşı hayranlık uyandırmaya çalışır.

Rauf Ahmet de Antel ile aynı doğrultuda hareket eder. 5. sınıf okuma kitabında Amerika'nın sadece dünyanın en zengin iki insanına sahip olmadığını, bina uzunluğunda da diğer milletleri geride bıraktığını belirtir. Amerika Birleşik Devletleri'nin dünyanın en kuvvetli, en medeni, en mamur ve en gelişmiş diyarı olduğunu ifade eder. "Amerika deyip geçmeyiniz! Amerika'da (şimalî, orta, cenubî) ikiyüzelli milyon insan yaşıyor. Hele Şimalî Amerika'nın "birleşmiş devletler dediğimiz memleketi dünyanın en kuvvetli, en medeni, en mamur, en müterakki, en yüksek diyarlarından biri, belki birincisidir." (s.54)[2]. Avrupa ve dünyanın çeşitli yerlerinden gelenlerin Amerika'yı oluşturdukları eski yerlilerin çoğunun tükendiği ve artık Amerika'ya gitmenin kolaylaştığı, zevk haline geldiği vurgulanır. Bu kitapta ayrıntılar vasıtasıyla çocuğun Amerika'ya ve Amerikalı insana hayranlık duyması için çaba harcanmıştır.

Bu dönem kitaplarımızda kendi memleketimiz ve şehirlerimizden ziyade Amerika hakkında bilgiler verilir. Bizim şehirlerimizden genellikle millî duygular telkin edilirken söz edilmiş,

düşman işgali veya şehrin kurtuluşu konu edinilmiştir. Sadece Sadrettin Celal Antel'in 4. sınıf kitabında Bursa'nın tasvir edildiği görülür. Antel aynı kitapta New York'tan da söz eder. "Dünyanın En Büyük Şehri Batacak mı?" adlı yazıda yedi milyon nüfusa, çok büyük binalara sahip New York'un cesim bir granit kaya üzerinde kurulduğunu, arzın ani bir hareketi neticesinde bu kayanın çatlayıp, üzerinde yaşayanların denizde kaybolacaklarını söyler. Yazıda Amerikalıların zamana ve rahata çok önem verdiklerine işaret edilir. Ayrıca New York'taki Baltimor Oteli tanıtılır.

Serâceddin 5. sınıf okuma kitabında Güney Amerika isteplerini ve oradaki hayatı anlatır.

Ahmet Cevat Emre 1927-28 tarihinde 3.sınıflar için hazırladığı kıraat kitabında Amerika'da yaşayan çulha kuşları ile ilgili bilgi verir.

Ahmet Rasim 1926 tarihli 5. sınıflar için hazırladığı *Doğru Usul-ı Kıraat*'ta, o devirde şekerin Amerika'nın Antil Adalarından geldiğini, Rauf Ahmet de 5. sınıf kıraat kitabında Amerika'da pamuğun yetiştiğini söylerler.

Ahmet Cevat Emre 1928 tarihli 5. sınıf kıraat kitabındaki "Şikago'da Sığır İtlafı" adlı metinde Şikago'da bir sığır avcısının sığırları nasıl telef ettiğini anlatır.

Serâceddin'in 5. sınıf okuma kitabındaki "Bir Türk Gencinin Fedakarlığı" adlı yazıda birkaç sene evvel bir Amerikan gemisinin Karadeniz'de geçirdiği kaza ve Fuad Selim adlı Türk gencinin kahramanlığı ve Amerikan hükümetinin onu takdir etmesi anlatılır. Bu metin vasıtasıyla Amerika'nın kahramanların kadrini bildiğine dikkat çekilir.

Bu dönem ders kitapları içinde pedagojik açıdan en başarılı olan kitaplar Sabiha Zekeriya (Sertel)-Mim Zekeriya (Sertel) ve Ercüment Ekrem tarafından hazırlanan kıraat kitaplarıdır. Sabiha Sertel bu kitapları niçin yazdıklarını ve kaynağını şöyle açıklar: "Büyük kızım Sevim'in ilk mektepte okuduğu kıraat kitaplarını gördükçe üzülüyordum. Bu kitapların çoğu çocuk psikolojisi göz önünde tutulmadan, metodsuz hazırlanmış kitaplardı. Amerika'da bulunduğum sıralarda, çocuk eğitimi ile de ilgilenmiştim. Sevim öğretmenler okulunun çocuk yuvasına gidiyordu.

Orada yürütülen metodun, ilk mekteplerde okutulan kitapların ne şekilde hazırlandığı hakkında incelemeler yapmıştım. "Thorndike" metodu dedikleri bu metodla ilk mekteplerin beş sınıfı için kıraat kitapları hazırladım."[3]

Bu yazarlar tarafından 1928 tarihinde yayınlanan *Başlangıç ve İlk Kıraat* adlı 1. sınıf kitabında "Başlangıçtan Maksat Nedir?" başlığı ile muallimlere hitap edilerek, yapılan tetkikler neticesinde lisanın harf usulü ile öğretilmesinin yanlışlığının ortaya çıktığı, dolayısıyla elifbanın da lüzumsuz olduğunun anlaşıldığı ve bu kitabın elifba yerine geçmek üzere hazırlandığı belirtilir. Gaye çocuklara günlük hayatta kullandıkları kelimeleri tanıma kabiliyeti kazandırmaktır. Almanya ve Amerika'da yapılan tecrübeler çocuğu evvelâ her gün kullandığı ve bildiği kelimelerle karşılaştırmanın okumayı daha da hızlandırdığını ispat etmiştir. Yazarlar harf usulünün mücerred olduğunu ve on yaşma gelene kadar çocukların mücerred kavramları anlayamadıklarını, bundan dolayı yazdıkları bütün kıraat kitaplarını çocuğun alâkalarını esas alarak tanzim ettiklerini ifade ederler. Çocuğun alâkasını uyandırdıktan sonra bu ilginin devamı ve muhafazası için cazip fakat basit hikâyeler içinde öğretmek istedikleri kelimeleri kullanmışlar ve sık sık tekrarlattırmışlardır.

Sabiha Zekeriya, Mim Zekeriya ve Ercüment Ekrem yazdıkları kıraat kitaplarının nasıl okutulacağı hususunda öğretmenleri aydınlatmak amacıyla bir de rehber kitap hazırlamışlardır. Bu kitapta, yeni kelimeleri çocuğa zorla değil, hissettirmeksizin sevdire sevdire öğretmek için Almanya ve Amerika'da ilkokullarda kullanılan metodları açıklarlar.

Bu dönem kitaplarının hemen hepsinde resimlerin çoğu bizim çizgimiz değildir. Büyük bir kısmı Avrupa'dan -muhtemelen o devrin Fransızca kitaplarından- alınmıştır. Ancak Serteller'in, Antel'in ve Pakize İçsel'in kitaplarındaki resimler özellikle Amerikan çocuk kitaplarından alınmışlardır. Çoğu manalıdır ve metni bütünlemektedir. Metinlerin sonuna eklenen bazı resimler ise ufak tefek tadillerle -erkek çocukların başlarına birer fes geçirilmek ya da sokak manzarasına bir minare eklemek suretiyle- yerlileştirilmiştir.

Sadrettin Celal Antel'in 1927 tarihli 1. sınıf okuma kitabın-

da "Yazısız Hikâye" başlığıyla resimlerle bir hikâye anlatılmış ve öğrencilerden bu resimlere göre bir hikaye yazmaları istenmiştir. Bu yazısız hikâye Amerikan kitaplarından alman kovboy hikâyelerinden kaynaklanmaktadır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında okutulan okuma kitaplarında öğrencilere Amerika tanıtılmıştır. Kaşifleriyle, mucidleriyle, zenginleriyle, devlet adamlarıyla Amerikalı insanlar tanıtılırken ve olumlu örnekler olarak gösterilirken çocuklarda bu şahıslara ve mensup oldukları millete karşı hayranlık duygusu uyandırmak hedeflenmiştir. Bunun yanında bazı kitaplarda metodun dahi Amerikan ders kitaplarından alındığı görülür.

NOTLAR

1 Bunun sebebini devrin havasının Gazi'yi efsanesi ile, halk hikayeleri ile yaşatmasına bağlayabiliriz.
2 Rauf Ahmet, *Kıraat Kitabı*, İstanbul 1930.
3 Sabiha Sertel, *Roman Gibi*, Cem Yay. İstanbul, 1978- s. 117-118.

TÜRKİYE'DE AMERİKAN KÜLTÜRÜNÜN ROMANLARA YANSIMASI

Nüket ESEN

Amerika Birleşik Devletleri'nin, daha doğrusu Amerikan kültürünün, Türkiye üzerindeki etkileri araştırılırken Türk romanına da bakılabilir. Romanlarda okuduklarımız eğer biraz yazıldıkları toplumun görüşlerini aksettiriyorlarsa, Türk romanında da Amerika ve Amerikalılar hakkında söylenenler Türkler'in Amerikalılar'ı nasıl gördüklerini ve onlardan nasıl etkilendiklerini gösteriyordur. Romanlarımızda Amerika'nın etkisi daha çok Amerikan okulları aracılığı ile anlatılır. Birçok romanımızda bu okullarda okuyan gençler, daha çok da kızlar, bu okullarda aldıkları bizim kültürümüze yabancı bir eğitim sonucu yaşadıkları topluma ters düşen, mutsuz ve ahlaksız insanlar olurlar.

Müfide Ferid'in 1924'te yazdığı *Pervaneler* romanı özellikle bu konuyu işler. Bu romanda üç genç kız vardır. Bunlardan Leman Amerikan Kız Koleji'ne gider. Amerika ve Hıristiyanlık hayranı olarak yetişir. Bu okulun öğrettiği anlayışa uygun olarak Leman evlilik ve aile aleyhtarı olur. Evlenmek istemez. Çalışıp hayatını kazanarak erkekler gibi hür yaşamak arzusundadır.

Kadının ailedeki yerini, eş ve anne olmasını reddeden bu anlayışa örnek olarak kolejdeki jimnastik muavini Bahire gösterilir. Bahire aynı okuldan mezundur. Babası onu evlendirmeye kalkınca itiraz eder. Kendisinin ne erkek, ne de kadın olduğunu, ev kadını olup çocuk yetiştiremeyeceğini söyler. Babası onu evden kovunca da koleje yerleşir. Giyimi ve davranışları erkek gibidir. Evlenmemeye ve jimnastik sahasında erkeklerle mücadele etmeye kararlıdır.

Leman'ın sınıf arkadaşı olan Nesime de aynı çizgide yetişmiş bir kızdır. Çalışıp hayatını kazanmak ve hür yaşamak istemektedir. En çok arzuladığı şey Amerika'ya gitmektir. Bunu başka türlü gerçekleştirebileceğini göremediği için İsa Cemiye-

* Yrd. Doç. Dr. Nüket ESEN, Boğaziçi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili Bölümü öğretim üyesi.

ti'ne yazılır. Hıristiyan olur ve Hıristiyanlık için çalışmayı taahhüt eder. Ancak bu şekilde o cemiyet tarafından Amerika'ya yollanır. Daha yola çıkarken pişman olur. Amerika'da yalnız başına kalacağını fark eder. Ama artık geri dönmek için çok geçtir. Ümitleri yok olmuş bir halde Amerika'ya gider.

Nesime ile birlikte Amerika'ya gitme hayalleri kuran Leman ise önceleri erkek kolejinden Ermeni bir delikanlı ile flört eder. Sonra kim olduğu belirsiz Amerikalı bir subay ile tanışır. Fakir bir çiftçinin oğlu olan Jack, Leman'a yalan söyler. Çok zengin bir ailesi olduğunu anlatır. Leman adamın yakışıklılığına ve en önemlisi Amerikalı olmasına kapılıp tüm söylediklerine inanır. Amerika'ya gitme hayali gerçekleşmektedir. Bir gün evden kaçarak Jack ile evlenir ve onunla Amerika'ya gider. Bir süre sonra ailesine bir mektup yazarak onu istemeyen fakir bir ailenin içine düştüğünü, çok mutsuz olduğunu anlatır. Anne ve babası bu duruma çok üzülüp kızlarını affederler. Geri gelmesi için Leman'a mektup yazarlar ama Leman'dan bir daha hiç haber alamazlar. Amerika Leman'ı yutmuştur.

Reşat Nuri Güntekin'in 1938'de yazdığı *Eski Hastalık* adlı romanda da yine Amerikan Kız Koleji'nde okuyan bir kız vardır. Züleyha da bu okulda öğrencilere öğretilen hayat görüşü sonucu mutsuz olur. Aşık olmayı modern insana yakıştırmayan bu görüş aşık olmayı eski bir hastalık addeder. Herkesin kendi hayatını yaşaması gerektiğini, hiçbir tür sevginin insana hayatta ayak bağı olmamasını öğreten bir görüştür bu. Sevgi, bağlılık, fedakarlık Züleyha için çağdışı kavramlardır. Evlilik ise sadece cinsel ilişkiyi düzenleyen bir şeydir, sevgi ve aşkla hiç ilişkisi yoktur.

Babasının isteği ve yalnız kalma korkusu ile Yusuf adlı Silifkeli bir gençle evlenir. Evlenme kararını hislerini yoklamadan, gayet bilinçli bir biçimde verir. Yalnız bazı şartları vardır. Evlilikte hürriyet olmalı diyerek ayrı yatak odaları ister. Evliliklerinin ilk gecesinde de kendi deyimiyle "aciz eski zaman kızı" durumunda kalmamak için Yusuf'un odasına kendi gider. Modern olmak uğruna devamlı bu tür alışılmamış davranışlarda bulunur. Kadın-erkek ilişkisinde cinsellik ve arkadaşlığın önemli olduğunu, aşkın modasının geçtiğini kocasına da söyler.

Züleyha, bu garip evlilik anlayışı yüzünden bir süre sonra Yusuf ile anlaşamayacaklarına karar vererek ayrılır. Eski muhitine dönen Züleyha'nın adı bir skandala karışır. Bir gece bir erkek arkadaşı ile geçirdikleri trafik kazası gazetelerde çıkar. Bunun üzerine hala boşanmamış olduklarından Yusuf karısını dedikodulardan korumak için yanına alır. Sonunda Yusuf ve Züleyha nihayet birbirlerine aşık olduklarını anlarlar. Ama Yusuf yaşanan bu skandaldan sonra artık onunla evli kalamayacağını söyler ve ayrılırlar. Amerikan Koleji'nin verdiği terbiye ve ona bağlı olarak modern olma arzusu Züleyha'nın evliliğini yıkmıştır.

Amerikan Kız Koleji'nin Türk kızları üzerindeki olumsuz etkisi kısa işlenmekle birlikte iki romanımızda daha vardır. Bunlar *Panorama* ve *Büyük Aile* romanlarıdır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun 1953'te yazdığı *Panorama*'da birçok aile vardır. Bu ailelerden biri mazbut bir memur olan Osman Nuri Beyin ailesidir. Osman Nuri Beyin kızı Semra, Amerikan Kız Koleji mezunudur. Semra son derece şımarık, süsünden ve gezmesinden başka birşey düşünmeyen, zengin koca arayan bir kızdır. Kendine doğru dürüst bir hayat kuramaz. Birçok adamla gezdikten sonra zengin bir adamın metresi olarak yaşamaya başlar. Annesinin üzüntüden ölmesine sebep olur.

Samet Ağaoğlu'nun 1957'de yazdığı *Büyük Aile*'de de aynı konuya değinilir. Bu romanda Niksarlı zengin ve kalabalık bir ailenin İstanbul'a göç etmesi ve büyük şehirdeki hayat şartlarına uymaya çalışırken dağılması anlatılır. Kasaba şartlarına alışmış olan aile İstanbul'un bozukluklarını değer sanıp asıl sahip oldukları değerlerden uzaklaşırlar. Çocuklarını da şehirli zengin aileler gibi yetiştirmek isterler. Çocuklar Rum mürebbiyelerle son derece şımarık büyürler. Modaya uygun olarak Amerikan okullarına yollanırlar. Çoğu buradaki eğitimlerini de yarıda bırakır. Sadece İngilizce öğrenmiş olmaları aileleri tarafından yeterli görülür. Bu çocuklar mutsuz, işe yaramaz insanlar olurlar.

Hep romanlardan söz ettik. Ama bir hikayeye değinmeden edemeyeceğim. Bu, Haldun Taner'in 1950'de yayınlanan hikayesi "Made in USA". Hikaye mektup biçiminde yazılmıştır. Bir genç kız başından geçenleri arkadaşı olan bir başka kıza yazmaktadır.

İki kız arkadaşın bir Amerikan okulundan oldukları mektupta sık sık İngilizce cümleler ve terimler kullanılmasından bellidir.

Mektubu yazan kız, kendisini Amerikan yardım heyetinden Lieutenant Fred O'Connor olarak tanıtan bir gençle tanışır. Fred babasının çok zengin, Teksas'ta maden kuyuları olan bir adam olduğunu, kendisinin de altı aydır Gölcük'te bir radar kursu idare ettiğini, on gün sonra da New York'a döneceğini anlatır. Kıza evlenme teklif eder ve onu önce kaldığı pansiyona, daha sonraki günlerde de bir arkadaşının olduğunu söylediği eve götürür. Mektupta, pansiyona ilk gittikleri günü anlatırken kız şöyle der: "Şayet bu bir filmde geçse, burada sahne birden değişir. Yok romansa eğer, muharrir bu pasajı nokta nokta ile geçiştirir. Ben de şimdi öyle yapıyorum. Yalnız nokta yerine yıldız koyacağım, hem de tam 48 tane, Amerikan bayrağındaki kadar." Ve Haldun Taner hikayenin burasında 48 tane yıldız koyar.

Kızın babası kızının bir Amerikalı ile evlenmesine razı olmayınca kızla Fred gizlice Amerika'ya kaçıp orada evlenmeye karar verirler. Havaalanında buluşacaklardır. Kız evden kaçıp havaalanına gider. Fred'i bulamaz. Araştırmaları sonucu dördüncü şubede gerçeği öğrenir. Bu, Amerikan üniforması giyip, bir süre Teksas'ta kaldığı için Teksas aksanıyla İngilizce konuşan İzmirli bir Türk gencidir. Aynı oyunu evvelce iki kıza daha oynamıştır. Ahlaksız bir adamdır ama genç kızlarımızın bir zaafından, Amerikalılara olan hayranlıklarından yararlanmaktadır.

Hep Amerikan okullarının Türk ahlakı ve aile düzeni üzerindeki zararlarından söz ettik. Halbuki, ben de Amerikan Kız Koleji mezunuyum. Onun için, tabii ki, Halide Edip Adıvar'dan ve Amerikan okullarının olumlu etkilerinden söz etmeden geçemeyeceğim. Tarihimizde ve edebiyatımızda Amerikan okullarından yetişen değerli insanlara en iyi örneklerden biri herhalde Halide Edip'tir. Burada anlatacağım Halide Edip'te görülen Amerikan tesirlerini İnci Enginün'ün "Halide Edib'in Eserlerinde Amerikalılar" başlıklı makalesinden aldım.

İnci Enginün makalesinin başında Halide Edip'in Amerikan Koleji'nde okumuş olmasıyla ilgili şöyle der: "Gerçekten de Halide Edip'in hayatına bu eğitim hem geniş bir hoşgörü getirmiş, hem de Hıristiyanların ve yabancıların Türkler ve Müslümanla-

ra karşı besledikleri önyargı ve düşmanlığı tanıtmıştır. Okul Halide Edip'e, ileride yabancı kültürlerle temasında daima onları, kendimizinkilerle karşılaştıran mukayeseci bir zihniyet kazandırmıştır". (s.182) "Halide Edip Amerika'nın temsil ettiğine inandığı insan hakları, eşitlik, medeniyet, eğitim ve kadın konularında ömrü boyunca savunduğu fikirler edinmiştir". (s.202).

Aynı zamanda Halide Edip'in aldığı eğitimden dolayı çok sayıda Amerikalı dostu olması onun Amerikalılara Türkiye'yi anlatması ve tanıtması bakımından da faydalı olmuştur. Amerikalı yazar Mildred Adams şöyle yazar: "Halide Hanım hiçbir şey yapmasa bile, bu ülkede kendisiyle konuşan Amerikalıların kafasındaki bulanıklığı gidereçektir. Türkiye'yi efsane sahasından kaldırıp gerçeğe yerleştirme yeteneği vardır. Çocukluğumuzun kabusu korkunç Türk'ten onda iz yoktur". Çünkü Amerikan kültürünü tanıyan Halide Edip onlara Türkiye'yi onların anlayabileceği bir dilde anlatabilmektedir.

Halide Edip, Türkiye'de yaygınlaşan Amerikan modalarının ve görgüsüz Amerikalıların hayatlarının taklidinin zararlarını ve gülünçlüğünü görmektedir. 1955'te yayınlanan kitabı *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*'nde bu konuları işler. Halide Edip bir süre Amerika'da yaşadığı için o toplumun yapısını tanır. Üst düzey, zengin ve görgülü ailelerin orada da mazbut bir hayat yaşadıklarını, bizdeki Amerikan taklidi olduğu sanılan aşırılıkların Amerika'da da ancak servet gösterileri ile çalım satan yeni, türedi bir zengin sınıfta görüldüğünü belirtir. "Halide Edip bu iki tipin örneklerini *Yolpalas Cinayeti*, *Sonsuz Panayır*'da yerli örnekleriyle, *Hayat Parçaları* ve *Kerim Usta'nın Oğlu*'nda Amerikalı örnekleriyle canlandırmıştır." (s.191).

Halide Edip birçok romanında Amerikalılara yer vermiş veya Türk toplumu üzerindeki Amerikan etkilerini işlemiştir. *Sinekli Bakkal*'da Mrs. Hopkins adlı Amerikalı misyoner bir kadın vardır. *Mevud Hüküm*'de geleceğin sağlıklı genç kızı olacağı düşünülen Atıfe Amerikan Koleji'ne gider. *Sevda Sokağı Komedyası*'nda da hemşire Safinaz ve Leyla, *Çaresaz*'da Mediha Amerikan mektebine giderler.

Tatarcık'ta Lale'nin arkadaşı psikolog Helen Berkley çok cana yakın, sıcak bir Amerikalı'dır. Bu romanda İngilizcenin mut-

laka Amerikan okullarında edinilmesi gerekmediği Lale'de gösterilir. Kandilli Kız Lisesi'ni bitirmiş olan Lale, bir süre Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'ne devam ederek İngilizce öğretmeni olur. *Zeyno'nun Oğlu*'nda ise bizde taklit edilen Amerikan adet ve davranışları, Robert Kolej'de öğrencilerin ders sırasında bile ayaklarını masanın üstüne koydukları anlatılarak tenkit edilir.

Döner Ayna'da Amerikan kültürünün her tabakaya sinema ve popüler macera romanları vasıtasıyla girdiği gösterilir. Aynı konuda, "Kızıl Hançerler" hikayesinde Amerikan dedektif hikayelerinin Türk toplumu üzerindeki olumsuz tesirleri gösterilir. *Hayat Parçaları*'nda Şişli sosyetesi başta olmak üzere Amerikan tesirinin yaygınlığı anlatılır. Birçok kadın bir Amerikalıyla evlenmek istemektedir çünkü bu çevrelerde Amerikalı para demektir. *Akile Hanım Sokağı*'nda Amerikan tarzı yaşayışın İstanbul'daki zengin aileler arasında nasıl yaygınlaştığı anlatılır. "Nermin Amerikalıların kendi ülkelerinde mazbut hatta mutaassıp olduklarını, Amerika modası diye yapılan çılgınlıkların orada geçerli olmadığını ısrarla anlatmaya çalışırken, bir bakıma Halide Edip'in sözcülüğünü yapar" (s.199).

Görülüyor ki, Halide Edip'e göre, diğer yazarlarımızın düşüncelerinin tam tersine Amerikan okullarında okumak değil, bilmeden, tanımadan Amerikan adetlerini taklit etmeye çalışmak yanlıştır. Amerikan okullarında okuyanlar en azından bu taklitlerin yapaylığının bilincindedirler çünkü Amerikan kültürünü bilirler. Halide Edip'in romanlarında bu durum açıktır. İnci Enginün'ün dediği gibi "Eserlerindeki ideal kahramanların bir kısmı Amerikan Koleji'nde veya Amerika'da öğrenim görmüştür. Bu kahramanların kökleri kendi ülkelerinin kültüründe olduğu için, mükemmel bir senteze ulaşmışlardır" (s.193).

Kısacası, sözü geçen tüm eserlere baktığımızda Türkiye'de Amerikan kültürü etkisinin romanlarımızda özellikle Amerikan okullarından kaynaklandığı görüşü vardır. Ayrıca, sinema, macera romanları ve halk arasında yaygınlaşan modalar da bu konuda etkili görülür. Romancılarımız bu etkileri genelde olumsuz ve zararlı bulurlar. Yalnız kendisi Amerikan Koleji mezunu olan Halide Edip Adıvar Amerikan okullarının faydalarına inanır. Zaten kendisi de buna en iyi örnektir.

KEŞFİN BEŞYÜZÜNCÜ YILINDA İKİ ASIRLIK ANAYASA VE "GÜNIŞIĞINDA YÖNETİM"

İl Han ÖZAY

> Demokrasi kurumlarına karşı akılcı bir özenim varsa da yaradılıştan aristokratım, yani kitleleri hor görür ve onlardan korkarım. Tutku ile bağlı olduğum şeyler özgürlük, hukuk ve hakka saygıdır, ama demok değil. Hem insanın gerçek doğası da budur.
>
> Alexis de TOCQUEVILLE (1805-1859)

"Amerika'da Demokrasi"nin anlı şanlı yazarının bu sözlerinin büyük bir kısmı o ülkedeki çoğunluğun gerçek duygusudur demek hiç de yanlış olmaz. Yani, o ülkede belki demokrasi yoktur, hatta belki kitleleri hor görme ve onlardan korku bile vardır, ama özgürlük, hakka ve dolayısıyla hukuka saygı gerçekten de çok yaygın bir tutkudur. Beşyüz yıl önceki ataları da Tocqueville gibi değil soylu, "Eski Kıta"nın genelde ipten kazıktan kurtulma insanları olduğu halde.

Bu, acaba, uzun süren bir İngiliz egemenliğinin mirası mıdır? Yanıtı herhalde benim bilgi alanım ve düzeyimi çok aşan ve aslında sosyologların daha bir otoriteyle cevaplayabilecekleri bir soru. Ama ne olursa olsun, Milâdî Binyediyüzseksenyedi yılı Eylül ayının 17'nci günü Philadelphia'da "We the People of the United States/Biz Birleşik Devletler Ulusu" diye yola çıkarak, bir başlangıç ve yedi maddeden oluşan bir Anayasa ile, orada, zaman içinde gelişip şimdi artık "Günışığmda Yönetim"e dönüşmüş bir düzenin kurulmuş bulunduğunda da hiç kuşku yoktur.

Bununla beraber, günümüzde de sadece siyasetçilerin değil bir çok bilim adamının bile genellikle düştüğü yanılgıların başında Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'nın son derece kısa ve öz olduğuna ilişkin görüş gelmektedir. Bu yanılgının kaynağı da, olayı sadece işte bu Başlangıç ile, yedi artı ek ve değişiklik öngören 26 madde ile sınırlı tutmaktır. Her bir madde ve deği-

* Prof. Dr. İl Han ÖZAY, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi.

şikliğin kendi içinde "Bölüm"lere ayrılmış olması nedeniyle bu sayı çok daha fazlaya ulaşmakta ise de, yine yazılı metnin birkaç sayfa tutması bu yanılgıyı bir ölçüde mazur gösterebilir. Ancak, o düzende bazı yasalar ve hele yine sistemin doğal sonucu Yüksek Mahkeme'nin anayasal konulardaki "içtihad"ı da işin içine katılırsa Anayasa'nın hiç de kısa olmadığı anlaşılır. İşte ben, burada, o ülkedeki anayasal kurumların birbirine karşı saygısının göstergesi olan bir yargısal kararla Anayasa'nın ayrılmaz parçası haline gelmiş bulunduğunu düşündüğüm ve 1946'da başlayıp 1976'da tamamlanan "Günışığında Yönetim" yasalarından sözetmek istiyorum. Başka bir deyişle çağdaş "Hukuk Devleti"nin yeni adı ya da görünüşünden.

"Günışığında Yönetim" için Hukuk Devletinin yeni adı deyince bunu sanki ben bulmuşum sanılabilir. Nevar ki bu kavramın isim babası Amerika Birleşik Devletleri Kongresi, çünkü o ülkede çıkarılmış yasalardan birinin adı olan "Government in the Sunshine"ın Türkçe tam karşılığı "Günışığında Yönetim"dir.[1]

Hukuk devleti kavramı içinde "Günışığında Yönetim"i bütün boyutları ile anlayabilmek için önce "Demokratik Yönetim" ve "Yönetimde Demokrasi" arasındaki ortak ve farklı yönleri belirlemekte yarar vardır.

"Demokratik Yönetim" ile "Yönetimde Demokrasi" ilk bakışta eşanlamlı terimler gibi görünse de, aslında birbirinden farklı, fakat biri diğerinin tamamlayıcısı olan kavramlardır. Bunlardan birincisi seçim denilen bir yöntemle sağlanabildiği halde, ikincisi için çok daha teknik bir sistemin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Nitekim Yasama yetkisi ile donatılmış kurullar ve yerinden yönetimin bazı karar organlarının genel seçimlerle oluşturulması "Demokratik Yönetim"in ilk ve en vazgeçilmez koşulu ise de, bu şekilde ortaya çıkan "Yönetim"in işleyişine "demokratik" denilebilmesi için, hukuksal düzeyde bireylerin hem seçme ve seçilme hakkına sahip olmaları, hem de "İdare"nin karar alma sürecine katılarak onu *etkileyebilme* yeteneğine yasal olarak kavuşturulmaları zorunludur.

Demokratik yönetimin ilk ve tek koşulunun seçimler olduğu ilkesi bir "mitos" haline dönüşüp de, gerçekte seçilenlerin

"milli irade" adına her dilediklerini yapabilmeleri sanısıyla özdeşleşince, demokrasinin, "çoğunluğun ve seçilenlerin diktası"ndan pek bir farkı kalamayabilmektedir. İşte bu nedenle, seçim denilen kurumun en yaygın olduğu ve bir kısım yargıçlar da içinde olmak üzere tüm kamu görevli ve yetkililerinin seçimler yoluyla belirlendiği Amerika Birleşik Devletleri'nde bile, salt seçimler "Yönetimde Demokrasi" için yeterli sayılmamaktadırlar.

Bir zamanlardan beri küçüğü olmaya özendiğimiz Amerika'da yönetimde demokrasinin ilk koşulu olarak, karar alma sürecine bireylerin aktif biçimde katılabilmeleri olanağı kabul edilmektedir.* Buna bağlı olan bir ikinci kurum Yönetimden her türlü bilgi ve belgenin elde edilebilmesi olanağını sağlayan "Bilgi Edinme Özgürlüğü Yasası"** ile güvence altına alınan haktır. Ayrıca Yönetimin karar alma süreci içinde yapılan bütün kurul toplantılarının ilgilenen ve dileyen herkese açık olması*** kuralı da gözönünde tutulursa, bu sistem "Yönetimde Demokrasi" ya da anılan ülkedeki yasalardan birinin adı ile "Günışığında Yönetim" olarak nitelenmektedir.

Bu sistemde Yönetim tarafından alınan tüm kararlar tek yanlı olmayıp karşılıklı tartışmalarla ortaya çıkmakta ve bireyler salt siyasal anlamda değil teknik olarak da kendi kendilerini yönetmektedirler. Bu sayede Yargı denetimi de etkin ve anlamlı olabilmektedir. Nitekim yargı yerleri, ister genel düzenleme isterse birel nitelikte işlem ve eylem yapma olsun Yönetimin karar alma sürecine bireylerin katılamamaları ya da onları bu olanaktan yoksun kılma durumunda yargısal denetimin çoğu kez gerçeğe ulaşmakta aşılmaz engellerle karşılaştıkları kanısındadırlar. Bireylerin Yönetimin karar alma sürecine katılmaları ve "açık yönetim"i Birleşik Devletler Anayasasının hukukla bağlı yönetim ilkesinin en önemli kurumu olarak kabul eden yargı yerleri ve özellikle Yüksek Mahkeme "Günışığında Yönetim" ilkesinin uygulamalarını çok titizlikle izlemekte ve korumaktadır.[2]

Yönetimin işleyişinde değil kuruluş ve uyguladığı yöntem-

* Administrative Procedure Act (APA)/Yönetsel Yöntem Yasası
** Freedom of Information Act (FOIA)
*** Biraz önce anılan Government in the Sunshine Act

lerdeki eksiklik ve sakıncalar kısaca hatırlanırsa açıklığın demokratikliği ve sağlayacağı yararlar da kendiliğinden ortaya çıkar. Örneğin ülkemizde sadece mahalli idareler ile kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının organları seçimle oluşmakta, buna karşılık merkezden yönetimin Hükümet dışındaki tüm görevlileri atama ile işbaşına gelmektedirler. Karar alma süreci ise, Yasama dışında, açık ve "aleni" değil "kapalı kapılar ardında"dır. Üstelik İdare, aldığı tek yanlı kararlarla yükümlülükler yaratabilmekte ve ilgilisinin buna uymaması durumunda kararını hem doğrudan yerine getirebilmekte hem de yaptırımlar uygulayabilmektedir. Bu durumda bireyler kamu görevli ve yetkililerini etkileyebilmek için gizli bir çaba içine girmeye mecbur kalmakta ve tek yanlı bir bilgi alışverişi ile "kişisine göre" farklı, adeta "ısmarlama" bir uygulama olağan sayılmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde, önce Başkan Roosevelt zamanında hazırlıklarına girişilen ve 1946 yılında Truman zamanında çıkarılan "Administrative Precedure Act/Yönetsel Yöntem Yasası" yönetimin karar alma sürecinde izlemesi gereken yolu ayrıntılı biçimde düzenlediği için güveni ve isabeti sağlamaktadır.

1966 yılında çıkarılan "Freedom of Information Act/Bilgi Edinme Özgürlüğü Yasası" gizli etkileme ve bilgi ticaretini önlemekte, 1974-76 tarihli "Government in the Sunshine/ Günışığında Yönetim Yasası" da karar alma süreci içinde yapılan toplantıların konuyla ilgilenen herkese açık olmasını öngördüğü için de tam bir aleniyet ve katılım, hem de "meşru" biçimde gerçekleşebilmektedir.

Dolayısıyla sistemin gerçek bir güvence oluşturacak niteliğe kavuşturulması ve sadece "demokratik yönetim" değil aynı zamanda "yönetimde demokratiklik" aşama ve düzeyine ulaşılabilmesi için yapılacakların başında, İdarenin karar alma sürecine ilgilenen herkesin katılabilmesini[3] sağlayan bir yasal düzenleme zorunludur.[4]

Günışığında yönetim tohumları ne kadar özenle atılırsa atılsın her ortamda yetişmesi olası bulunmayan bir bitki gibidir. Nitekim eğer Amerika'da "checks and balances" olarak tanımlanan bir karşılıklı etkileşim, fren ve denge düzeni bulunmasa ne, ister kısa ister uzun deyin, Anayasanın kendisi tek başına böyle bir

yönetim sisteminin gerçekleşmesini sağlayabilir, ne de Yüksek Mahkeme sadece yargılama usulüne ilişkin "due process" ilke ve kuralından bu şekilde bir "Hukuk Devleti" yaratabilir. Bunun en somut göstergesi de kanımca, ünlü "Pedreiro" kararıdır. İşte sözlerimi, bizim Anayasa Mahkemeli uygulamamızla da oldukça acı bir çağrışım yaptığını sandığım bu kararla bitirmek istiyorum.

Amerikan anayasal düzeninde yargı yolu, bizim 1961'den başlayarak Anayasalarımıza koyduğumuz gibi genel bir "hak" olmayıp bunun mutlaka bir yasada öngörülmüş bulunması gerekmektedir ki, bu yüzden de adı "yasada yer alan yargısal denetim/statutory review"dur. Buna karşılık Yüksek Mahkeme bu ilkeyi tersine çevirmiş ve yasada öngörülmese bile eğer özel olarak yargı denetimi bağışıklığı bulunan bir alan değilse, mahkemelerin bunu inceleyebilecekleri kuralını getirmiştir. İşte, 1950'li yıllarda "Göçmenlik Yasası/Immigration Act" sınırdışı edilecek yabancılar için herhangi bir yargısal başvuru öngörmüyordu. Hakkında sınırdışı edilme kararı verilen bir yabancının başvurusu çeşitli aşama ve kademelerden geçerek Yüksek Mahkeme önüne kadar geldi. Yüksek Mahkeme de, biraz önce andığım ilkeyi uygulayarak, *mademki böyle bir başvuruyu özel olarak önlemek için Kongre'nin bir iradesi sözkonusu değildir o halde konunun yargısal olarak incelenerek denetlenmesi doğru ve yerindedir* gerekçesiyle bu başvuruyu kabul etti.

Bu olayı anlatan Amerikan İdare Hukuku ders kitapları hemen şöyle bir notu da eklerler: "Pedreiro kararından sonra Kongre Göçmenlik Yasası'm değiştirerek sınır dışı etme kararlarına karşı denetim için yetkili istinaf mahkemesine olağan başvuru yolunu öngören bir hüküm ekledi.[5]

Böyle bir uygulama, sizde, Anayasa Mahkemesi kararlarının uygulanması sorunuyla herhangi bir çağrışım yapıyor mu?

***

Bu bildirinin hemen başında sorduğum "yanıtı benim bilgi alanım ve düzeyimi çok aşan ve aslında sosyologların daha bir otoriteyle cevaplayabilecekleri bir soru" olarak nitelediğim hususun ne kadar önemli olduğu başka konuşmalar ve onları izleyen tartışmalar sırasında çok açık-seçik biçimde ortaya çıktı.

Gerçi Sayın Dr. Arslan'ın "Amerika'da Demokrasi" konulu bildirisi de sunulmuş bulunsaydı, bu soruya, belki de büyük ölçüde bir cevap bulabilecek idik. Ama Sayın Kaçmazoğlu'nun kullandığı "Ayaktakımı" ve benim "ipten kazıktan kurtulma" deyimim gibi biraz ağır kaçsa bile Prof. Dr. Küntay'ın Richard Santos'tan aktardığı "the best of the worst" yani "en kötülerin en iyileri"nin nasıl olup da bu kadar güzel bir "Günışığında Yönetim" düzeni kurabildikleri benim için hala bir merak konusu. Bu noktada acaba vardığım sonuç ve değerlendirme Amerikan toplumunu "etno" ve "sosyolojik" açıdan inceleyenler ve Sayın Dr. Eğribel gibi "Amerikan Kimliği"ni irdeleyenlerin tanıları ile bu denli çelişiyor mu diye de düşündüm. Ancak sanıyorum ki arada bir çelişki yok da benim bir ölçüde "idealize" ettiğim düzen teorik-hukuksal bir kurgu. Uygulama ve işleyişi kuşkusuz bu kadar mükemmel değil, ama yine de demokratik Hukuk Devletinin en ileri aşaması olan "Günışığında Yönetim"in anlamlı bir örneği.

Üniversite, 15 Ekim 1992.

NOTLAR

1 Bununla beraber kavram ülkemizde daha çok "Saydam" ya da "Şeffaf Yönetim" olarak tanınmakta. Zira daha önce bu konuyu işleyen yazarların yeğledikleri terim bu. Benim ise, bu yerleşmiş terim yerine Amerikan yasasının biraz da romantik ifadesini benimsememin önemli bir gerekçesi var. Saydam ya da şeffaf nitelemi önünden arkası görünen anlamını taşır. Buna karşılık, görünen arka karanlık ve çirkin olabilir. Nitekim "Kamu hukuku dış görüntüsü özenli ve tertemiz bir yapıya benzer. Bu yapının içi ise hiçbir zaman gerçekleştirilmemiş kural ve uyulmamış ilkelerle dopdoludur."* "Günışığı" ise her zaman güzeldir. Amerika Birleşik Devletleri Federal Yüksek Mahkeme yargıçlarından BRANDIS'ın dediği gibi, "Güneş mikroplara karşı en etkin öldürücü ise ışık da en iyi koruyucu ya da kollayıcıdır".**

* MARANGIU'dan aktaran ÖZAY, İl Han, *Devlet İdari Rejim ve Yargısal Korunma*, İstanbul 1986, s.97

** SCHWARTZ'dan aktaran GÜRAN Sait, "Yönetimde Açıklık", in *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi* (İHİD), Yıl 3, sayı 1-3, SARICA'YA ARMAĞAN, 1982, s.105

2 Ülkemizde ise bireylerin hangi düzey ve aşamada olursa olsun Yönetimin karar alma sürecine demokratik yollardan ve hukuksal olarak katılabilme olnağı kesinlikle yoktur. Bu konuda Tanzimat ve o zamanların Fransasından esinlenen ilke, kural ve yöntemlere toz kondurulmamaktadır. Bu sürecin önceden belirlenmiş hiçbir yöntemi olmaması bir yana, izlenecek yolun yasalarla belli edildiği sayılı konularda bile, buna uyulup uyulmadığını bilebilmek için keramet sahibi olmak gerekir. Yargı yerlerini bile yanıltabil-

mek bakımından en etkili hukuksal konumda bulunan "İdare" karşısında bireyler gerçekten "boynu kıldan ince" ve "mazlum"durlar. Öte yandan, Yönetimin karar alırken uyması gereken kuralların önceden belirlenmesi ve bilinmesi ilkesini anlaması, istemesi ve gerçekleştirmesini özlemek değilse bile beklemek için fazla iyimser olmak gerekir. "İdare"nin bu ayrıcalığından özveride bulunması bir düştür ve onun bireyleri reddederken ya da dışlarken duyduğu hazzı başka hiç bir şekilde gidermenin mümkün olmadığı Fransız yönetimi için bile söylenmektedir. Ancak ne var ki demokratik düzenlerde "Asıl gerçekçi tüm yaşamını bir umuda bağlayabilendir" ve bu umut ülkemiz ve hukuk düzenimiz için de "Günışığında Yönetim"dir.

3 Hudson nehri üzerinde bir elektrik santralinin yapılması için verilen ruhsat üzerine bir grup aydın, bilim adamı, sanatçı ve öğrenci konuyu Yüksek Mahkeme önüne kadar götürmüşlerdi. Türkçeye "Hudson Nehrinin Manzarasını Korumacılar Derneği" olarak çevirebileceğimiz "Scenic Hudson Preservation Conference" davasında Yüksek Mahkeme "kamu yararını kollama ve gözetme yetkisi hiç kimsenin bu arada kamu yönetiminin de tekelinde değildir. Kendisini ilgili gören herkesin "menfaat"i de yargısal yolla korunmalıdır" şeklinde özetlenebilecek kararında, İdarenin ruhsat verirken anılan yasal düzenlemeler gereğince durumu bu gruba duyurup görüşünü almamış olmasını bir hukuka aykırılık olarak görmüştür.

4 Ancak bunu, İtalya'da da olduğu gibi İdarenin kendisi istememekte, Yasama organı içinde buna yönelik birtakım girişimler olsa bile her zaman engel olmaya çalışmaktadır. Bu durumda, elindeki bilgi ve belgelere ulaşabilme olanağını sağlayacak veya karar verme aşamasındaki toplantıların herkese meşru yollardan etkili olabilecek şekilde açık tutulmasını öngörecek yasal düzenlemeler hep aslında hukuk kuralları içinde bir "takdir yetkisi"ne değil "keyfi" davranabilme özgürlüğüne sahip olma eğilimindeki "İdare"nin kanını beynine sıçratmaya yeterli öneri ve çözümlerdir. "Günışığında Yönetim"in ana çerçevesi bu olduğu halde, ülkemizde örneğin bayram günlerinde sivillerin askeri kışla ya da gemilere giderek oradakilerle birlikte bulunmaları, yemek yemeleri "şeffaflaşma" olarak lanse edilmekte ve büyük bir marifet sayılmaktadır. Halbuki Kral Sarayı ya da Cumhurbaşkanlığı binasına girebilme, döşemeleri hayranlıkla seyretme ve oranın sakinleri ile söyleşide bulunabilme nasıl ki bir saydamlık örneği değilse, bunun da "Günışığında Yönetim" ile yakından uzaktan ilgisi yoktur.

5 SCHWARTZ Bernard, *Administrative Law*, second edition, Little, Brown, Boston-Toronto, p. (1984) p, 445 [7].

1492'DEN GÜNÜMÜZE AMERİKA'NIN ÇOĞULCU ETNİK YAPISINA GENEL BİR BAKIŞ

Esin KÜNTAY

1. Giriş

Keşfinden günümüze Amerika'nın çoğulcu etnik yapısı üzerinde bazı düşüncelerimizi dile getireceğimiz bu bildirinin metni konumuzla ilgili bazı kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır. Öte yandan, Şubat-Mart 1992'de katılmış olduğumuz "Amerikan Politikasında Etnik ve Çoğulcu Yapı" konulu seminer kapsamında ABD'nin çeşitli eyaletlerindeki çalışmalar ve incelemeler süresinde yapmış olduğumuz gözlemlere de burada yer verilecektir.

Bu yıl dünyanın birçok yerinde Amerika'nın keşfinin 500. yıldönümü kutlanırken, Kristof Kolomb'un ve onun Avupalı ardalarının yeni dünyaya ayak basması olayı bir kez daha büyüteç altında değerlendirilmektedir. Bu konudaki farklı, hatta birbirleriyle çelişen görüşler yeniden gözden geçirilmektedir.

Dildeki kimi sözcükler çeşitli değer yargılarını içerir. Amerika'ya ayak basma sürecini; "sömürge kurmak", "emperyalizm", "istila etmek", "göç ya da yerleşmek" şeklinde değerlendirmek, kullanılan kavrama göre, kuşkusuz farklılık yaratacaktır[1]. Amerika'da görüştüğümüz kimi yerli aşiret halkının dediği gibi, çok önceden beri bilinen toprakların bir kez daha keşfini ileri sürmek ne dereceye kadar doğru olabilir? Bu nedenle de günümüzdeki kutlama törenlerinin geçerliliği tartışılamaz mı? Bu gibi görüşler abartılı bir duyarlılık yüklü de olsa bile, yine de bunlara değinmeden konuyu geçiştirmek doğru olmayacaktır.

Yerli kökenli Prof. Santos[2] Texas, San Antonio'da verdiği konferansta, Amerika'ya 500 yıl önce gelenlerin çoğunlukla kendi ülkelerinde karışıklığa sebebiyet veren, düzeni bozan, istenmeyen bireyler olduğuna işaret ederek bunlardan "en kötülerin en iyisi" olarak söz etmiştir. Gerçekte kimlerdi bu kişiler? Giderek çözülmekte olan Avrupa'da, kiliseye ve krallara başkal-

* Prof. Dr. Esin KÜNTAY, Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi.

dıran, onları eleştirme uygar yürekliliğini gösteren politik suçlular, kanun kaçakları, egemen-seçkin grubun aleyhine güç kazanmakta olan orta sınıftan bireyler, İspanya'nın dışarı sürdüğü dindar Yahudiler ve Amerika'nın zenginliklerini ele geçirmek isteyenlerdi yeni dünyada nefes alma alanları arayanlar. Bu kişiler salt "olanaklar diyarına" çekilenler değil, önemli bir kesimi Avrupa dışına itilenlerdi.

Yeni Dünyada, Kolombus öncesi uygarlığın binlerce yıl gerilere dayanan bir geçmişi bulunmaktadır. Onbeşinci yüzyılda keşfedildiği ileri sürülen topraklara milattan yaklaşık 10 bin yıl önce henüz paleolitik ya da mesolitik kültür evresini yaşayan, Asya kökenli olduğu ve Bering Boğazı kanalıyla Amerika'ya geldikleri düşünülen insanlar yerleşmişti[3]. Keşfedilen toprakların asırlar boyu egemeni olan yerlilere Avrupalı beyazların pek de dostça davrandıkları söylenemez. Yeni gelenlerin en büyük tutkusu topraktı. Bunu ele geçirmenin egemen stratejisi ise zor kullanmaktı[4]. Pazarlık karşılığında topraklarını elden çıkarmaya razı olmayanlar, yapılan saldırılara direnç gösterenler baskı görmüş, yerlerinden zorla sürülmüş, mülklerinden olmuş, tutsak edilip satılmış, kitle halinde yok edilmişlerdir. Amerika sınırı beyaz adam için özgürlük ve sığınağın simgesiydi. Yerlilerin liderlerine göre ise beyazlar; yalancı ve sahtekârdı[5].

Kuşkusuz Amerika'ya ilk gelen İspanyolların, yerlilere baskı yapıp, tümünü öldürdüğü görüşünü ileri sürmek konuya nesnel değil duygusal olarak yaklaşmaktır. Genç İspanyol göçmenlerin çoğu erkekti. Bu durumda az sayıda kadının Amerika'ya gelmesi, çoğu göçmenin yerli kadınlarla ilişki kurmasına ya da evlenmesine yol açmıştır[6]. Böylece yerli ve İspanyol kanı birbiriyle karışmış, nüfus melezleşmiştir.

Amerika'ya gönüllü ya da zorunlu göç eden Avrupalılar arasında en büyük grubu oluşturan İngilizlerin de yerlilere insancıl davrandığı söylenemez. Nitekim Santos'un daha önce alıntı yaptığımız konferansındaki, "bizi ormandan alıp, çöle koydular; bir yerli bireye karşılık para ödülü vereceklerini duyurarak, kafatasçı politika güttüler", açıklaması sanıyoruz konuyu tüm çıplaklığıyla açığa vurmaktadır.

İnsan hakları yönünden Kolombus'un deniz yolculuğunun

sorgulanan bir başka olumsuz etkisi de köleciliktir. Her ne kadar esir ticareti 1492'de yeni bir olgu değilse de, altının keşfi, şeker işletmelerinin gelişmesi, İspanyol ve Portekiz Amerika'sında yeni kentlerin kurulması esir ticareti için yeni pazar oluşturdu[7]. Özellikle 18.yy. sonlarına doğru James Hargreavers'ın kısa bir süre sonra tüm ekonomik düzeni değiştiren, 'yeni buluş'u pamuk eğiricisi (çırçır, spinning jenny) 19.yy'ın başında güney ve güneybatının pamuk yetiştiren bölgelerine göçü özendirip, hızlandırmış, Afrika'dan esir ithalini yasaklayan tüm düzenlemelere rağmen işgücünü oluşturan köleciliği, kösteklemek şöyle dursun, büsbütün desteklemiştir. Nitekim, Mississipi'de yaşayan beyazlara oranla siyahlar nüfusun büyük kesimini oluşturmaktaydı[8]. Afrika'yla Amerika arasındaki köle trafiği yoluyla gerçekleşen olayların vahşeti, günümüzde sağduyu sahiplerince asla onaylanamaz. Köle, en düşük ya da karşılığı olmayan işlerde çalışmaya zorlanmış, dayak yemiş, kamçılanmış, ailesi bölünerek, haraç mezat satılmıştır. Öldürülmesi, pek çok yerde suç sayılmadığı gibi, mülk sahibi olması da yasalarla engellenmiştir. Başka bir deyişle, o, hakkın sahibi değil konusuydu. Köleliği; ekonomik açgözlülük yaygınlaştırmış, siyah insanı aşağı ırk olarak gören bakış açısı ise meşrulaştırmıştır[9].

2. XX. Yüzyıl Boyunca Amerika'ya Göç Süreci

Son birbuçuk asır içerisinde ABD'lerinin nüfusu olağanüstü artmıştır. En dikkat çekici eğilim ise giderek sayıları kabaran göçmenlerin artık farklı kökenden gelen insanlar olmasıdır. Avrupa'nın kuzey ve batısından göç edenlerin oranı düşerken, doğusu ve güneyinden gelenlerin sayıları artmaktaydı[10]. Daha geçen yy'ın ortalarından itibaren göçmenler kervanına özellikle Çin'den ve Japonya'dan doğu kökenlilerin katıldığını görmekteyiz.

Günümüzde, ABD'ne göç resmen sınırlandırılmıştır. Uzun yıllar "göçmenler ulusu" olarak düşünülen ülkede nüfus giderek doyum noktasına ulaşırken, dıştan içe kütleler halindeki akışkanlık ekonomi üzerine patlayan bir bomba görüntüsüne dönüşmüştür. Artık ABD'de kapılar istenmeyen yabancıya kapalıdır. Bu kapıların aralanması için "seçici bir politika" izlenmektedir.

Yapılan ayırımın temeli 2 ölçüte dayanıyor. Bu ölçütlerden ilki; "İnsancıl kaygılar doğrultusunda" aile üyelerini yeniden biraraya getirmeyi amaçlar. Diğer, yani asıl önemsenen ölçüt ise; ülkeye kabul edilecek bireyin "olağanüstü yeteneklere sahip" olmasıdır. Bu grupta yer alanlar katkıları ile ülke ekonomisini yararlandıracağı ve kalkındıracağı umulanlardır.

Göçmenlerin dışında, ülkeye sığınmak isteyen diğer bir grup da siyasi mültecilerdir. Bunlar kendi ülkelerinde politik görüşleri, dini inançları ya da etnik kökenleri nedeniyle baskı gören, veya izlenme korkusu olanlardır. Bunlardan kendi istekleriyle **mülteci statüsünde sığınmak** için başvuranlardan %30'unun isteği onaylanmaktadır. Kaçak olarak girip, göçmen bürosunca yakalananlar ise yetkili mahkemeye sevkedilmektedirler. Mahkeme kararıyla ülkeye kabul edilenlerin oranı %3 civarındadır. Bunun dışında kalan kaçak sığınmacılar ise, tutuklama merkezlerinde, kamplarda alıkonup, sonra da zorla sınır dışı edilmektedirler. 1990'a kadar, sığınmak isteği olanlardan yüzlercesi Kanada'ya gitmeleri yönünde ikna edilmiştir. Ancak artık Kanada da bunları kabul etmeye direnç gösteriyor. El Salvador, Nikaragua, Honduras'tan Hâlâ ABD'lerine sığınmak isteyenler bulunmaktadır. Son zamanlarda kamu oyunun dikkatini çeken konulardan biri de, Haiti'den iltica etmek isteyenlere, Washington D.C.'nin kapılarını kapatması ve onları geri dönmeye zorlaması olmuştur. Kendi ülkelerinde politik baskı görüp izlendikleri için sığınmaya mecbur kaldıklarını ileri süren bu kimselerin "kabul görmek için gerçeği çarpıttıkları, asıl amaçlarının ekonomik olduğu", dileklerinin geri çevrilmesine gerekçe olarak gösterilmektedir. Tartışmaya açık olan bu sav derinleştirildiğinde, "ABD'nin genelde politik çelişkisi olduğu ülkelerden gelenlere" mülteci statüsünde kucak açma eğiliminde bulunduğu belirtilmiştir![11].

Olanaklar diyarı, başarının ödüllendirildiği ülke; Amerika'nın uluslararası platformdaki bu imajı birçok kişiyi ülkeye çekerken, pek doğaldır ki gelenlerin politik ya da ekonomik art niyetlerden hangisini güttüğünü belirlemek son derece güçtür.

Son zamanlarda Amerika'ya mülteci statüsüyle bir de "Amerasian babies (Amerika-Asyalı) bebekler" olarak adlandırılan

gençler getirilmektedir. Bunlar savaş süresince Vietnam'da Amerikan silahlı kuvvetler mensuplarının hamile bıraktığı kadınlardan doğan çocuklardır. Yine burada her ne kadar insancıl amaçlar güdüldüğü ileri sürülmekteyse de ülkenin uluslararası politikaları kapsamındaki bu davranışın politik kaderin bir cilvesi olduğunu sezmemek olanaksızdır.

Öte yandan da pek çok sayıda birey daha iyi yaşam koşullarını elde etme umuduyla yasal olmayan yollardan, ülkeye sızmaktadır. Bunlardan önemli bir kesimi Meksika sınırından kaçak girenlerdir. Belgelenmemiş, kaçak göçmenin sömürülme olasılığı yüksektir. Kaçak işçi çalıştırana yasalar yüksek para cezası uyguladığından, işverenin; "senin uğruna (.....) dolarımı riske ediyorum, onun için de sana yüksek ücret ödeyemem" açıklaması sonucunda yetkisiz, izinsiz çalışan bu kişilerin geliri çok düşük düzeyde tutulabilmektedir. Madalyonun bir diğer yüzü de şudur; özellikle Meksika sınırından ülkeye çalışmak için kaçan geçici konuklar, işverenin talebine ve hükümetin de bu konudaki, açıkça onayı olmasa da, göz yumma ve işbirliğine dayalı olarak gelmektedirler[12].

3. XXI. Yüzyıla Doğru Değişen Etnik Kompozisyon

Amerika'da demografik eğilimleri inceleyip, geleceğe dönük projeksiyon yapan çalışmalar ülke nüfusunun etnik kompozisyonunun değişmekte olduğunu göstermektedir. Bugün Amerik'ya göç etmekte olanların sadece %11'ini Avrupalılar oluşturuyor. 2000 yılına doğru Birleşik Devletler nüfusunun bireşiminde diğer etnik gruplar giderek daha büyük bir paya sahibolmaktadır. Siyahlar hâlâ egemen azınlık grubudur (azınlıkların %60'ı). Azınlıklar arasında nüfusu en hızlı artan kesim ise İspanyol kökenlilerdir (Hispanic'ler)[13]. Bu artış Latin Amerika'dan büyük boyutlu göçten kaynaklanmıştır (%38) ve yine yüksek doğum oranlarına bağlıdır. Asya kökenlilere gelince; azınlıkların %10'unu teşkil etmekle birlikte yakın gelecekte bunların da sayılarının artması beklenmektedir.

Günümüzde azınlıklar, tüm nüfusun %20'sini oluşturuyor. Bu oran 2030'da 1/3 artacak siyahlar ve İspanyol kökenli gruplar boyutları açısından eşitlenecektir. Nüfusun gelişme eğilimi

değişmediği sürece örneğin California ve Texas eyaletlerinde 2010'da İspanyol kökenden olanlar dışındaki beyazlar çoğunluklarını yitirecektir[14].

Göç'ü sınırlayan yasal düzenlemeler, ve alınan tüm önlemlere rağmen uzmanlar 2020'de Amerika nüfusunun bir misli artacağını ortaya koymaktadır.

4. Asimilasyon Ve "Eritme Kabı"

İşte bütün bu çok renklilik karşısında, yüzeysel bir değerlendirme ile Amerika'nın, "farklı etnik kökenden gelenleri bir potada eriten kap" olarak nitelendirilmesi gerçekçi sayılabilir mi? Amerikan ideali; etnik köken bağlarının giderek yok olacağı görüşünü benimsemiştir. Amerika bir eritme kabı ise, aynı kökten gelenler arasında ortaklaşa paylaşılan "grup bilinci"nin bu ülkede hiçbir değeri kalmıyor demektir. Başlangıçtaki varsayım şuydu; ülkeye gelen göçmenler toplumun değerlerini özümseyerek yeniden kültür elde edip birbirleriyle bağdaşacaklardır. Amerikan gerçeği başlangıçta idealize edilen birliktelik, beraberlik hedefine ters düşmüştür. Etnik kimlik silinmemiş, kültürel özbenlik direnç göstermiştir. Insam farklı bir fiziksel mekâna iten koşullar ne olursa olsun, onu geçmişinden tümüyle koparmak düşüncesi kâğıt üzerinde kalmaya mahkumdur, uygulanması olanaksızdır. İnsanoğlu hamur değil ki istenen yönde yoğrulabilsin. Nitekim, yerliler şu yorumu yapıyorlar; "bütünlüğümüzü parçalamak için bizi kamplara koydular. Değerli topraklarımızı yitirdik ama kişiliğimizi asla terketmeyiz!"[15]. Bu açıklama, asimilasyon operasyonunun gerçekleşmediğinin kanıtıdır.

Madalyonun öbür yüzü yeni Amerikalının karşı karşıya kaldığı değerler çatışması sorunudur. Amerikan kültür değerleriyle, oraya göç edip yerleşenlerin kültür değerlerinin çatışması pek doğaldı. "Batı'da haklar var. İnsanların, köpeklerin, arabaların, ağaçların hakları var. Doğuda ise baba oğul arasında sorumluluklar var, yaşlıların kararlarına uymak zorundasınız. Bizde aile önemli salt onun çekirdeği değil. Burada birey önemli" biçiminde ifade edilen[16] bu farklılık belli bir kültürel yapıda büyümenin kişi üzerindeki bütüncü izini net olarak ortaya koymaktadır. Göçmenlerin çocukları ve torunları, yani daha sonraki kuşaklar,

yeni Batı değerlerini çok daha kolay benimsiyor, Amerikan yaşam biçimine uyum sağlıyorlar. Amerika'da yetişmiş birinin, o ülkenin insanı gibi davranması da doğaldır. Çünkü içinde yetiştiği kültür kişiliğini etkiliyor ve ona kendi damgasını vuruyor!

5. Sonuç:

Farklı kültürlerin örgüsü, giderek renklenip çeşitlenen mozaik yapıdaki Amerika'da, ayrı kökenden kaynaklanan bireylerin etnik gruplarına bağlılıkları ve kimlikleri direnip sürerken, çarpıcı görünen bazı paradox'lara işaret etmek istiyoruz. Kamuoyunda yaygınlaşmış, "vahşi Yerli", "tembel zenci", "sarhoş İrlandalı" vb. derinlemesine yerleşmiş aşağılayıcı imajlar toplumda kimi "nefret suçlarının"[17] tohumlarını ekiyor ve sonuçlarını biçiyor. Kişi, bu yüzden, etnik kökeni nedeniyle mağdur olabiliyor. Farklı kültür grubundan olmak insanların böylesine birbirinden nefret etmesine yol açarken, öte yandan tek, tek bireylerin aşırı ulusçuluğu; "önce Amerikan, sonra Kübalı ya da Çinliyim vb." şeklinde kendi kimliklerini algılamaları değişik kompozisyonda birleştirici bir harç yaratıyor. Amerika'da bireysellik önemli. Tek başına birey birden fazla çıkar grubunda yer alıyor. Orta sınıflaşma etnik köken bağlarıyla kesişiyor. Bütün bunlar ayrı tabanlarda insanın kendisini farklı biçimde algılayıp, tanımlamasına yol açıyor. İşte bu davranış da bireyin "geçmişini unutmadan, Amerikan yaşamına ayak uydurmasına" olanak sağlıyor.

Göçmenlerin ve çocuklarının Amerika'yı kendilerinin olarak benimseyip, yurtsever duyguları dile getirmelerinde, ülkenin uluslararası platformdaki politik ve ekonomik prestijinin payı yabana atılmamalıdır. Günümüzde Amerika etnik gruplara parçalanma şöyle dursun giderek yeni bir ortaklaşa Amerikan kimliği kazanma eğiliminde görünüyor.

Sonuç olarak, bireylerin özel yaşamlarında farklı kökenlere ait kültür değerleri sürmekte iken, grup sınırları aşıldığında bu kez Amerikan kimliği şaşırtıcı biçimde ön plana çıkıyor.

NOTLAR

1 Axtell, James, "A Confluence of Cultures", *Dialoque 2*, 1992. Ed: U.S.I.A., Washington D.C., U.S.A., s.16.
2 Richard Santos, tarihçi ve gazeteci.
3 Bushnell, G.H.S., *The First Americans*. Thames and Hudson Limited, London, 1972, s.8.
4 Fuchs, Lawrence H., *The American Kaleidoscope, Race Ethnicity And The Civic Culture*. University Press of New England, Hanover and London, 1990, s.80.
5 *Aynı eser*, s.83.
6 Bkz (1), Axtell, s.16
7 *Aynı eser*, s.18
8 *Encyclopaedia Brittanica*, Vol.22, *Encyclopaedia Brittanica*, Inc., U.S.A., 1970, s.600.
9 Bkz. (4), Fuchs, s.90.
10 Bkz. (8) *Brittanica*, Vol. 22, s.690.
11 Texas, San Antonio, R.A.P. (Refugee Aid Project) - Göçmenlere hizmet veren merkezde verilen bilgiler.
12 Bkz.(4), Fuchs, s.120.
13 İspanyol kültür grubundaki Latin Amerikalı, İspanyol ve Porto Rikolu.
14 *America in The 21st. Century. A. Demographic Overview*. Population Reference Bureau, Inc., 1989. s.8-9.
15 PORTLAND, DREGON, WARMSPRINGS rezervasyonundaki aşiretler konfederasyonunda Uren Leonard'ın konferansı.
16 Portland, Oregon -PANEL- David Anh Soon'ın konferansı. Soon ve Avukat ve Hawai Çinli'lerinden.
17 Nefret Suçu: Rengi, cinsiyeti, etnik kökeni, cinsel eğilimi nedeniyle bir bireye duyulan nefretin doğurduğu suçlar.

KAYNAKLAR

Bushnell, G.H.S. *The First Americans*. Thames and Hudson Limited, London, 1973.

Fuchs, Lawrence H., *The American Kaleidoscope, Race, Ethnicity, And The Civic Culture*. University Press of New England, Hanover and London, 1990.

Axtell, James, "A Confluence of Cultures", *Dialoque 2*, 1992. Ed: U.S.I.A, Washington D.C., U.S.A.

America In The 21st Century. A Demographic Overview, Population Reference Bureau Inc., U.S.A., 1989.

Encyclopaedia, Brittannica, Vol. 22, Encyclopaedia Brittanica, Inc., U.S.A., 1970

AVRUPA'DAKİ DÜŞÜNCE AKIMLARININ A.B.D.'NİN TOPLUMSAL DÜZENİNİN OLUŞUMUNA ETKİLERİ

Önal SAYIN

Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa kültürünün türevidir. Amerikan demokrasisinin düşünsel kökleri, Avrupa'nın fikir dünyasında bulunmaktadır. Özellikle Aydınlanma Çağı düşünürlerinin etkileri, Amerika'nın toplumsal ve siyasal yapısının oluşumunda açık bir biçimde görülmektedir. Amerika toplumunun temelleri her ne kadar Avrupa'da bulunuyorsa da, toplumun oluşum aşaması ve bugünkü durumu dikkate alındığında, kendine özgü yönlerinin olduğu da inkar edilemez.

4 Temmuz 1776 yılında bağımsızlığını ilan eden ABD, bağımsızlığını kazanan ilk sömürge ünvanını da kazanmış oldu. Amerikan devrimi, aynı zamanda hem devrimlerin ve hem de bağımsızlık hareketlerinin anası sayıldı. Bireysel özgürlüğü sisteminin merkezine yerleştiren, herkese yetenekleri ölçüsünde şansını deneme olanağını veren ABD, 1822-1875 yılları arasında Avrupalılar için "eldorado" oldu: Cebinde beş parası olmayan bir kişi, Amerika'ya ayak bastıktan sonra, dünyanın en zengin insanı olabilir.

Bugün ABD, dünyanın tek süper gücü olarak, Avrupa'nın önünde yer almaktadır. Amerika dünyanın en güçlü ekonomisine sahiptir: Kömür, elektrik, doğal gaz, otomobil, pamuk, sentetik tekstil üretiminde dünyada birinci; petrol, çelik üretiminde ikinci; tarım ürünleri ihracatında dünyada birinci sırada yer almaktadır. On üç Amerikan sanayi şirketi, dünyanın en büyük yirmi sanayi şirketi içinde bulunmaktadır. Sonuç olarak bugünkü Amerika'nın, XIX. yüzyılın Amerika'sından çok farklı olduğunu söyleyebiliriz.

A.B.D.'nin Kuruluşundaki Siyasal Akımlar

ABD'nin kuruluşunda, devletin alacağı biçim konusunda

* Prof. Dr. Önal SAYIN, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi.

tartışmalar vardı. Bu konuda, insanın doğasından hareket edilmesi gerektiği ileri sürülüyordu. J. Madison, kötülüklerin gizli tohumlarının insanın doğasında aranması gerektiğini ileri sürüyordu: "İnsanın aşırılıkları ve ihtirasları, yeni bir siyasal toplumun devamını ve istikrarını garanti edebilecek güçlü bir merkezi iktidarın kurulmasını meşrulaştırmaktadır." İşte bu düşünceden hareket eden federalistler, 13 eyaletin üzerinde yer alabilecek güçlü bir merkezi iktidarın kurulmasının savunuculuğunu yaptılar. Böylece Federal devletin güçlenmesini isteyen ekolden, federalistler partisi doğdu. "Altın Çağ"ın aldatıcı düşünden uyanmak gerektiği ileri sürülüyordu. İnsanın doğası ve eksikleri düzeltilemez; insana inanılamaz. Bunun sonucu olarak, ihtiraslarına egemen olabilen, en yetenekli, en aklı başında kişiler, toplumu yönetmelidirler. Bu nedenle A. Hamilton, ekonomiyi yönetenlerin, toplumu da yönetmeleri gerektiğini ileri sürüyordu. Federalistlere göre, toplumu, en zengin, en iyi eğitim görmüş, köklü ailelerden gelen kişiler yönetmeliydi. Bu kişilerin iktidarı, mülkiyet hakkına dayanmaktadır. Mülkiyet, bireysel yetenek farklılığıyla meşruluk kazanmaktadır. Hükümetin amacı, mülkiyetin eşit olmayan bir biçimde dağılımının korunması olmalıdır. Bu durum değişmezdir. Hiçbir demokrasi, bu durumu değiştiremez. Kurucu babalar, özgürlüğün demokrasiye değil, mülkiyete bağlı olduğunu düşünmüşlerdir.

Kitleler, mülkiyetin bölüşümünü altüst ve özgürlüğü tehdit edebilirler. Bu nedenle, federalistler halktan korkarlar ve ona güvenmezler. İktidara zenginlerden oluşmuş bir aristokrasiyi getirmek isterler. Federalistler, başında kralı olmayan bir monarşiyi kurmak istemişlerdir; bu konuda İngiltere'yi örnek almışlardır. İktidara, zenginlerden oluşan bir çeşit aristokrasiyi getirmek istemişlerdir. Bu çerçevede, Maurice Duverger'nin belirttiği gibi, başlangıçta, ABD'inde "pluto demokrasi", yani zenginlerin demokrasisi söz konusu olmuştur.

John Adams, insan doğasının sürekliliğine inanır; insanın melek olmadığını söyler; insanlar arasında fiziksel ve zihinsel eşitsizliğin hüküm sürdüğünü belirtir; her partide, her kentte ve her köyde erdemleri, üstün yetenekleri olan doğal bir aristokrasinin varlığını kimse inkar edemez der. Adams, iktidarın en ye-

tenekli, en az egoist olan, ihtiraslarını kontrol etmesini bilene verilmesi gerektiğini belirtir. Adams, Hamilton'un aksine, sadece ekonominin yöneticilerini yeğlemez; doğal bir aristokrasinin toplumun tüm sınıflarından kendiliğinden çıkması gerektiğini dile getirir. Adams'ın fikirleri, Hamilton'unkilerle, Jefferson'unkiler arasında yer alır.

T. Jefferson, cumhuriyetçilerin sözcülüğünü yapıyordu Jefferson, yetenek ve erdem temeline dayanan bir elitin varlığına inanıyordu. Bu doğal elitlerin, doğuştan veya zenginlikten kaynaklanan aristokrasinin yerini alacağı düşünülüyordu. Eğitimin önemi bu düşünceden kaynaklanmaktadır. Jefferson'a göre, bütün insanlar doğal olarak eşittir, fakat onlar arasında en yetenekli olanlar yönetmelidirler. Aydınlatılmış ve aklı başında olan halk yetkinlikleri nedeniyle onları yönetici olarak seçecektir. Jefferson aristokratik öğretileri kabul etmiyordu; insanların yasalar önünde eşit olmasını istiyordu; zenginliğin kişisel kapasiteye uygun olarak dağılımını sağlamak maksadıyla, insanların rekabete geçmeleri gerektiğini düşünüyordu; insanların, böylece, kendilerini toplumda ölçme olanağını bulacaklarını zannediyordu. Bu çerçevede, "şansların eşitliği fikri" doğuyordu. Bu ekonomik bireyselcilik çiftçilerin beklentilerine yanıt veriyordu.

Bu düşünceleriyle Jefferson, cumhuriyetçilerin istemlerini dile getiriyordu. Cumhuriyetçiler, ABD'nden bir cumhuriyet kurmak istiyorlardı; idealleri, özgür ve eşit, çalışmalarının ürünüyle geçinen, kimseye karşı yükümlülüğü olmayan, tatmin edici bir yaşam düzeyi olan, küçük mülk sahiplerinin oluşturduğu demokratik bir toplumu yaratmaktı. Bu çerçevede düşünülürse, "altın çağı" geri getirmek söz konusu olmaktaydı. Cumhuriyetçiler, bireysel özgürlüklere önem veriyorlardı; merkezi güce güvenmiyorlardı; merkezi gücün, kişisel bir ihtirasın veya bir komplonun egemenliğinin aracı haline dönüşebileceğinden şüphe ediyorlardı.

1778 bağımsızlık bildirisini hazırlayanlardan biri olan Jefferson sayesinde, özellikle Locke'un ve Rousseau'nun düşüncelerinde vücut bulan, XVIII. yüzyıl Avrupa felsefesinde yer alan "doğal haklar" fikri, Amerikan demokrasisinde kök saldı. Bağımsızlık bildirisinde, bu fikirleri açıkça görmekteyiz: "İnsanlar

eşit olarak yaratılmışlardır; Yaratıcı tarafından, ortadan kaldırılamayacak haklarla donatılmışlardır; bu haklar arasında, yaşama, özgürlük ve mutluluğu arama bulunmaktadır."

Kentliler, daha çok federalist bir eğilim gösteriyorlardı; bu nedenle Hamilton'u destekliyordu. Hamilton, sanayi kapitalizminin destekçisiydi; bu yüzden bankacılar, tüccarlar ve sanayiciler tarafından benimseniyordu. Buna karşın "bırakın yapsınların savunuculuğunu yapan Jefferson, serbestçe hareket edip, zenginleşebileceklerini düşünen çiftçiler tarafından destekleniyordu.

Jackson döneminde egemen olan ideoloji, sanayici ve ekonominin yöneticilerinden oluşan gerçek bir seçkin grubunun ortaya çıkışını içermektedir. Bu tarihi aşama "şansların eşitliği" deyimiyle özetlenebilecek, "self made men"in hüküm sürdüğü dönemin başlangıcıdır. Bu dönem, Lincoln ve Roosevelt'in başkanlıkları süresinde de devam edecektir. Jackson, yerleşik zenginlerin aristokrasisine karşıdır, ekonomik bireyselcilik taraftarıdır. Mücadele eşit temeller üzerinde herkese açık olmalıdır. Böylece sanayicilerin, ekonominin yöneticilerinin egemenlikleri, başarılarıyla meşrulaşmış olmaktadır.

Kapitalizm Ve Demokrasi

Federalistler insanların eşit olmadıklarına inanıyorlardı. Bu görüşe göre, insanlar, karakterlerine ve kapasitelerine göre farklı derecelerde başarı gösterirler, çünkü doğanın yasası, onlardan bazılarının daha güçlü, enerjik ve cesur olmalarını istemektedir: Bir insanın serveti karakterinin ürünüdür; aynı biçimde zenginlik, yetkinliğinin ödüllendirilmesi olmaktadır.

Özel girişimcilik, özel işyerleri, toplumun temelini oluşturmaktadır. Müteşebbis, toplumun kahramanı olmaktadır. Amerikan literatürü de bu mitolojinin güçlenmesini sağlamaktadır. Kendini gerçekleştirmiş kahraman (self made hero) Amerikan burjuva toplumunun da kahramanıdır. Gelecek, kollektif değil, bireyseldir.

Horatio Alger, liberalizmle, muhafazakarlığı ve demokrasiyle, aristokrasiyi uzlaştırmaktadır; Amerikan ideolojisini temsil etmektedir. Alger, birçok kitabın, yayılmasına katkıda bulun-

duğu, yeni bir dinin büyük bir papazıdır. İsmi, bir simge olarak sürmektedir. Alger'nin kahramanı, birçok Amerikan kovboy filmlerinde gördüğümüz her zaman fakir, çevresince tanınmayan bir kişidir; fakat nitelikleri, cesareti, erdemleri, kentin ona sunduğu olanaklar, onun zafere, toplumsal başarıya ulaşmasına olanak vermektedir. Kahramanın başarası, bileğinin gücüyle, alnının teriyle elde ettiği bir haktır.

Bu öğretiler, Jefferson'un bağımsızlık bildirisine kaydettiği "mutluluğu arama hakkı"nın yeniden ele alınmasından başka birşey değildir. Mutluluk ekonomik ve toplumsal gereksinmelerin gerçekleştirilmesinde, aynı biçimde maddi başarıda vücut bulmaktadır. Mutluluk hakkı, özgürlüğün en büyük amacıdır, çünkü bireye kendisini dolu, dolu gerçekleştirme olanağını vermektedir. "Toplumsal başarı miti"nin gerçekleşmesinde ve yaygınlaştırılmasında protestanizm ve darvinizmin büyük katkısı olmuştur.

Protestanizm

Amerikan ideolojisini temsil eden Horatio Alger'nin kahramanının erdemlerinin aynısını protestanlık ilkelerinde buluyoruz. Max Weber, dünyevî başarılarla, seçilmişlerin dünyasına ait olma arasında bir ilişkinin olduğunu belirtir. Zengin olmak, Tanrı'nın sevgili kulu olmanın bir göstergesidir. Protestanlık, toplumsal başarının ve liberal kapitalizmin bireyselliğinin meşrulaşmasına olanak vermektedir. Sonuç olarak, Amerikan ideolojisinin kökenini ve temel taşlarından birini Avrupa'da yeşermiş olan protestanlıktan görmüş oluyoruz.

Darvinizm

Protestanlık dinsel açıdan, darvinizm doğal açıdan insanların eşit olmadıkları fikrine dayanmaktadır. Darvinizme göre, birey, yeteneği sayesinde, varlığını sürdürme şansına sahip ve doğal olarak seçilmiş veya ayıklanmış olacaktır. Doğal ayıklanma, bireylerin sahip oldukları, çevreye uyum yeteneklerine bağlıdır: En yetenekliler yaşamaya devam eder, diğerleri ayıklanır. Amerika'da Darwin'in etkisi çok belirgindir. Amerikan ideolojisine derinlemesine bir biçimde markasını vurmuştur. Darwin'in ev-

rim kuramı aşağı yukarı herkes tarafından benimsenmiştir. Amerika'da Darwin'in, protestan kilisesinin fikirleriyle, "self made man" mitolojisi arasında bir uzlaşma gerçekleşmiştir. Maddi başarıdan, varlığını sürdürme kapasitesinden ve seçilmişlikten insanüstü bir varlık doğmaktadır; bu insanüstü varlığın meşruluğu, aynı zamanda hem dinsel ve hem de bilimsel olmaktadır.

Spencer'in fikirleri, ABD'nde büyük bir ilgiyle karşılandı. Spencer evrim yasasında ısrar ediyordu: Evrim, en iyilerin varlığını sürdürmesi, bunların dünyanın durmadan değişen koşullarına en iyi biçimde uymaları sayesinde, gelişmeyi sağlamaktadır. Fakat, gelişmenin gerçekleşebilmesi için, savaşımın doğal koşullarını bozacak her türlü müdahaleden kaçınmak gerekir. Böylece, "Bırakın yapsmlar"ın zorunluluğu bir defa daha formülleştirilmiş olmaktadır. Devlet müdahale etmemelidir; onun rolü doğal koşullların ayakta kalmasını sağlamakla sınırlıdır. Örneğin, devlet fakirlere yardım ederek, bu koşulları bozarsa, tüm gelişmeyi engellemiş olur. Burada da Malthus'un etkilerini görmekteyiz. Amerikanın en zenginlerinden olan John D. Rockefeller aynı deyimleri kullanmaktadır: "Büyük bir iş yerinin gelişmesi, sadece en iyilerin varlığını sürdürmesidir." Aynı biçimde Andrew Carnegie'de benzer fikirler dile getirmiştir: "En iyilerin varlığını sürdürmesi, ona göre, zenginlerin ve fakirlerin uzlaşmasını beraberinde getirecektir; bu durum da, ahengin sürmesi olacaktır.

Avrupa Kökenli Düşünce Akımlarının Amerikan Düşünürleri Üzerindeki Etkileri

William G. Sumner

Sumner, Avrupa'da ortaya çıkmış üç düşünce akımının sentezini yapmıştır: Klasik iktisatçıların ekonomik bireyselciliğinin, Weber'in "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" adlı yapıtında dile getirilen protestanizmin ve Darwin'in darvinizminin, Sumner, reformist ve sosyalist hareketlerle protesto edilen Amerikan ideolojisini savunuyordu; Amerikan ideolojisinin, Amerikan geleneğinin kaynaklarına uyduğunu göstererek, var olan düzeni meşrulaştırıyordu. Spencer'den etkilenen Sumner, "bırakınız yapsınların" Amerikan şampiyonluğunu yapıyordu. Ona göre:

Devletin müdahalesi, en iyilerin ortaya çıkmasını engeller, gelişme yaşam için savaşımdan kaynaklanmalıdır. Tek alternatifin olduğunu anlamak gerekir: Özgürlük, eşitsizlik, ve en iyilerin varlıklarını sürdürmesi. Bunun aksi düşünülemez: Özgürsüzlük, eşitlik, yetenekli olmayanların varlıklarını sürdürmesi. Evrim kuramı, eşitliğin olanaksız olduğunu göstermektedir; soyut olarak tanımlanmış insan haklarını, bu düşünce biçimi, hayal olarak ortaya koymaktadır. İnsanların, sadece, zenginliğin gerçekleştirilmesine ve birikimine katılma kapasitelerine uygun olarak hakları doğar. Sadece zenginliğin birikimi, gelişme yolunu açar.

Sumner'e göre, tüm gelişmelerin kaynağı olan sermaye, kendilerini tamamen ekonomik etkinliklere adayanlar sayesinde oluşur. Tüm güçlerini, tüm yeteneklerini ekonomik uğraşılara adayanların zenginleşme hakları vardır; diğer kalanlar, yani büyük çoğunluk, bu konuda başarısız kalmaya mahkumdur. Milyonerler, doğal ayıklamanın sonucudurlar. Bu kişiler, toplumda, ayrıcalıklı bir statüye sahip olmalıdırlar. Toplumsal eşitliği sağlamak için, toplumu altüst etmek isteyenler, haksızlıkların en kötüsünü yapmış olurlar. Fakirliğin üstesinden gelmek için hiçbir çaba göstermemiş kişilere, sosyalist doktorlar aracılığıyla sermaye verip, onları diğer toplumsal sınıflar düzeyine yükseltmek, ekonomik birikimi sağlamak için çalışmış kişilere karşı yapılmış, en büyük haksızlık olur. Böylece, Sumner ve ekolü müteşebbislere en büyük meşruluk temelini kazandırmış olmaktadırlar.

G. Giddings

Giddings, bırakın yapsınların zorunlu olmasını, insanların doğal eşitsizliğini ve evrim yasasını dile getirir. Giddings daha çok Spencer-Sumner eğilimiyle, Amerikan eşitlikçi geleneği arasındaki uzlaşmayı temsil eder. Giddings, aynı zamanda hem doğal aristokrasiyi hem de demokrasiyi, hem bir elitin ortaya çıkabileceği ve hem de devletin yasal bir eşitliği sağlamak için bireylere yardım ettiği, eğitim olanakları verdiği bir toplumu arzu etmektedir.

Frank Lester Ward

Ward, Amerikan geleneğinin çok derinlerinden gelen, demokratik bir öğreti adına, şiddetli bir biçimde sosyal darvinizme

ve özellikle de Sumner'e karşı gelen, "Amerikan Aristosu" olarak bilinen en önemli Amerikan sosyologlarından biridir. Ward, evrim yasasını kabul ediyor, fakat onu derinlemesine bir biçimde dönüştürüyor. Ona göre evrim, hayvanlar alemiyle, insanlar aleminde birbirinden farklıdır; birincisinde doğal, ikincisinde ise yapaydır. Çünkü insan, iradesiyle müdahale eder, doğa tarafından belirlenmemiştir, doğayı kontrol altına alabilir. Sumner'e göre insan tam anlamıyla bir hayvan değildir, çünkü sermaye biriktirmesini öğrenmiştir. Ward'a göre ise, insanı diğer hayvanlardan ayıran temel nitelik, beyninin çok gelişmiş olmasıdır. Sumner, insanın bireysel olarak hareket ettiğini ve geliştiğini düşünür. Ward ise, insanın, birleşmeden güç doğduğunu öğrendiğini dile getirir. Ulaşılacak amaç zenginliğin egoistçe birikimi değildir. Ortak mülk, Ward'ın adlandırdığı, meliorizme (méliorisme) bağlıdır. Meliorizm, sosyal ve zihinsel bir durumdur; meliorizm içinde, herkes genel zenginlikten faydalanır.

Ward'ın insana, onun zekasına, yaratıcı kapasitesine güveni tamdır. En parlak insanların nitelikleri ve toplumun yönünü belirlemede temel bir bilim olarak ortaya çıkan sosyoloji sayesinde, her birey kendini dolu dolu gerçekleştirebilme olanağını bulabilir. Böylece demokrasiden, sosyokrasiye geçilmiş olur. Sosyokraside toplum, çoğunluğun iradesine göre değil de, bilfiil kendisinin aracılığıyla hareket edebilir. Bu koşullarda, yasa koyucu olan sosyologlar, devletin müdahalesinin geçerliliğini garanti etmektedirler. Devletin temel eylemi eğitim alanında olmalıdır. Eğitim aracılığıyla eşitsizliğe son verilebilir. İnsan bilmesini öğrenmelidir. İnsanların eşit olmamasının nedeni, benzer eğitimi almamış olmalarıdır. Herkese eşit eğitim verilirse, haklı bir eşitsizlik belirecektir; herkes hak ettiği statüde yer alacaktır. Şansların eşitliği, eğitim önündeki fırsat eşitliğinden kaynaklanacaktır. Devam edecek eşitsizlikler, doğuştan gelen bireysel eşitsizlik olacaktır. Sumner'in aksine, "bırakınız yapsınlar"ın hüküm sürdüğü yerde, en yetenekli insanların ortaya çıkacağına inanmamaktadır.

Sumner ve Ward arasındaki karşıtlık, seçkinlerin ortaya çıkması konusundadır. Sumner "status quo"yu savunurken, Ward demokratikleşmeyi arzulamaktadır. Sosyologlar veya sos-

yogratlar, sosyolojinin ışığında arzu edilen toplumu yaratabilir. Sonuçta insan, evrim yasasına egemen olabilir, kendi kaderini elleri arasına alabilir.

Amerikan ideolojisinin iki düşünce akımından birincisi Jefferson geleneği, ikincisi ise Horatio Alger'in gerçek toplumudur. Saf bir demokraside insanlar arasında sahip oldukları paranın dışında, fark yoktur. İdeolojik olarak meşrulaştırılmış ekonomik eşitsizlik, gerçeğe uymaktadır, buna karşılık siyasal eşitlik, bireyler için garanti edilmeli, gelenekle de desteklenmelidir. Siyasal eşitlik, ekonomik eşitsizliğe karşıt değildir. Siyasal eşitlik, "şansların eşitliği", kapasite eşitsizliği, seçkinlerin oluşumu, iki karşıt akımın sentezidir. Bu sentez Amerikan ideolojisinin özünü, bundan kaynaklanan uzlaşmayı (consensus) oluşturmaktadır. Amerikan ideolojisinin bu iki akımı, tüm bu kavramlar konusunda hemfikir içinde oldukları görülür. Sadece ikinci kavramı, her biri, kendine göre betimlemektedir. Muhafazakârlara göre, "şansların eşitliği", bırakın yapsınlar aracılığıyla gerçekleşmelidir. Liberallere göre ise, gerçek bir eşitlik olmalıdır. Seçkinler, kapasitelerinin eşitsizliğinden ileri gelmelidir.

Ekonomik Görünüm

Ekonomik düzen olarak, "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" biçiminde klasik iktisatçılar tarafından dile getirilen liberal ekonomi, ABD'nde egemen olmuştur. Fizyokratların "doğal düzen"den hareketle savundukları serbest piyasa düzeni, devletin müdahalesini savunan merkantilistler döneminde unutuldu. Klasik iktisatçıların en önemli temsilcilerinden olan A. Smith ve Ricardo tarafından ulusal ve uluslararası planda yeniden piyasa ekonomisi düzeni iyi bir biçimde dile getirildi. Ticaret burjuvazisinin savunuculuğunu yapan, ulusal burjuvazinin güçlenmesini istedikleri için devlet müdahalesini savunan merkantilistlerin aksine, sanayi burjuvazisini savunan, devletin müdahalesini istemeyen klasik iktisatçılar, tam rekabet düzeninin savunuculuğunu yaptılar.

Aşağıda örneklerle göstereceğimiz, Amerika'nın ekonomi tarihinde hem merkantilistlerin ve özellikle de klasik iktisatçıların izleri görülecektir. Yukarıda sözünü ettiğimiz Amerika'daki

birbirine karşıt olan iki belli başlı düşünce akımı da "bırakınız yapsınlar"ın şampiyonluğunu yapmışlardır: Hem federalistler ve hem de cumhuriyetçiler, hem muhafazakârlar ve hem de liberaraller serbest piyasa ekonomisini sonuna dek savunmuşlardır.

1930 yılına dek, Avrupa'nın hayretle izlediği Amerika'nın yükselişi, sınırsız gibi görünüyordu. Buna karşılık, Amerikan ekonomisinin gelişmesi, süreklilik arz etmiyordu. 1873, 1883, 1890, 1907 yılları kriz dönemleriydi. Bu konuda kesik kesik gelişme ve devri krizler kuramından söz edilmekteydi.

Birinci Dünya Savaşı döneminde, Amerika, tonlarca ham maddeyi mamul mal durumuna getirebilen büyük bir mekanizma haline dönüştü, dünyaya kitle halinde üretilmiş ürün sunuyordu. Fakat alım gücü olmayan bir dünya söz konusuydu. Amerikan rekabeti karşısında şaşkına dönen Avrupa ülkeleri, Amerikan ürünlerinin ülkelerine girişini engellemek için sınırlarını kapattılar. "Refah bizi ilk dönemeçte bekliyor" diyen Hoover'in resmi iyimserliğine karşın, stokların büyümesi, borsanın çöküşü, fiyatların düşüşü, işsizlik, iflaslar ülkeyi, 1930 yılında, daha önce görülmeyen bir marazlı hasta durumuna sürüklüyordu. Krizin atlatılabilmesi için, "New Deal" adlı yeni bir politika uygulanılmaya çalışıldı. "New Deal"in bazı temel ilkeleri şunlardı:

- Arz ve talep dengesini sağlamak; işçilerin alım gücünü yükseltmek.
- Çalışma koşullarını, çalışma sürelerini, ücretleri saptayan sanayi kurallarını düzenlemek; fiyat istikrarını sağlamak için, sanayi kolları arasındaki uyumu desteklemek.
- Sendikal özgürlüğü yerleştirmek, işçi sendikalarını, işveren sendikalarıyla aym güce kavuşturmak.
- İşsizlik sigortasıyla, işsizlerin yardımına koşmak...

New Deal, Amerikan ekonomisini derinlemesine bir biçimde reforma uğratamadı. Bununla birlikte, 1936 yılında başkan Roosevelt, yeniden başkan seçildi. Devletin ekonomiyi kontrol etme gücü olmadığından, sistem değişmedi. Üretimin yeniden artışı, içsel alım gücünün yükselmemesi, yeni dengesizlikler doğurdu. 1936 yılında, sanayi üretimi düştü, 13-14 milyon işsiz saptandı. Durumun ağırlaşmaması için, devlet harcamaları artı-

rıldı. Bütçe açığı 1937-1938 arasında 1,5 milyardan 4 milyara yükseldi. Başkan Roosevelt, durumun kötüye gitmesi nedeniyle, tröstler konusundaki tüm baskıcı politikaları terk etti. Tröstler de, 1938-1939 yılları arasındaki yeniden silahlanma döneminden faydalanmak için uluslararası pazarları ele geçirmeye çalıştı. Böylece, Amerikan ekonomisinin temel kaynağını, savaş sanayi oluşturdu.

İkinci Dünya Savaşı, Amerika'yı krizden kurtardı. Avrupa sermayesi, Amerika'ya aktı. Devlet, sanayie sermaye yardımında bulundu; araştırma servislerine yatırım yaptı; silah, ulaşım araç gereçleri ısmarladı. Devlet, Amerikan sanayiinin en büyük müşterisi oldu.

Savaş sonrası büyük bir şok yaşanmadı. ABD ile sosyalist ülkeler arasındaki tansiyon, Kore savaşı, sanayi üretiminin yeniden yükselmesine yol açtı. Nükleer silahlara, kıtalar arası füzelere sahip olmak, uzayı denetim altına almak için uluslar arası rekabet, Amerikan ekonomisinin gelişmesine olanak verdi.

XX. yüzyılın içinde Amerikan ekonomisi tekelci kapitalist aşamaya ulaştı. Bundan böyle, günümüzde de süren, serbest piyasa taraftarlarıyla, tröst taraftarlarıyla arasmda karşıtlık görülmeye başlandı. Örgütlü, tekelci kapitalist düzen, XVIII. ve XIX. yüzyılda görülen bireyin, "şansların eşitliği" doğrultusundaki yeteneklerini kullanarak toplumsal hiyerarşik yapıda yükselme olanağı ortadan kaldırılmış oldu.

1975 yılında ABD, sanayi çağından, bilgi çağına geçen ilk ulus olarak dikkate alınabilir. Bu ülkede, istihdamın yarısından fazlası, bilgilerin toplanması, çözümlenmesi veya dağıtımı alanlarında gerçekleşmektedir. Bu arada ABD'nin, anayasasına ilk defa basın özgürlüğünü yerleştiren ülke olduğunu hatırlatalım. 1978'de dünya nüfusunun sadece %5'ini barındıran bu ülke, dünyadaki gazete kağıdının yarıdan fazlasını tüketmektedir ve tüm televizyon alıcılarının %32'sine, radyoların da %42'sine sahiptir. 1985 yılında ABD'nde 63 milyon günlük gazete, 49 milyon haftalık gazete ve 250 milyon dergi okundu.

Bu verilerin ışığında, ABD'ne baktığımızda, XVIII. ve XIX. yüzyılda, Avrupa'yı örnek alan Amerika'yla, günümüz bilgi toplumuna ulaşmış Amerika arasmda büyük bir farkın olduğu

görülmektedir. Bugün ABD'nin kendi yolunu kendisinin çizmesi gerekmektedir. Amerika en gelişmiş ülkelerden biri olduğu için, ileriye dönük olarak toplumsal yapısının değişme sürecini saptaması, yeni kurulacak toplum yapısını bilfiil kendisinin belirlemesi gerekmektedir. Günümüzde, birçok toplum için, Amerika Birleşik Devletleri örnek teşkil etmektedir. Özellikle geri kalmış ve gelişmekte olan ülkeler için önerilen modernleşme reçetelerinde, ulaşılacak hedef olarak, ABD'nin gösterildiğine tanık olunmaktadır.

FAYDALANILAN KAYNAKLAR

1. BERTRAND, Claude-Jean, *Les Médias aux Etats-Unis*, Paris, Que sais-je, 1987

2. BIRNBAUM, Pierre, *La Structure du Pouvoir aux Etats-Unis*, Paris, Presses Universitaires de France, 1971

3. HERPIN, Nicolas, *Les Sociologues Americains et Le siècle*, Paris, Presses Universitaires de France, 1971

4. KAZGAN, Gülten, *İktisadî Düşünce*, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1980

5. MILLS, Wright, *İktidar Seçkinleri*, İstanbul Bilgi Yayınevi, 1974

6. ŞENEL, Alaeddin, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1982

7 PHILIP, André, *Histoire des Faits Economiques et sociaux*, Paris, Editions Montaigne, 1963

8 REMOND, René, *Histoire des Etats-Unis*, Paris, Que sais-je, 1984

ABD VE TÜRKİYE'DEKİ SOSYOLOJİ ÇALIŞMALARINA KISA BİR BAKIŞ

Nilgün ÇELEBİ

Bu incelemeye şu iki öncülden hareketle başlanılmıştır: İlki, sosyoloji her ne kadar konusuna ilişkin evrensel, genel-geçer ilkeler, genellemeler, yasalar geliştirmeyi hedefleyen bir bilim dalı ise de, ki tüm bilim dallarının nihai hedefi budur, bu hedef doğrultusunda gerçekleştirilen sosyolojik çalışmaların, içinde gerçekleştirildikleri toplumun dünyadaki konumundan, diğer toplumlarla ilişkilerinden, sosyal, ekonomik, kültürel karakteristiklerinden, gereksinimlerinden ve geleceğe yönelik beklentilerinden, tarihsel mirasından, entellektüel birikiminden tümüyle kopuk olduklarını ileri sürmek de pek mümkün gözükmemektedir[1]. Bu açıdan bakıldığında her toplumdaki sosyoloji çalışmalarının evrensel genel-geçer olma hedefine yönelik sosyoloji biliminin içeriğini zenginleştirici, boyutlarını geliştirici, kapsayabilirliğini genişletici uğraşlar olarak görülmesi, hatta bu tür çalışmaların teşvik edilmesi gerekir.

İkinci öncül ise şudur: Bir bilim dalında, özellikle sosyolojide, gerek sosyolojik bilginin istihraç edileceği gerçeklik düzlemleri, bu düzlemin kavramsallaştırılma tarzları, gerek bu düzlemlerdeki olguların veya fenomenlerin işleyiş düzenleri, gerekse bu işleyiş düzenlerine ilişkin bilginin elde edilme yöntemi üzerinde ne denli çeşitli yaklaşımlar, teoriler ve yöntem anlayışları geliştiriliyorsa, o bilimin o denli kendi alanı içindeki olan bitenleri açıklayıcı ve anlayıcı bir bilim katına yükseleceğidir.

Bu iki öncülün ışığında bakıldığında sosyoloji bilimine en çok katkının ABD'li ve Avrupalı sosyologlar tarafından yapıldığını gözlemliyoruz. ABD'li ve Avrupalı sosyologlar arasında bir farklılaştırma yapılması gerektiğinde ise, ABD'lilerin belki biraz da çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmalarının teknik, ekonomik ve askeri alanda süper güç konumuna ulaşmış bulunmalarının ve kitle iletişim araçlarını son derece ustalıklı bir biçimde

* Prof. Dr. Nilgün ÇELEBİ, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi.

kullanabilme becerilerinin etkisiyle, sosyoloji biliminin temel yaklaşımları, teorileri ve yöntem ilkeleri konusunda sosyoloji biliminin bilgi birikimi gövdesine daha çok katkıda bulunduklarını ileri sürmek mümkün gibi gözükmektedir. ABD'li sosyologlar Avrupalı sosyologların felsefi temelini belirledikleri yaklaşım, teori ve yöntemleri toplum yaşamının çeşitli katlarının analizi için, deyim yerindeyse sosyolojize etmede, oldukça başarılı olmuşlardır. ABD'li sosyologların çoğu kez felsefi temeli Avrupalılar tarafından atılan yaklaşım ve teorileri sosyolojize etme girişimi bir yandan topluma ilişkin bilgimizin gelişimini olumlu yönde etkilerken, bir yandan da toplumun bilimi demek olan sosyolojinin gelişimine katkıda bulunmuştur. ABD'lilerin bu 'sosyolojizasyon' girişimleri sosyolojinin 'sosyal felsefe' olarak kalmasını önlediği için övülebilir. Ama aynı zamanda topluma ilişkin geliştirilen yaklaşım, teori ve yöntemlerin felsefi temellerinin dikkatlerden uzak tutulmasına sebep olduğu için de eleştiri konusu edilebilir. Nitekim, eleştirilmiştir de. Önceleri Avrupalı sosyologlar tarafından yapılan bu eleştiriler 1950'lerden sonra ABD içinden de taraftar bulmuş, W.Mills, A. Gouldner'le başlayan ABD sosyolojisinin eleştirisi akımı son yıllara kadar devam edegelmiştir[2]. Günümüzde ABD'li sosyologlar arasında, geliştirilen yaklaşım, teori ve yöntem ilkelerinin felsefi temellerinin vurgulanması, öne çıkarılması eğiliminin dikkati çekecek ölçüde arttığı izlenmektedir[3].

ABD sosyolojisinde yakın geçmişte egemen olan yaklaşım, teori ve yöntemlerin felsefi temellerinin yeterince vurgulanmadığı sadece bizim değil, başkalarının da kabul ettiği, üzerinde görüş birliğine ulaşılmış bir tespit olarak görülmelidir. Ancak ABD sosyolojisi üzerinde, özellikle Türkiye'de yapılan bir başka tespit daha vardır ki, ona katılmamız mümkün değildir: ABD sosyolojisinin sadece bireyi incelediği, hareket noktası olarak bireyi aldığı tespiti[4]. Bu tezin gerekçesi ABD sosyolojisinin pozitivist olmasına, pozitivizmin görülebileni, gözlemlenebileni olgu olarak nitelendirilmeye değer bulmasına, gözlemlenebilenin ise sadece birey ve bireyin davranışları olduğuna dayandırılmaktadır. Bu gerekçe bir adım daha ilerletilerek ABD'nin bireyin özgürlüğüne, bireysel girişime öncelik tanıyan bir toplum

düzenine sahip olduğu, dolayısıyla ABD'li sosyologların çalışmalarının da bu Weltanschauung'un izlerini yansıttığı ileri sürülmektedir.

Her ne kadar sosyologların çalışmalarında içinde yaşadıkları toplumun Weltanschauung'unun izlerinin bulunduğu görüşünü kabul ediyorsak da, ki bu noktayı zaten öncüllerimizden biri olarak belirlemiştik, ABD'li sosyologların sosyolojiyi bireye indirgedikleri iddiasına destek vermemiz mümkün değildir. Bu tavrımızın sebeplerini şöyle sıralayabiliriz: Önce, Amerikan toplumu bireye farklılaşmaya, aykırılığa önem verdiği kadar bu farklılaşmalar, aykırılığa temelinde kurulan bütünleşmeye de o denli önem veren bir dünya görüşüne sahiptir. Farklı, aykırı olanlara bir yandan destek verir, farklılıklarını, aykırılıklarını yaşamalarına imkan sağlarken, bir yandan da bu farklı olanları bir alt-kültür olarak tanımlamakla onların bütün içindeki yerini de belirlemiş olmaktadır. Unutmayalım ABD kendini bir mozayik olarak değil fakat 'melting pot' olarak tanımlar.

ABD sosyolojisinin bireye indirgenmiş bir sosyolojiden ibaret olmadığı yönündeki görüşümüzün dayandığı diğer bir destek işlevselci yaklaşımın Amerikan sosyolojisindeki merkezi konumundan sağlanmaktadır. İşlevselcilik Malinowski'nin, ve bir dereceye kadar da Radcliffe-Brown'ın -ki ikisi de İngiliz sosyolojisinin/antropolojisinin temsilcileridir- çalışmaları bir yana bırakıldığında, tamamen holistik bir yaklaşım olup, bireyi, kendisini önceleyen toplumun kendisine empoze ettiği bir dünyada yaşayan bir aktör olarak gördüğü ve hatta bundan dolayı da toplumdaki değişmelerin nedenini açıklamakta yetersiz kaldığı iddiasıyla yoğun eleştiriler almıştır[5]. Gerçekten de, özellikle T. Parsons'ın yazılarında belirgin bir biçimde ifade edildiği üzere, işlevselci yaklaşımda birey yaşadığı toplumun norm ve kurallarını kişilik sistemi içinde öylesine içselleştirmektedir ki, ve toplumun sosyalizasyon ajanları bu içselleştirme sürecinde o denli etkili olmaktadırlar ki sonuçta bireyin toplumla çatışması diye bir durum sözkonusu bile olmamaktadır. Eğer bir çatışma ortaya çıkarsa bunun nedeni bireyleri içinde yaşadıkları toplumun kültürel sistemine sosyalize etmekle görevli ajanların görevlerini layıkıyla yerine getirememeleridir. Parsons'ın bireyi aktör ola-

rak tanımlaması da bu bağlamda son derece anlamlıdır. Aktör kendisine verilen rolü, sosyolojik dille beklenen rolünü oynayan kişidir. Aktörün rolünü yorumlaması bile, ki Parsons bunu üzerinde durulmaya değer bulmaz, bireyin öğrendikleriyle sınırlıdır[6]. Amerikan sosyolojisinin egemen yaklaşımı işlevselcilik o denli holistiktir ki Parsons'a göre bireye daha fazla yer verir gibi gözüken Merton için, sözgelimi 'anomi', öncelikle toplumun sosyal ve kültürel yapısı arasındaki uyumsuzluğun adıdır. Toplum düzlemindeki bu anominin bireye yansıması olan bireysel anomi toplumun sosyal yapısındaki kurumların işleyişi ile bu kurumların işleyişlerine hayatiyet veren kültürel değerlerin uyuşmazlığından kaynaklanır ve anomik birey böyle bir ortamın sonucunda çeşitli sapma davranışlar sergilemeye adeta yazgılı kılınmıştır[7]. İşlevselciliğin gerçekte bireyi değil fakat toplumu vurgulayan bir yaklaşım olduğunun görülmesi halinde, G.Homans'ın ASA'nın açılışında yaptığı ünlü 'Bringing Men Back In' başlıklı konuşmasının içeriği daha iyi anlamlandırılabilecektir[8].

Amerikan sosyolojisinin bireye indirgeyici, toplumu bireyden hareketle açıklayıcı olduğu yönündeki iddialara karşı getirdiğimiz bu iki karşı gerekçeden sonra, Amerikan sosyolojisinde gerçekten sosyolojiyi bireyden hareketle kurmaya çabalayan bir başka yaklaşıma sembolik etkileşimciliğe geçebiliriz. Sembolik etkileşimciler, eğer ABD sosyolojisi sadece sembolik etkileşimcilikten ibaret olsaydı, ABD sosyolojisi toplumsal olanı bireyden hareketle açıklamaya çalışan bir sosyolojidir iddiasına kanıt olarak gösterilebilirlerdi. Ancak sembolik etkileşimliğin ABD'li sosyologların benimsediği tek yaklaşım olmaması ve gerek ABD içinde gerek diğer ülkelerde işlevselcilik kadar etkili ve yaygın bir yaklaşıma dönüşememesi, böyle bir iddiaya kanıt olarak gösterilebilme olasılığını zayıflatmaktadır[9].

Sembolik etkileşimciliğin ilk temsilcilerinin Mead, Cooley, Thomas gibi sosyal bilimcilerin olduğu, fakat özel bir yaklaşım olarak Blumer tarafından takdim edildiği ileri sürülebilirse de, sembolik etkileşimciliğin, aynen işlevselcilikte olduğu gibi Avrupa doğumlu bir yaklaşım olarak nitelendirilebilmesi de mümkündür. Bu konuda özellikle G. Simmel ve L.Von Wiese'nin ça-

lışmaları anılmaya değer[10].

ABD'deki sosyoloji çalışmalarında Chicago ekolünün bir ürünü olarak görülen ve toplumsal olana dokunmaksızın sosyal olanı birey temelinde açıklamaya çalışan sembolik etkileşimcilik, paradoksal olarak, en çok alt kültürlerin incelenmesinde kullanılmaktadır[11].

Sembolik etkileşimciliğin alt kültürlerin analizinde kullanılmasını paradoksal olarak nitelendirmemizin nedeni daha önceden değinilen bir noktayı anımsadığımızda daha iyi ortaya çıkacaktır. Yukarıda ABD toplumunun farklı olana önem verdiği kadar bu farklılıklar temelinde kurulan bütünleşmeye de o denli önem verdiği, farklı olanlara farklılıklarını yaşamaları için imkan sağlarken bu farklı olanları bir alt-kültür olarak tanımlamakla, onların bütün içindeki yerlerini de belirlediği ifade edilmişti. İşte sembolik etkileşimciler çalışmalarını küçük gruplar, alt kültürler üzerinde yoğunlaştırırken ve böylelikle temele bireyi ve bireyin davranış ve ilişkilerini koyar gibi gözükürken, bir yandan da böyle yapmakla toplam toplumun dışında değil içindeki bir parçayı, toplam toplumun bileşenlerinden, oluşturucularından biri olan bir parçayı analiz etmekle adeta bütünün analizine katkıda bulunmuş olmaktadırlar.

ABD'deki sosyoloji çalışmalarını iki temel yaklaşımı, işlevselcilik ve sembolik etkileşimciliği dikkate alarak kısaca gözden geçirdikten sonra bu yaklaşımların Türkiye'deki sosyolojik çalışmalara yansımalarının bulunup bulunmadığı sorusuna geçebiliriz.

Genelde Türkiye'deki sosyoloji çalışmalarının, gerek sosyolojik bilginin istihraç edildiği alan, gerek bu alana yaklaşırken zihinde kurgulanan ilkeler, sayıltılar bütünü olan yaklaşımlar, gerek seçilen konunun içinde kavramsallaştırıldığı teori, gerekse o teori ışığında gözlemlenen olgunun bilgisini elde etme yöntemleri açısından 'Batılı', özellikle de ABD'li sosyologların çalışmalarından esinlenerek yürütüldüğü, özgün bir bakış, teori, yaklaşım, yöntem anlayışımızın bulunmadığı bir tespit olarak ifade edilir. Eleştiri dozu yüksek olan bu tespitte içkin olan tüm iddialara katılmak mümkün değildir. Öncelikle, Türkiye'de en azından sosyologlar arasında , 'bilimsel topluluk' olarak adlandır-

dığımız bir iletişim-etkileşim ağının mevcut olmaması, Türkiye'deki sosyoloji çalışmalarının özel bir karaktere sahip olmadığının, bu karakter taklitçilik de olabilirdi, en önemli göstergesidir. Türkiye'de kendi kültürel ve entellektüel birikimimizi dikkate alan bu birikime yaslanan bir bilimsel topluluk olmadığı gibi, ne bilimsel bilginin istihraç edileceği alanın neresi olduğu ne bu alana hangi ilkeler, sayıltılar ağının arkasından bakılabileceği, ne inceleme objesi zihinde yeniden üretilirken bu üretimin ne gibi bağlantılarla kurulabileceği, ne de inceleme objesinin bilgisinin nasıl elde edileceği üzerinde bir konsensus vardır[12]. Kendi kültürel ve entellektüel birikimimize dayanan bir konsensus arayışımızı bir yana bıraksak bile, sosyologlarımız arasında, benimsedikleri ABD'li ya da Avrupalı herhangi bir yaklaşım çevresinde biraraya gelerek çalışmalarını o yaklaşımın ilkeleri dolayımıyla yürütme alışkanlığının, böylece en azından o tek bir yaklaşımın Türkiye'deki taraftarları olma çabalarının sergilendiğini de görememekteyiz. Bu durum ise sosyoloji adına, tek tek bireysel çabalarla yürütülen ve bazan da sadece Amerika'yı yeniden keşfimizle sonuçlanan çalışmalar yapmamıza yol açmaktadır.

Sonsöz olarak, sosyologlarımıza dışarıdan yöneltilen eleştirilerin hepsine katılmadığımızı, fakat sosyologlarımızın da yoğun çabaların ürünü olan çalışmaları dolayımıyla birbirleriyle etkileşim kurmaya yönelmelerinin de artık vaktinin geldiğini belirtmek gerekmektedir. Böyle bir etkileşim ortamının Türkiye'deki sosyoloji çalışmalarının evrensel, genel-geçer olma hedefine yönelik sosyoloji biliminin içeriğinin zenginleşmesine, kapsayabilirliğinin genişlemesine, boyutlarının gelişmesine katkıda bulunacağı açıktır.

NOTLAR

1 İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nün sosyolojinin 'relational' bir bilim olduğu yönünde son yıllarda ileri sürdüğü tezi anımsayarak.

2 W. Mills için: *Toplumbilimsel Düşün*, çev. Ü.Oskay, İstanbul: MEB. Mills'in bu kitabının İngilizce aslı 1959'da yayımlanmıştır. A.Gouldner için: *Coming Crises of Western Sociology*, New York: Basic Books, 1970.

3 Örneğin G.Ritzer'in çalışmaları buna örnek olarak gösterilebilir. Özellikle kısa ve öz olarak: G.Ritzer, "The Recent History and the Emerging Reality of American Sociological Theory", *Sociological Forum*, 6 (2), 1991.

4 Bu konuda B. Tolan örnek olarak gösterilebilir: *Çağdaş Toplumun Bunalımı Anomi ve Yabancılaşma*, Ankara: AİTİA, 1980

5 Bu konuda M.Abrahamson'ın şu kitabında geniş bilgi bulunmaktadır: *İşlevselcilik*, çev. N.Çelebi, Konya: Sebat, 1990.

6 Parsons için özet bilgi M.Abrahamson'ın *İşlevselcilik* çalışmasında bulunmaktadır.

7 Merton için: *Social Theory and Social Structure*, New York: The Free Press, 1968. Ayrıca, özet olarak: Çelebi ve EÜSSHM, *Ege Üniversitesi'ne 1980-1981 Ders Yılında Kayıt Olan Öğrenciler Üzerinde Bir Araştırma*, İzmir: EÜSSHM, 1982.

8 G. Homans, "Bringing Men Back In", *American Sociological Review*, 29, 1970.

9 Sembolik Etkileşimcilik konusunda Türkçe'den verilebilecek kaynak: *F.Mutluer, Fonksiyonalizm ve Sembolik Etkileşimciliğin Sapmaya İlişkin Görüşlerinin Karşılaştırılması*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniv. Sosyoloji Bölümü. Sembolik Etkileşimcilik için başvurulabilecek temel kaynaklar: H.Blunmer, *Symbolic Interactionalism*, Engleood Cliffs: Prentice Hall, 1969. N. Denzin, *The Research Act*, Chicago: Aldine Publishing Company, 1970.

10 L.Von Wiese için: N. Çelebi, "Leopold Von Wiese", *Selçuk Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 5, 1990, ss. 147-161.

11 Sembolik etkileşimciliğin dışında yine ABD'de geniş bir yayılım gösteren etnometodolojik yaklaşım ile interpretive interactionism yaklaşımı da küçük gruplar, alt kültürler üzerinde odaklaşmaktadır. Etnometodoloji için: H. Garpinkel, *Studies in Ethnomethodology*, Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1967. Interpretive interactionism için: N.Denzin, *Interpretive Interactionism*, Newbury Park: Sage, 1989. Bu son yaklaşım özellikle sapma grupların analizi için önerilmektedir.

12 Bu konuda tarafımızdan yazılan "Kavram Tanımlamaları" başlıklı bir makale DTCF Dergisi'nde yayımlanacaktır.

Ali AKAY

I) Yeni Bir Yapılanmaya Doğru

Amerika'nın keşfinin günümüze getirdikleri içinde, en önemlilerinden biri "Avrupamerkezciliğin" Doğu'nun "Öteki" konumunu bırakıp, yeni bir "ötekini" ortaya çıkarmış olmasıdır. Haçlı seferlerinden itibaren Batı karşısına hem hayranlık duyduğu, hem de kafir olarak yenmeye çalıştığı bir Müslüman Doğu uygarlığını koymuştu. Bernard Lewis'in dediği gibi, üç ökömenik bütünlük birbirlerini yadsımadan birlikte ayrı ayrı sistemler halinde ortak varlıklarını sürdürmüşlerdir. D. Kitsikis vermiş olduğu bir tebliğ sırasında Çin, Müslüman Osmanlı ve Batı Hıristiyan medeniyetlerin birbirlerine değmeden üç ayrı sistemi ortaya çıkardığını göstermiştir. Bunların arasındaki ilişki ise göçebeler tarafından sağlanmakta, onun bir uzantısı olan ticaret şebekeleri, bu üç ökömenik bütünlüğü katededen ve yatay bir şekilde kesen gruplardı. Osmanlı'nın kuruluşundan önce, Haçlı seferleri müslüman iktidar ve ticarete karşı verdikleri "cihat" savaşının dolaylı ilişkisi iki büyük bütün arasındaki ilişkiyi belirlemiştir: İlk sefer 1096-1097 yıllarını içermektedir; ikincisi 1147-1149 vd. En son sekizinci sefer ise 1270-1271 yılları arasındadır.

Bu sırada Avrupa'da servaj sistemi ile kölecilik git gide yerini yeni üretim ilişkilerine bırakmaktaydı. 14. yüzyıla gelindiğinde büyük "Kara veba" yılları üretimi ve halk nüfusundaki kırılmayı belirlemekteydi (1348-1349). Bu şekilde Avrupa'nın batısında feodal toprak sahipleri zoraki çalışmanın yerine ücretli emek kullanımına doğru eğilmekteydiler.[1]

15. yüzyılın sonunda İspanya'da Kastilya burjuvazisi tutucu, ve neredeyse "erken-milliyetçi" bir atılımla, 1492 yılında hem Yahudileri topraklarının dışına sürmüşler, hem de Kolomb ile Amerika kıtasının keşfini başlatmışlardır. Bu yüzyılda İspanya tekstil sanayiinde bir atılım yapmış ve Kastilya'nm rekabet gücü Orta Çağ'ın bunalımı ile çakışmıştır[2]. Bir yandan da Katolik Ferdinand ve İsabella sanayii aktivitesini desteklemekte, ve Ko-

* Doç. Dr. Ali AKAY, Mimar Sinan Ünv. Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi

lomb'a kıtalar keşfi için değilse bile Doğu'dan altın getirecek ve hıristiyanlığı yayacak diye bir macerayı desteklemişlerdir. Burada Kolomb'un Hint adalarını, yani Doğu'yu bulmaya gitmesi bizim sorunsalımız açısından önem taşımaktadır; yani Kolomb zamanında, Batı karşısında, kendisine eşit bir Doğu görmekte ve oranın hayallere giren zenginliğini talana hazırlanmaktadır. Fakat bilindiği gibi tarih, bize Doğu'nun değil de Batı'nın keşfini sunmuştur. Yeni bir "Öteki" ortaya çıkacaktır artık ve git gide sanayiileşmeden payını alamayan ve eski üretim ilişkilerini ve iktidar mekanizmasını sürdüren Doğu karşısında Kapitalist dünya-Ekonomisi Batı Avrupa merkezli olarak başlayacaktır. Neticede Jose Maravell'in "devletçiliği" feodal ilişkilerden çok devletçi bir yapılanmayı ortaya çıkartmıştır.[3]

Bu arada entellektüel alanda da şehir-devletlerin önemi, yerini devletçi yapılanmalara doğru bırakmaya başlamıştı: Botiçelli (1444-1510) ile birlikte Rönesans başlamış, Leonardo de Vinci (1452-1519) ve Rafaello (1483-1520) ile birlikte sürmüştür. Machiavelli'nin *Prens* adlı eseri de bu sırada devletçi yapılanmaların el kitabı haline gelmeye başlayacak bir eser olmuştur. İtalya-Fransa savaşları sırasında Machiavelli 1516'da *Prens* adlı kitabında siyasi öğütlerini vermekteydi.

İspanya'nın özel konumunda 1492'de Maures'lar ve Yahudiler ülke dışına atılmışlar, Kristof Kolomb ise Amerika'nın keşfine yol açan yolculuğunu yapmış ve 1498'de ise Vasco de Gama Güney Afrika'nın Ümit burnunu katederek Hindistan'a yolu açmıştı. A.G. Frank'a göre 1492 yılı 15. ve 16. yüzyıl arasındaki ekonomik bütünlüğü sembolize ediyor[4], ve dünyanın çehresini "devrimcileştirecek" yeni siyasi olayları hazırlıyordu. Siyasi olarak Aragon ve Kastilya 1469'da evlilik sonucu birleşiyorlar ve adına İspanya denilecek siyasi ve merkezi iktidarla devletçi bir yapıyı oluşturuyorlardı. Bu evlilik sonunda İsabella, Kristof Kolomb'un dünyanın coğrafyasını devrimcileştiren ve "Öteki" sorunsalını altüst eden yolculuğun parasını çıkaracaktı. Çünkü bu hizmet Kolomb'a Portekizliler tarafından verilmemiş ve Kolomb'un rüyası reddedilmişti. Aynı dönemde İspanyollar İberya'dan müslümanları atmayı başarmışlar ve onların kültürlerine getirdiği yeniliğe ihtiyaçları kalmadığını belirtmişlerdi: Bilindiği gibi, Eski Yunan filozoflarının eserlerinin Müslüman ve Ya-

hudiler sayesinde Batı'ya getirilmesi Rönesans'ın ortaya çıktığı dönemi göstermektedir ve Batı Rönesans'a "yol açan çevirilerin öneminin" azaldığım görmüş ve Batı ilminin "Arap ve Müslüman bilimine ihtiyacı kalmamıştır"[5].

2) Kolomb'un Seyahatleri:

Kolomb'un ilk seyahati 1492 yılına rastlamıştır, bir yıl sonra ikinci seyahatini tamamlamış, ardından da 1498 ve 1502'de ikinci ve üçüncüsünü yapmıştır. Kolomb bu toprağın bir ada değil, fakat bir kıta olduğunu ispat etmek için şöyle yazıyordu: "Eminim ki, bu şimdiye kadar hiç bilinmeyen, büyük bir kapalı kıta toprağıdır. Bunu bana kuvvetli olarak doğrulayan denizin ve bu büyük ırmağın suyunun tatlı olmasıdır; Aziz Augustinus ve Aziz Ambroise'in *Hexameron* kitabında doğruladığıdır. Söz konusu kitabın sözleri ise Esdras'ınkilerdir ve dördüncü kitapta, altıncı bölümde dünyanın altı bölümünün kuru toprak olduğunu bir bölümün ise su olduğunu yazmıştır; bütün bunları birçok kanibal (insan yiyen) hintlinin sözleri kanıtlamıştır, bunlar güneyin kara olduğunu söylemişlerdir"[6]. Burada üç kanıt Kolomb'un düşüncesine hak vermektedir: Birincisi tatlı suyun bol bol varolması; ikincisi kutsal sayılan kitapların otoritesinin Kolomb üzerindeki etkileri; üçüncüsü ise orada rastlamış olduğu insanların anlattıkları: Birinci doğal bir neden, ikinci ilahi bir neden, üçüncüsü ise insani bir neden. Todorov'un açıklamasına göre bu üç neden aynı zamanda, bir şans veya rastlantı eseri olarak, istilanın da nedenleri oluyor. Birincisi doğa hayranlığının getirdiği bir maceraperest ruh; ikincisi ilahi ve üçüncüsü ise insani bir neden, yani zenginlik arayışı (altın ve gümüş madenleri)[7]. (Las Casas tarafından aktarılan üçüncü yolculuğun seyahat notlarından aktarmıştır). Kristof Kolomb'un mektup ve anılarından yola çıkarak yolculuğun ana nedenlerinden birinin ilahi inanç olduğunu söylemek mümkündür; çünkü bütün veriler Kristof Kolomb'un altınla pek fazla ilgilenmediğini, ama -söylentilere göre Kolomb ister yahudi, ister müslüman olsun aym inançta hareket edecekti- orada bulduğu kanibal yerlileri hıristiyanlaştırmaya çalıştığını göstermektedir. *Kehanetler Kitabı* adlı eserin (1501) önsözünde: "Aziz Pierre denize doğru atladı ve imanın ona yardım ettiği kadar denizin üzerinde yürüdü. Bir çılgın kadar bü-

yük imanı olan dağlara hüküm edip, onları boyun eğdirebilir. İmanı olan istesin, çünkü ona her şey verilecektir. Kapıyı çalın yeter kapı size açılacaktır" diye yazmıştı. Burada imanın ön plana çıkması, yukarıda yazmış olduğumuz ekonomik nedenlerden ayrı bir söylemin gücünün yeni bir paradigmanın ortaya çıkmasındaki rolünü göstermek içindir. Çünkü tüm ekonomik veriler, ekonomistlerin yaptıkları açıklamalar, Kolomb'un bir birey olarak yeni bir kıtanın keşfedicisi olduğu ölçüde, söylemin gücünün "altın ve gümüş yağmasından" gelmediğini bize göstermekte ve Batı'nın "Öteki" ile girdiği ilişkide, ekonomik verilerin yanında söylemsel gücün varlığını da kanıtlamaktadır. Kolomb'un notlarında onun sadece hıristiyan bir doğmaya inanmakla kalmadığını, aynı zamanda da tek gözlü Kikloplara, deniz kızlarına da inandığım gösterdiğinde, Batı'nın mitolojisini ortaya koyan Yunan mitolojisi ve Homeros'un İlyada ve Odisse hikayelerinin, yeni bir macera ruhunu açmakta gösterdikleri rolü kanıtlamaktadır. Bu arada "Biz" ve "Barbarlar" tipindeki bir uygarlar ve uygar olmayanlar tanımının da Yunan'dan çıkmış olduğunu düşündüğümüzde, Batı'nın Rasyonalitesi içinde Eski Yunan mitolojisi ile hıristiyan imanının eklemlenmesini görmekte, ve bu şekilde dışlama mekanizmasının eklemlenmesinin buradan ortaya çıktığını ileri sürmekteyiz. Burada Doğu'nun rolünü sorguladığımızda yine Kristof Kolomb'un notlarından yola çıkarak, bu soruyu sorunsallaştırmanın ne kadar mümkün olduğunu gösterebiliriz: Kolomb, Karaiblere yaptığı ilk yolculukta pek bir şey bulmamıştı. Ancak Asor adalarına döndüğünde şöyle yazmıştı: "Dünyadaki cennet Doğu'nun bittiği yerdedir (altını çiziyorum). Bulmuş olduğu bu toprakları da şu şekilde nitelemişti: "bulmuş olduğum bu topraklar, şimdi, Doğu'nun sonunu"göstermektedir (21-2-1493 yılı)[8]. Doğu'nun ne şekilde Batı'nın Ötekisi olduğunu gösterirken yeni bir "ötekinin" bulunduğunu, başta varolan "ötekinin" (Doğu'nun) sonuna gelindiğini söylemek istemektedir. Kristof Kolomb Ekvator'a yaptığı yolculukların üçüncüsünde bu konu sabit (fikr-i sabit) haline gelmektedir: (Ekvator'a yaklaştıkça) dünyanın yuvarlaklığında bir kuralsızlık, terslik bulmaya başlar "Dünyanın söylenmiş olduğu gibi yuvarlak olmadığını düşünüyorum, kuyruk tarafı ve en üst tarafı hariç edilmek üzere dünyanın diğer yerlerinin yuvarlak olduğunu" söylü-

yorum. Bir elipstir. Kral'a yazmış olduğu mektupta yine "Doğu'nun sonuna gelindiğini" yazmıştır (31.8.1498). İlk yolculuğundan beri maceraperest ruhunun derinlikleri yol boyunca doğal olaylara olan hayranlığını ifade etmektedir: "Anlattığı hikayelerin kahramanları balıklar kuşlar, bitki ve hayvanlardır"[9].

Kolomb birçok mektubunda inancının sayesinde. Tanrı'nın yardımıyla yeni bir dünya keşfettiğini ve buradaki kannibal yerlilerin ise hıristiyanlaştırılması gerektiğini vurgulamıştır: "Kutsal kitap şeylerin kullanım ve kalitelerine göre adlar almalıdır" dediğine göre Kolomb da buralara adlar vermek zorunluluğunu hissetmiştir. Kendi adı bile Kolon olmaktan çıkmış ve Kristobal olmuştur. Yani, *Christimus Ferens* (İsa'yı taşıyan kişi). Kolon ismi yeri halklandıran demektir, ama Kolomb ismini alarak, yeri halklandırmaktan ayrı İsa'nın sözünün taşıyıcısı olarak kendini sunmuştur. Kolomb bu adaların kendilerinin doğal isimleri olduğunu bildiği halde, keşfettiği yerlere daha "*doğru*" isimler vermek için keşfinde işgal ettikleri yerlerin işlevine göre oraları adlandırmıştır. Yeni bir ad koymak modern toplumların çok iyi bildiği istila hareketidir. Bundan böyle orasının belleği yeni koyulan isme göre işleyecek demektir, bu da yeni bir tarih ideolojisinin ortaya çıkmakta olduğunu göstermektedir. Batımerkezci bir tarih anlayışı ve batımerkezci bir adlandırma sistemi Amerika kıtasında kendini göstermiş ve bunun uzantısı yüzyıllarca sürmüştür. Kolomb adlandırmanın sahip olmaktan çok daha önemli bir işleve sahip olduğunu anlayanlardan biri olmuş ve bu şekilde de "Öteki" adım verdikleri "Doğu'nun sonunu" yazmış; yeni bir "ötekinin" keşfini sağlayarak, dünyanın ekonomik olduğu kadar ideolojik ve coğrafi tarihini de saptırtmıştır. Tanrı'nın Kutsal kitapta Adem'in adını koyması gibi, Kolomb da keşfettiği topraklara isim babalığı yapmış ve inancının getirdiği adetlerin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu işlem aym zamanda toprakların İspanya Krallığı'na ait olduğunu da göstermektedir.

3) Istila Ve Benzerliklerdeki Farklılıklara Kayıtsızlık:

Batı Avrupa kıtasının Yeni Dünya ile karşılaşması ilk önce bir hayranlık ve daha sonra yerlilerin mantığının anlaşılmasından itibaren, onların bir "nesne" konumuna sokulmaları başlamıştır: Kristof Kolomb'dan itibaren Yeni Dünya'nın keşfi savaş

mekanizmasıyla eklemlenmiştir. Savaş mantığı ise istilayı ortaya koymuştur. Burada Kortez'in başkan Mocktezuma karşısındaki tavrı, Kolomb'unkinden pek farklı değildir. Kolomb insanlara hayvan veya bitkilerden fazla önem vermiyordu. Onların sayılarıyla ilgileniyordu. Üç kadın kafası beş bitki vb. Todorov bu dönemin analizini yaparken eldeki dökümanların da öznelliğine dikkat çekmektedir: Bu yazılar misyoner istilacılar tarafından yazılmışlar, yerlilerin ise kendi ağızlarından yazdıkları elimize geçmemiştir. Bu nedenle kaynakların kendileri yerlilerin yaşam biçimlerini, inançlarını, el sanatlarını nesne olarak vermektedirler[10].

Azteklerin kumandanı ve imparatoru Mocktezuma, Kortez'in karşısında tuhaf bir tutuma girmiş, ve iletişimi bozmaya çalışmıştır. Diğer yandan iletişimi, yani mesajı getirenleri mükafatlandırır gibi yapıp, onları zindana attırmıştır. Bu ilişki "diğerleriyle" direk ilişkinin yapılmadığını göstermektedir; ancak bu, Azteklerin adetlerinde de var olan bir şeydir: İmparator çoğu kez kendi özel mekanında kalır ve halka kendisini pek göstermezdi. Ender anlarda kendini gösteren imparator halktan birinin gözlerinin kendisine dikildiğini gördüğünde, hemen askerlerini çağırarak, onu cezalandırırdı. Bu ilişki imparatorun dışarısı ile gerek sözsel, gerek bakışlı iletişimin yapılmadığını doğrulamaktadır: İspanyollar Meksiko'ya geldiklerinde, Mocktezuma onlarla savaşmayı reddetmiş ve kendini onların esiri etmiştir. Amacı halkının katliama uğramasını önlemek mi yoksa genel bir inancı, yani iletişimsizlik arzusunu mu yansıtıyor, bunu bir yorum sorunu olarak koymakla yetiniyoruz. Ancak Kortez'in Aztekleri anlayışı, onların İspanyolları anlayışından çok daha başarılı olmuş ki, savaş stratejisi İspanyolları galip ilan etmiştir. Çünkü nesnel koşullarda binlerce Aztek yerlisine karşı az sayıdaki İspanyolların kazanma şansı yüksek değildi. Ancak Kortez tam bir stratej olarak yerlilerin kabileler arası çekişmelerinden faydalanarak Tlakskaltekleri kendine çekmiş ve Aztek ordusuna karşı onların zaferiyle, başarı kazanmıştır. Onca Aztekliye karşı Tlakskaltekler'in yanında İspanyollar lojistik yardım yapar konumundan öteye gitmemektedirler[11]. Bu arada Tlakskalteklerin İspanya krallığı ile ilişkileri de tuhaf bir konumu ortaya çıkartmaktadır; çünkü buradaki konumda Tlakskaltekler Krallıktan o-

nur ve saygıdan fazla bir şey beklemiyorlardı. Todorov'un yaptığı analize göre, Kortez'in Meksikalı yerliler üzerine yaptığı yorumlar arasından İspanyol Majestesine yazdığı mektupta: "Bir turist hayranlığıyla yerlilerin yaptıkları el sanatlarına olan bakışını dile getiriyor, ve onları İspanyollara benzetmeye başlıyordu: "Mektuplarımdan birinin Majestelerine bu ülkenin doğa adamlarının adalardakilerden çok daha akıllı olduklarını bildirmiştim, anlıkları ve akılları orta halli vatandaşlar gibi davranmaları için yeteri derecede gelişmiş gözükmektedir (...) Hareketlerinde ve davranışlarında, bu insanlar hemen hemen İspanyadakiler gibi durmaktadırlar"[12]. Aynı şekilde, Kortez'e göre Meksika şehirleri İspanyollarınki kadar uygardır. Bunu ispatlamak için de "İspanya'da olduğu gibi, orada da fakirlerin ve zenginlerin olduğunu, ve zenginlere yalvarıp yakardıklarını" yazmıştır. Söz konusu olan bu hayranlık savaş sonucunda yıkıma dönüşmüştür: Bernal Diaz melankolik bir şekilde, Meksiko şehrini betimlerken "Bu manzarayı seyrederken, dünyada bizimkiyle kıyaslanabilecek bir ülkenin bulunduğuna inanamıyorum" diyordu.[13]

Yıkımın getirdiği yeni bir kültürün de ölü doğmasını sağlıyordu; çünkü Azteklerin sanatı karşısında sadece Kortez hayran kalmıyordu. Albert Dürer 1520 yılında Kortez'in Kıta Avrupasına getirmiş olduğu el sanatçılarının eserlerine hayranlık duymuştu. Ama buna rağmen 20. yüzyılın başında Picasso'nun gerçekleştirmiş olduğu eylem Dürer'in aklına gelmemişti. Onların el sanatlarından etkilenip, Kortez'in Kraliyet sarayına getirmiş olduğu nesnelerin resmini yapmamıştı. Hatta bir yerli figürü bile çizmedi. Tamamen Avrupa resim üslubuna bağlı kalmakla yetindi. Belki de, erken bir kübizm denemesinin ortaya çıkışını boğuyordu. Dönemin paradigması içinde (16. yüzyılda) Aztek eserleri Avrupa sanatı üzerinde hiç bir etki bırakmıyor ve Rönesans hareketi "batımerkezci bir hareket" olarak, Aydınlanmanın yolunu açan bir akım olarak kalıyordu. Todorov'un da yazmış olduğu gibi, İspanyol yazarlar Azteklerden bahsediyorlar, Ama Azteklerle konuşmuyorlardı.[14] "Ötekilere" emir vererek hitap ediyor ve bu şekilde onların da özne olduklarını tanıyorlardı. Ama onların öznelliği bir konu (suje) olmaktan öteye gitmiyordu. Burada "eğer anlamaya çalışmak ötekinin özne olarak tam tanınmasını beraberinde getirmiyorsa, "ele geçirmek", sömür-

mek amacıyla kullanılma rizikosunu" taşımaktadır[15]. Ve bu mantık sonunda yok etme mantığını doğurup, soykırım teorilerini ortaya çıkarmaktadır: kaç milyon yerlinin yok edildiği, İspanyolların verdikleri hesaplarda okunmaktadır, ancak önemli olan bunların sayısından çok eylemleridir: Yok etme, imha eylemi birçok şekilde gerçekleşti, bunu bilebiliyoruz: Savaşlar sırasında öldürmelerle; kötü muamele yöntemleri ve aç bırakmalarla; ve mikrobik hastalıkların yerlileri kırıp geçmesiyle. Kötü muamele yöntemleri deyince, aklımıza hemen madenlerde çalıştırılan yerlilerin durumu geliyor. İşte bu eylem ekonomik bir sömürü tezlerini doğrulamaktadır. Altın ve gümüş madenlerinin işletilmesi için ve bu madenlerin de Kıta Avrupasına taşınması ilkel birikimin modelini oluşturmaktadır. Az gelişmişlik kuramcılarının çok üzerinde durdukları tarihi olarak geri kalmışlık, bu tip sömürü biçimlerinde aranmış ve geri kalmışlığın tarihi yazılmıştır. Sorunsallaştırmak istediğimiz, geri kalmışlık tarihi adı verilen tarihin aslında ekonomik, altyapısal verilerin analizinden çok bir düşünce, bir mantık silsilesinin bir ürünü olduğunu vurgulamaktır: Yani talan ekonomisi, aslında, ötekinin bir özne olarak algılanmayışından ortaya çıkmaktadır. Önsel olan zihniyettir, ekonomik talan bu zihniyet biçiminin üzerine oturtulmuştur. Batı Doğu ile ilişkilerinde Doğu'yu bir "Öteki" olarak görürken, yeni ticaret yolları arayışı içinde (Osmanlı'nın Bizansı işgal etmesiyle, bazı tarihçiler ticaret yolunu tıkadığını söylemektedirler), Doğu'nun zenginliği arayışına giderken, aslında, Batı'nın batısını, "ötekisini" bulmuştur. Büyük harfle yazdığımız Öteki karşısında küçük öteki daha fazla önem kazanmış ve daha kolay yenilmiştir. Zihniyet değişikliği kadar, strateji eksikliklerinin de yol açtığı talan ve imha hareketi, küçük ötekinin daha sonraki dönemde ticaret yapılacak bir eldorado olduğunu göstermiş ve Avrupa'dan bu yeni Kıta'ya nüfus göçleri başlamıştır. Bu durum küçük öteki ile Benmerkezci Avrupa'nın özdeşleşmesini sağlamış ve Doğu, Kolomb'un deyişiyle "sonuna gelinen yer olan Doğu" büyük Öteki konumunu saklarken, eşit ilişkisini kaybeden ve arkaik üretim şartlarını da getirdiği eskilik içinde teknolojik atılımı yapamayıp, yadsınan veya "kayıtsız şartsız" bırakılan, üzerinde oynanan (Marx'ın Doğu meselesi) bir nesne, coğrafi alan haline getirilmiştir. Tarihi olarak Akdeniz'in merkezi

rolünün (Braudel'in Akdenizi) Atlantik okyanusuna kaymasıyla Dünya-Ekonomi kapitalist rasyonalitesini bu coğrafi alanda göstermiş ve merkez konumu edinmiştir. Fikirsel faaliyetlerin de Batı Avrupa'da gelişmiş olması ve Osmanlı'da "esaslı fikir faaliyetlerinin gösterilememesi[16], onun konumunu üzeri çizilmiş bir Öteki durumuna getirmiştir.

4) Arkeolojik Yöntem

Ekonomik verilerle söylem arasında hangisinin önsel olduğu sorunsalına gelirsek, ekonomik alt yapının bir tarih yöntemine (tarihi materyalizm ve varyantları), söylemsel oluşumların ise bir arkeoloji yöntemine dahil olduğunu söylemek istiyor ve yöntemimizin bir arkeoloji olduğunu öne sürüyoruz. Yani, terimin kurucusu olarak meşruluğunu koruyan Foucault, Bilginin Arke*olojisi* kitabında "arkeolojik düzenin ne sistemleştirmeler ne de kronolojik artardalıklar olduğunu" yazmıştır[17]. Arkeoloji sadece söylemsel oluşumlarla, söylemsel olmayan oluşumlar (kurumlar, siyasi olaylar, ekonomik süreç ve pratikler) arasındaki ilişkileri ortaya çıkarır.[18]. Bunların arasındaki "eklemlenmenin özgül biçimlerini tanımlamayı" araştırır[19]. Öteki söyleminin ortaya çıkartılmasının ekonomik öğelerini incelemekle kalmaz, bunun ifadesiyle, ekonomik pratiğin dışlayıcı söylemi, şeklini ve anlamını nasıl belirlediğini değil de işleyişinin, ortaya çıkışının, şartlarının nasıl meydana geldiğini incelemeye çalışır: "Arkeoloji tarihin tersine, tarihle ilgilenmeye tarihi sabitleştirmek için" başlamıştır[20]. "Olayların artardalığının nasıl ve hangi sırada kendilerini sunduklarını ve söylem nesnesi haline geldiklerini" gösterir. Buradan artardalıkların saçma olduğu anlaşılmamalıdır; ama bu artardalığın yerine farklı bir süreklilik koyar. Bunlar söylemde örtüşürler, üstüste çakışırlar. Arkeoloji kendine has zincirlenmeler ve süreklilikleri olan biçimin pratiğidir"[21] diyebiliriz.

NOTLAR

1 André Gunder Frank, *L'Accumulation Mondiale 1500-1800*, Calman-Lévy, 1877, s.73

2 Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, Capitalist Agriculture and the origins -of the European World-Economy in the sixteenth Centruy, Academic Press, INC, New York, San Francisco, London, 1976, s.115-116.

3 Wallerstein, *a.g.e.*, s.116
4 A.G. Frank. *a.g.e.*, s.79.
5 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay. 1966, s.22
6 F. Colon, *Histoire de la vie et des découvertes de Christophe Colomb*, Paris, 1879, 1. kitap, s. 138.
7 Tzvetan Todorov, *La concuête de l'Amerique*, Editions du Seuil, 1982. Bu kitap bize oldukça büyük bir ışık tutmuş ve "Öteki" adını verdiğimiz sorunsala yakın bir sorunsal geliştirmiştir.
8 T.Todorov, *a.g.e.*, s.26
9 T. Todorov, *a.g.e.*, s.28
10 T. Todorov, *a.g.e.*, s.74
11 T. Todorov, *a.g.e.*, s.77
12 T. Todorov, *a.g.e.*, s.164
13 *a.g.e.*, s.165.
14 T. Todorov, *a.g.e.*, s.169
15 T. Todorov, *a.g.e.*, s. 169
16 Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s.23.
17 Michel Foucault, *Archéologie du Savoir*, Gallimard, 1969, s.193
18 Foucault, *a.g.e.*, s.212
19 Foucault, *a.g.e.*, s.212
20 Foucault, *a.g.e.*, s.216
21 Foucault, *a.g.e.*, s.221

BATI EFSANELERİ VE AMERİKA KITASI

Recep ERTÜRK

Amerika'nın keşfinin 500. yılındayız. Yeni bir kıta keşfedilmesinde olmasa bile bu tür bir serüvene girişilmesinde o dönemle ilgili sorunlar ve Marco Polo'nun Doğu'nun zenginlikleri konusunda anlattıkları kadar Yunan mitoslarından başlayarak Batı efsanelerinin belirleyici rolü olmuştur. Burada konunun bu yönleri üstünde durulacaktır.

Batı düşüncesinde ve onun ilk kaynakları sayılan efsanelerde, daha batıya gidilerek hiçbir sorunun bulunmadığı ülkelere, yeryüzü cennetlerine ulaşılacağı, Batı'nın tarihte ilk ifadesi olan Yunanlılıkla birlikte başlamaktadır. Yunan'dan günümüze birden çok efsanede de bu görülebilmektedir. Yunan'da dünya düz bir tepsi şeklinde tasvir edilmekte, etrafında da okeanus ırmağı bulunmaktadır. Okeanus ırmağı dünyadaki denizleri ve karaları çevreleyen ve aşılması mümkün olmayan bir ırmaktır. Okeanus ırmağının öbür tarafında ise hiçbir sorunun bulunmadığı, ve hatta ölümün olmadığı yeryüzü cennetleri bulunmaktadır.

Yeryüzü Cennetleri: Yeryüzü cenneti teması değişik biçimlerde ve birden çok Batı efsanesinde karşımıza çıkmaktadır. Yunan efsanelerinde, özellikleri anlatılan yeryüzündeki bu cennet ülkeler bilinen dünyanın biraz uzağında, herkesin kolayca ulaşamayacağı, gözüpek, maceracı insanların ulaşabileceği ya da bu tür insanların öncülüğünde ulaşılabilecek bir yerdedir. Bu efsanelerdeki yeryüzü cennetinin kimi özellikleri bulunmaktadır. İlki burada doğa olabildiğince, insanların yaşaması için kendilerinin bir çaba göstermesini gerektirmeyecek denli cömerttir.

Sözgelişi, "Tanrılar içinde en Yunanlı" olarak görülen Apollon'un kışlarını geçirdiği "hyperborea" ülkesi böyle bir yerdir. Burada güneş hiç batmamaktadır. Sıcak ve soğuk yoktur. Ilık iklimi her türlü doğal zenginliğin olmasını sağlamakta, ağaçlar her zaman yeşil ve meyveli kalmaktadır. Yunan'daki efsane-

* Dr. Recep ERTÜRK, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Araştırma Görevlisi

lerde tasvirleri yapılan yeryüzü cennetlerinin bir diğer özelliği daha vardır. Bu ülkede ölümsüzlük büyüsü bulunmaktadır. Buraya ulaşanlar ölümsüzleşmektedir. Yeryüzü cenneti ve ölümsüzlük sadece "hyperborea" efsanesinde değildir. Bir yarı tanrı olan Herakles'ın ölümsüzlük veren altın elmaları gidip getirdiği Hesperidler bahçesi de benzer bir yeryüzü cennetidir. Herakles altın elmaları almak için ulaştığında bu ülkedeki altın elmalara güçlükle karşılaşmadan sahip olabilmiştir.

Batı'daki yeryüzü cennetleri konusunda bir diğer efsane ülke, Elysiyon'dur. Elysiyon da öbür Yunan efsanelerinde olduğu gibi bir yeryüzü cenneti ada ülkedir. Dünyanın Batı ucunda, okyanusun öte yakasındaki bu adanın diğer adı da "mutluluk adası"dır. Bu adada ölümsüzler yaşadığı gibi bu adaya ulaşanlar ölümsüzleşmektedir. Elysiyon, Batı efsanelerinde sorunsuz bir hayat sürülen, insanların hiçbir çaba sarfetmeden yaşadığı ada ülke olarak tanıtılmaktadır. Bu yeryüzü cennetlerine ulaşanların ölümsüzleşmesi, çaba sarfetmeksizin sonsuz bir hayat sürmeleri, hiç sıkıntı çekmeksizin bolluk içinde yaşamaları yanında, bir diğer özelliği mekan içinde batıda, kuzeyde gösterilmesi veya aranmasıdır. "Hyperborea" kuzey rüzgarları ile ulaşılabilen yer anlamına gelmektedir. Hesperidler Bahçesi ise Atlas okyanusundadır. Bir diğer deyişle Batı'nın sınırının öbür tarafındadır. *

Yunanistan yarımadası topraklarının verimi düşük, kayalık, tarıma çok az elverişli iken, ve Herodot Yunanlılıkla yoksulluğu bir arada anarken Batı'daki efsanelerde toprakları verimli, iklimi ılık, ağaçların meyvalarının eksilmediği, insanların sorunsuz ve hiç çaba sarfetmeden sonsuza değin yaşadığı ülke tasvirleri ile karşılaşılmaktadır. Yine bu tasvirlede insanların tek yaptığı şey ağaçlardan hazır meyveleri bitkilerden tohumları toplamaktır.

Kuzeyde veya batıda aranan bu yeryüzü cennetlerinin örneğini -insanların hiç çaba sarfetmemeleri bir yana bırakılırsa-, Doğu uygarlık merkezleri oluşturmaktadır. Yunan'da tasviri yapılan yeryüzü cennetleri ile benzerlikleri olan ülkeler bulunmaktadır. Yunan'ın ilişki kurduğu Mısır ve Babil yarattıkları uygarlıkla sorunlarını çözmüşlerdir. Yunan'ın yoksullukla bir arada a-

* Atlas Yunan dilinde sınır ifade eden bir sözcüktür. Atlas dağları ve denizi de bilinen batı sınırını oluşturmaktadır.

nılmasının aksine zenginlik ve ihtişamları ile tarihe geçmiş Doğu uygarlıklarıdır. Batı ise kendi çabası ile sorunlarını çözecek imkanlara sahip değildir. Tarihe çıkışı da kendi çabası ve başarısından değil, Doğu ile kurduğu ilişkiler ve Doğu'dan aktarılan zenginliğin ürünüdür. Batı bu zenginliği denetleyemediği gibi, zenginliğin kaynağı olarak da Doğunun yağmalanması için savaş, talan ve Doğu ile ticari ilişki dışında çözüm de bilmemektedir. Doğu'nun söz konusu soygun ve yağmaya izin vermemesi, Yunan'ın Doğu ile toplumsal ilişkiler içinde başarılı olamaması, Yunan'dan itibaren daha batıda denetleyebilecekleri alanlarda benzer yerler aranmasına yol açmıştır. Uzun dönem kuzeyde ve batıda bu tür bereketli, doğanın cömert olduğu, insanların çaba sarfetmeden kolaylıkla yağmalayabilecekleri zenginlikte ülke tasvirleri yapılmıştır. Yunan böyle bir hayale dalmak için yeter nedenlere de kendince sahiptir.

Söz konusu nedenlerden ilki, Yunan, öbür Batılı halklar içinde Doğu'ya komşuluğu nedeniyle kendini ayrıcalıklı ve üstün saymaktadır, kendisine yarı tanrılık vasfını yakıştırmaktadır*. Yeryüzü cennetlerine de tanrılar, ya da yarı tanrılar gidebilmektedir. Öbür Batılı halklardan bu üstünlüğü nedeniyle kuzeyde ya da batıda bulunabilecek Doğu uygarlıkları benzeri bir yere, -yeryüzü cennetine- ulaşmaya da Yunan söz konusu özellikleri nedeniyle kendini aday görmektedir. Yarı tanrılık vasfı bu vasfından gelen üstünlüğü böyle bir ayrıcalığı Yunan'a vermektedir. ** Ayrıcalık efsanelerde Yunan'ındır ancak bir doğa cennetine Yunan, Doğu-Batı ilişkilerinde olduğu gibi toplumsal ilişkiler çerçevesinde bir çabayla değil, doğal engelleri aşarak veya bir mucize ile ulaşmayı ummaktadır.

Batı, doğal engelleri aşarak ulaşacağı bu tür -yeryüzü cenneti- ülkeler hayal ederken onların tasvirinde de Doğu'nun uygar devletlerinin özelliklerinden yararlanmıştır. Bunların içinde en tipik olanı Atlantis efsanesidir. Atlantis' te Doğu örneği bir devlet tanıtılırken devletin kendisi Batı'da, Cebelitarık'ın dışında

* Söz gelişi Rusya bozkırlarındakiler ya da kendi gerisindeki öteki Batılı halklar hiçbir şey yapamazken Yunan, Doğu-Batı ilişkilerinden Doğu komşuluğu nedeniyle pay almaktadır. Kendisine tanıdığı ayrıcalığın kaynağı da budur.

** Doğu ile ilişkileri nedeniyle öbür Batılı halklardan ayrıcalığı.

aranmış, Yunan'ın, Doğu-Batı ilişkileri dışında Doğu'ya ve onun zenginliklerine ulaşma çabası en açık bu efsanede ifade edilmiştir. Atlantis, Batı efsaneleri içinde yeni bir kıtanın bulunuşuna da en fazla etkisi olanıdır. Etkisi Amerika ve Okyanusya'nın keşfinin gerçekleşmesiyle de sınırlı değildir.

Atlantis Efsanesi: Atlantis, Platon'un Kritias diyaloğunda ayrıntıları ile anlatılır. Efsaneye konu olan Atlantis ülkesi, Batı'da tasvir edilen öbür yeryüzü cennetlerindeki gibi bir ada ülkedir. Platon, Kritias'ta bu ülkedeki toplum düzeninin, devlet örgütlenmesinin ayrıntılarını verdiği gibi, üretim, yerüstü ve yeraltı zenginlikleri hakkında da bilgiler verir.

Platon Atlantis'ten, çok kısa olarak Timaios diyaloğunda bahsetmektedir. Burada efsanenin kaynağı Mısır'dır. Platon'un anlattığına göre Yunan devlet adamı Solon, Mısır'a gittiğinde Atlantis'le ilgili bilgileri Mısırlı rahipler ona vermişlerdir. Mısırlı rahiplerden Solon'un öğrendiğine göre Atlantis yer olarak Cebelitarık boğazının dışında Atlas okyanusundadır. Alan olarak Libya ve Asya'dan daha büyük bir kara parçasıdır. Bu efsane ülke ile ilgili anlatılan bilgiler, yanında Atlantislilerle bilinen dünya arasında da bir ilişki vardır. Platon Atlantis'in öyküsüne bu ilişkiyi (bilinen dünya ile Atlantislilerin ilişkisini) anlattıktan sonra başlar.

Kritias'ta ise Platon, Atlantis adası ile ilgili bilgiler verir. Bu bilgilerin en önemli yanı Cebelitarık boğazının batısında olduğu iddia edilen Atlantis'in yönetim olarak istikrarlılığı, yönetimin çok uzun zaman bir soyun denetiminde olması, bu soy içinde de -Yunan'dakinin aksine- yönetimi devralacakların bile önceden var olan kurallara uymaları, yönetim işlerinden dolayı aralarında çatışmaların olmaması, yönetimin nesiller boyu sürmesidir. Platon bu istikrarlı yönetimle zenginlik birikimi arasında bağlantı kurar. Atlantis'in de yönetim işlerinin düzeninden dolayı "tahmin edilemeyecek kadar çok zenginlikler biriktirebildiklerini" anlatır. Atlantis'in yükselmesinin bir diğer etkeni doğal kaynaklar bakımından da zenginliğidir. İhtiyaçlarını karşılayabilecek hemen her şeye de sahiptirler. Besin maddeleri bakımından olduğu gibi, maden, orman v.b. bakımdan da zengindir. İklimi de tahmin edileceği gibi ne sıcak ne de soğuktur.

Platon bu derece zenginliklere sahip Atlantis adasının kuruluşunu, kurulan şehrin ve sarayların büyüklüğü, kullanışlılığı, göze hoş görünüşünü ve ihtişamını da ölçüler vererek çatı kaplamasında gümüş kullanıldığı ayrıntısına kadar anlatır. Atlantis'te anlatılan devlet merkezi şehir yakınında da geniş ovalar, tarıma elverişli düzlükler, ormanlar, hayvancılık için uygun alanlar bulunmaktadır. Atlantis'te ada ülke olması nedeniyle denizcilik ve gemi yapımcılığı gelişmiştir. Toplum düzeni ve devlet bürokrasisi iyi işlemektedir. Bu ada ülkede, iyi işleyen toplum düzenine sahip birçok şehir devlet bulunmaktadır. Platon'un anlattığı bu ülke o dönem Yunan'ın bildiği ve zenginliklerinin başını döndürdüğü Mısır ve Babil gibi Doğu ülkelerinden başkası olabilir mi? Ama Yunan yeryüzü cennetini Batı'da aramaktadır.

Yeryüzü cenneti olarak gördüğü yer Doğu'dur. Sadece Doğu'ya ulaşmayı toplumsal ilişkiler dışında hayal etmektedir. Batı'nm tarihe çıktığından itibaren asıl tasası Doğu'nun zenginliklerine ulaşmak olmuştur. Bu kaygılarla ilgili mitler de sorunlu dönemlerde ortaya çıkmıştır. Zengin ülkeleri ve zenginliği hep doğuda gördükleri halde Doğu'ya kolay ulaşamamaları nedeniyle bunları Batı'da denetleyebildikleri ulaşabilecekleri alanlarda hayal etmşlerdir. Zenginliği ve çözümü sonuçları ile Doğu'da görmelerine örneğini bilmelerine karşılık çözümün özünü görememeleri nedeniyle Doğu'yu kurmaları mümkün olmadığı, Doğu'yu soymaları da önlendiği için hayal ettikleri zenginlikleri toplumsal değil, doğal engellerin gerisinde düşünmüşlerdir.

Batı'nm dünya egemenliğini ele geçirdiği, yaygın deyimi ile "bütün yolların Roma'ya çıktığı" dönemde Batı'da sorun olmadığı için bu tür uzak, bilinmeyen diyarlarda yeryüzü cenneti arayan efsane de bilinmemektedir. Bunun yerini başka tür efsaneler almış, Roma'nın kendisi dünya cenneti olarak görülmüştür.

Ortaçağda ise Batı'nın sorunu farklıdır. Batı, ortaçağda Doğu'ya ulaşabileceği bilinen yolların tümünü deneyip başarısız olmuştur. Başarısızlığı askeri olarak da kesinleşince bu kez Batı'da yeryüzü cennetleri arama değil, bilinen yeryüzü cennetine, Doğu'ya nasıl ulaşılacağı efsanelere konu olmuştur. Doğu'nun savunmasını bozguna uğratmak, Batı'nın askeri başarı sağlama-

sına desteklemek için Doğu'nun gerisinde müttefik arama çabalarını ifade eden efsaneler bulunmaktadır. Bunlar ilkçağ efsanelerinin Hıristiyanlaştırılmış biçimi olsa da yaygın olarak bilinen ve ilgi gören bir iki efsane vardır. Bunlar arasında Papaz Jean Efsanesi* ve yedi şehir adası efsanesi ilgi çekicidir.

Papaz Jean Efsanesi: Ortaçağ'da Doğu önünde başarısız kaldıklarında Doğu'nun arkasında yaşayan Papaz Jean'ın yardımı ile sorunların çözüleceği inancı Batı'da yaygınlaştırılmıştır. Efsaneye göre Papaz Jean Doğu'nun arkasında bir ülkede yaşayan Hıristiyan halkın kralıdır. Batı'nın ortada kalan Doğu'yu yağmalaması için Papaz Jean, çaresiz kalmış Hıristiyanlara Doğu'ya arkadan saldırarak yardımcı olacaktır.

Bu genel yargı ile birlikte Papaz Jean'ın ülkesi değişik zamanlarda değişik yerlerde aranmıştır. Bir dönem Mısır'ın gerisinde olması nedeniyle Etiyopya, bir başka zaman Selçuklulara arkadan saldıran Cengiz Han, Nesturi Hıristiyanı olması nedeniyle Moğol hakanı Tuğrul, Osmanlı İmparatorluğu'nu Anadolu'da yıkan Timur, Doğu güçlerine arkadan saldırarak Batı'nın işlerini kolaylaştırmaları nedeniyle Papaz Jean olarak adlandırılmışlardır. Özellikle Cengiz Han'a bağlı orduların Selçuklu üstüne yürüdüğü dönem Haçlı seferleri zamanına denk düşmektedir.

Bu söz konusu devletler Doğu güçlerini askeri olarak çökerterek Batı'ya kolaylık sağlamaları yanında Batı, onlarla işbirliği girişimleri içinde olmuştur. Kolomb'un o zamana değin aşılması mümkün görülmeyen Atlantik Okyanusu'nu aşma, Doğu'ya Batı'dan ulaşma girişiminde Doğu'nun zenginliklerine ulaşmak ve Papaz Jean'ın ülkesini bulma amacı vardır. Papaz Jean efsanesi, özellikle Batı'nın dara düştüğü dönem olan ortaçağda yaygınlaştırılmış, Batı'da Doğu'nun arkasına dolanabilmek ve zenginliklere böyle ulaşmak kadar, kendi gücü ve imkanları ile yapamadığı şeyi Doğu'nun gerisindeki güçlerden yararlanarak yapabilme inancını dile getirmiştir. Papaz Jean Efsanesi, ortaçağda onca yaygınlığına rağmen ortaçağdan sonra yaygınlığını yitirmekte, efsanenin kalıntıları kalmaktadır. Günümüzde de Doğu Batı çatışması sürdüğü için Papaz Jean efsanesi, başka bi-

* Değişik kaynaklarda Papaz Jean Efsanesi, Prester John Efsanesi ya da Aziz Johannes Efsanesi olarak da yer almaktadır.

çimlerde de olsa varlığını sürdürmektedir. Batı bu çatışma içinde Papaz Jean'ların önemini hep bilmiştir.

Batılı, Yunan'dan beri gelen (okeanus v.b.) efsanelerden olduğu kadar Hıristiyanlık inancının da dünyayı çevresi sularla çevrili düz bir alan olarak tanımlaması nedeniyle deniz yolları ile Doğu'nun ardına dolaşabileceğini gözden ırak tutmamıştır. Marko Polo'nun Çin'in doğusunda deniz olduğunu söylemesi, yine Çin'den geri dönerken Hindistan'ın güneyinden deniz yolu ile geçmesi Doğu' nun zenginliklerine ulaşmaya olduğu kadar Doğu'yu arkadan dolaşarak Papaz Jean'ın ülkesine de bu yolla ulaşılabileceği inancını yaygınlaştırmıştır. Böyle bir inancın doğması ve yaygmlaşması için bir diğer neden de başka hiçbir çarelerinin kalmamış olmasıdır. O döneme değin bilinen ve kullanılan yollar Doğu denetiminde olduğu gibi, İstanbul'un fethi ile geleneksel yağmalama ve Doğu'ya ulaşma yolu bir daha kolay aşılamayacak şekilde kapanmıştır. Dünya egemenliği Doğulu halklara geçmiş, daha da ötesi fetih ile Batı'nın surların gerisinde bile varlığını sürdüremeyeceği anlaşılmıştır.

Kolomb'un Atlantik Okyanusu'nu aşma düşleri kurduğu günlerde Portekizlilerin de Afrika kıyılarını izleyerek Doğu'ya ulaşma çabalarını başlatmaları da bu gelişmelerin ve sorunların ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Kolomb'un girişiminin dayanağı da akılcı düşüncenin ürünü olmaktan öte, efsanelerle beslenen bu tür görüşlerin Batı düşüncesinde olmasıdır. Kolomb'un serüveni de ilk kez o an ortaya atılmış bir görüş değil böyle bir çerçevenin Batı düşüncesinde olması, Batı'da eskiden beri yaygın görüşlerle uyumluluğu ve mevcut Batı efsanelerinin ileri bir halkası olmasıdır. Kristof Kolomb'a ve onun serüvenine yakıştırılan vasıflar ise yeni bir kıtanın bulunması ile sonradan söylenmiştir. Marko Polo'nun anlattıklarının Doğu ile ilgili bilgilere olduğu kadar, Batı bakış açısına uygunluğu nedeniyle ilgi gördüğü de unutulmamalıdır. Söz konusu dönemde Batı mevcut açmazlarından öte adeta yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Varlığını sürdürebilmek için yeni zenginliklere, zenginliklere olduğu kadar bu zenginliklere ulaşmak için de Papaz Jean'lara ihtiyacı vardır. Bunun sonucu Papaz Jean efsanesi ortaçağ boyunca değişik yerlerde ve birçok kez öne çıkmıştır.

Yedi Şehir Adası Efsanesi: Burada kısaca değineceğimiz bir diğer efsane de Yedi Şehir Adası efsanesidir. Müslüman Arapların İspanya yarımadasını ele geçirip Puvatya önlerine gelmelerinin ardından Batı'da, Yedişehir Adası Efsanesi yaygınlaştırılmıştır. Efsanede anlatılan Yedi Şehir Adası, Müslüman Arapların İspanya Yarımadası'nı ele geçirmelerinden sonra İspanya'daki Hıristiyanların, okyanusta sığındıkları şehir adalardır. Bu efsanede Hıristiyanların sığındığı Yedi Şehir Adası, doğal zenginlikleri, altın madenleri ve hatta adaların kumlarının altın olmaları ile tasvir edilmiştir.

Efsaneye göre Batı'nın Yedi Şehir Adası'na ulaşabilmesi ya da Yedi Şehir Adası'ndaki Hıristiyanların Avrupa ile bağlantı kurmaları İspanya'nın Müslüman Araplardan temizlenmesi veya Batı'nın elde edeceği başka bir başarıya dayanarak İspanya'dan Arapları atması koşuluna bağlıdır. Bir başka ifade ile İspanya Müslümanlardan temizlenince tanrı Batı'yı ödüllendirecek, şayet başarılı olamazlarsa tanrıya karşı görevlerini yerine getirmedikleri için tanrı tarafından cezalandırılmış olacaklardır. 1492, İspanya yarımadasının Müslüman Araplardan temizlendiği yıl olduğu gibi, Amerika'nın keşfinin de gerçekleştiği yıldır. Arapların efsaneye uygun şekilde İspanya'dan atılmaları Kolomb'un serüveninin bu efsanelerle arasında bağlantı kurulmasına, ona Batı'da destek olan çevrelerin çıkmasına ve artmasına yol açmıştır.

Keşfi yönlendiren söylentiler bunlarla bitmemektedir. Kolomb ve beraberindekilerin Amerika'ya ilk ayak bastıklarında (Marko Polo'nun anlattığı) çatıları altın kaplı Cipangu adasının ya da altın madenlerinin yerini sordukları bilinmektedir. Amerika'ya ayak basıldıktan sonra yerlilere sordukları bu soruya aldıkları yanıt, daha geride içerlerde "altın kuşanmış adam"ın yaşadığıdır. Eldorado "altın kuşanmış adam"ın efsanesidir. Bu giderek altın elbiseler giymiş adamın ülkesi, sonra da altın ülkesi olarak efsaneleşmiştir. Bugün Amerika'da üç ayrı yerde Eldorado adında şehir vardır*. Kıtanın keşfinin tamamlanıp denetimin ele geçirilmesinden sonra da Batı'da hazır zenginliklere elkoyma hayalleri sona ermemiştir. Okyanus adaları da kumsalları al-

* Bunlar, Kansas, Venezüella ve Mexico'dadır.

tın adaların fatihi olma tutkusundaki serüvenciler tarafından keşfedilmiştir. *

Batı'nın tarihte edindiği kimlik** sürekli doğal imkanları geniş ülkeler ve buralarda ulaşılacak zenginlik düşlerini beslemiştir. Öbür efsanelerde olduğu gibi Atlantis efsanesinde de modeli Doğu oluşturmuştur. Doğu'yu yeryüzü cenneti olarak görmüşlerdir. Ulaşmak istedikleri yer de Doğu olmuştur. Ancak toplumsal ilişkilerde başarılı olamamaları, Doğu Batı ilişkisinin bir biçimi olan askeri çatışmada da başarı elde edememeleri nedeniyle toplumsal ilişkiler dışında bir yolla Doğu'nun arkasına dolaşmayı ve çözüme kavuşmayı hayal etmişlerdir. Doğu'ya ulaşma çabaları karşılarına o döneme değin, Hıristiyanların bilmemesi bir yana İsa'nın bile bilmediği bir ülke çıkarmıştır.

Batı keşiften sonra bu kıtada soygun ve yağma dışında ne yapacağını uzun zaman bilememiştir. Altın aramak, hazır zenginliklere el koymak umudunu pasifik adalarında da sürdürmeleri bunun örneğidir. Pasifik adaları da hazır ve tükenmeyen zenginliklerini yağmalayacakları ülkeler bulma hayali ile keşfedilmişlerdir. Bununla birlikte Batı'da keşiften sonraki dönemde Hıristiyanlıkla ilgili efsaneleri değil, Atlantis efsanesi hatırlanmıştır. Batı, Atlantis'e ulaşamamıştır, fakat Atlantis efsanesinden de vazgeçmemiştir.

Ne şekilde ifade edilirse edilsin, adı ne olursa olsun, Batı kolay yağmalanabilecek hazır zenginlikler ve bu zenginliklere sahip ülkeler düşünü, hep kurmuştur. Hazır ve tükenmeyen zenginliklere ulaşarak sorunlarını çözebileceği inancı dışında bir çözüm de üretememiştir. İlk olarak keşfi ve keşfe yol açan gelişmeleri Batı'nın bu yanını gözönüne alarak değerlendirmek gerekir. İkincisi Kolomb'un Batı'ya giderek Doğu'ya ulaşacağını düşündüğü dönemde Portekizliler de aynı bakış açısı içinde Afrika kıyılarından doğuya ulaşmak çabasındadırlar. Kolomb'un girişimi bilimsel kaygıdan şüpheci görüşün başarısından öte Batı'nın var olma kaygılarından çıkmış, efsanelerle beslenmiştir. Ya tu-

---

* Birçok örneği olmakla birlikte sözgelişi Mendana'nın 1595'te keşfettiği Markiz Adaları.

** Çözümün kendi dışında gerçekleşmesi, çözüme sonradan katılması, ve çözümden ilişkileri anlamadan sadece Doğu komşuluğu nedeniyle pay alması, daha çok zenginliğe ise soygun ve talan ile ulaşabilmesi...

tarsa diye yola çıkılmıştır. Başarılı olunması ayrı bir konudur.

Tarihte Batı ile Doğu'nun ilişkisinin sonucu taraflardan birinin başarısı, diğerinin başarısızlığı olmuştur. Batı'nın başarısı bizim başarısızlığımız, bizim başarımızsa Batı'nın gerilemesi olmuştur. Tarihte oluşmuş geleneksel ilişkilerde bu böyle olduğu gibi Amerika kıtasının keşfinden sonraki dönemde ortaya çıkan gelişmelerin ve yeni ilişkilerin sonucu da farklı olmamıştır. Bizim serüvenimiz ve bunun başarısı sonucu Batı varolma kaygısıyla yeni çabalara girmiştir. Girdiği çaba da toplumsal ilişkiler içinde başarılı olamayacağını kesin bilmenin getirdiği bir çabadır. Ve Batı, başarıyı bu noktada yakalamıştır. Bu kendi gücü, becerisi ve yeteneğinden öteye oynanan bir kumarın, "ya tutarsa" diye başlatılan girişimin tutmuş olmasıdır. *

Amerika'nın keşfini değerlendirirken, öncelikle sorunun bu yönünü görmek gerekir. Çünkü keşif girişimi ve serüveni, bir dönemin toplumsal ilişkilerinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Başarısı, eski toplumsal ilişkilerin yerini yenisinin almasına yol açmıştır. Keşfin başarısı da soyut "insanlığın başarısı" değil, Batı'nın başarısı olmuştur. Başarıdan sadece Batı yararlanmış, dünya egemenliğini ele geçirmiştir. O nedenle keşfi özenle değerlendirmek zorunluluğu vardır. Keşfi, insanlığın ateşten yararlanması, tekerleğin, yel değirmeninin v.b. şeylerin icadı, bulunup kullanılması gibi kutlayamayacağımızı bilmemiz gerekir. Amerika'nun keşfi, mevcut ilişkiler içinde bir çözüm değil, taraflardan birine hiçbir şekilde kendi gücü ile çözemeyeceği sorunları varken piyango çıkmasıdır. Bu piyangonun getirdiği imkanlarla sorunlarını çözmüştür. Keşfin 500. yılını değerlendirirken, "yeni dünyalara ulaştık, bilinmeyen yerler keşfettik" diye kutlamaktan öteye Doğu-Batı ilişkilerine getirdiği ve götürdüğünün ve yeni koşullarda neler yapılabileceğinin, bizim neler yapabileceğimizin sorulması gerekir.

* Ne tür yakıştırma ve övgü yapılırsa yapılsın Kolomb Hindistan'a ulaşmak için yola çıkmıştır.

KOLOMB ÖNCESİ AMERİKA UYGARLIKLARI ÜZERİNE

İsmail COŞKUN

1453'te İstanbul'un Türkler tarafından fethi sonrasında içine düştüğü çıkmazdan çıkış yolu arayan Batı, 1492'de, Hind serüvenine girişir. Bu serüven sırasında Batı, o güne kadar bilmediği, tanımadığı bir coğrafya ve bu coğrafyadaki uygar toplumlarla karşılaşır. Ancak, Batılılar uzun süre yeni bir kıta ile karşılaştıklarının farkında bile olmamışlardır...

Kolomb öncesi Amerika uygarlıkları üzerinde durmak bir kaç bakımdan ilgi çekici özellikler taşımaktadır. Önce Yeni Çağ sonrasında Batı'nm yeniden biçimlenmesinin temelinde bu ugarlıklarla kurulan ilişki bulunmaktadır. Ayrıca bu gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yarattığı tesirler gözönünde bulundurulduğunda konunun bizim açımızdan ilgi çekici olduğu aşikardır.

Tebliğimizde daha çok Kolomb öncesi Amerika uygarlıklarının özelliklerini konu edineceğiz. Daha özelde ise Amerika yerli uygarlıkları ile geleneksel Doğu uygarlıkları arasında görülen bir kısım benzerlikler üzerinde duracağız.

Burada, konuyu ele alırken bizim tasamız hiçbir biçimde Amerika yerli uygarlıklarının tam bir resmini verme teşebbüsü değildir. Önce, konunun bu şekilde ele alınması belli bir uzmanlığı gerektirmektedir. Daha da önemlisi, konu ile ilgili bilgi kaynakları da nitelik itibariyle belli sınırlılıklar taşımaktadır.

Bu sınırlılıkların başında konu ile ilgili bilgilerin Batı kaynaklı bilgiler olması gelmektedir. Konu ile ilgili mevcut bilgiler Batı'nın bu uygarlıklarla kurduğu ilişki içerisinde Batılılarca oluşturulmuş ve Batı dünya görüşü ile, Batı çıkar ve kaygılarıyla kayıtlıdır. Amerika yerli uygarlıklarıyla ilgili gerçek bilgilere ulaşmamızı engelleyen bir başka neden, bu uygarlıklara ilişkin

---

* Yrd. Doç. Dr. İsmail COŞKUN, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi.

gerçek bilgilerin, bizzat bu uygarlıklarca yaratılmış bilgi kaynaklarının hemen tamamının, Batı'nın bu ülkelerle temasa geldiği sırada Batılılarca tahrib edilmiş olmasıdır. Batılılar yerlileri sadece bire kadar kırmakla yetinmemişlerdir. Yerli uygarlıklarca yaratılmış her şey katliamdan nasibini almıştır. Bu uygarlıkların yarattığı gerçek bilgiler, entellektüel zenginlik Batılılarca eşi görülmedik bir şekilde yok edilmiştir. Meksika'nın ilk İspanyol piskoposu Juan de Zumarraga, elde edebildiği bütün Aztek kitaplarını ve elyazmalarını toplatmış, Tlaltelolco alanında büyük bir piramit yaptırarak yaktırmıştır. Bu iğrenç ve barbarca kıyım Meksika'nın her tarafında tekrarlanmış, böylece de Aztek uygarlığı, fizik ve entellektüel varlığı ile hemen tümüyle yok edilmiştir.*

Bu bakımdan bu uygarlıklarla ilgili olarak bize aktarılan bilgiler Batı izlenimleridir. Bu izlenimler, katilin maktüle ilişkin ve maktüle karşı kendi eylemini haklılaştıran izlenimlerdir. Ve büyük bir dikkatle değerlendirilmesi gereken bilgilerdir.

Bütün bu sebeplerle eldeki bilgilerin sınırlılığı Amerika yerli uygarlıklarının gerçek çehresini tanımamıza izin vermemektedir.

Bununla birlikte var olan bilgiler çerçevesinde genel olarak bu uygarlık çevresinde ortaya çıkan toplumların bir kısım özelliklerini tanımamız mümkün olabilmektedir.

Amerika Yerli Uygarlıklarının Ortak Özellikleri:

1. Siyasi ve Coğrafi Konumları

Amerika yerli uygarlıkları ana topluluklar olan Mayalar, Aztekler, İnkalar tarafından yaratılmıştır.

Birbirini izleyen ilk iki unsur, Mayalar ve Aztekler bugünkü Orta Amerika çevresinde ortaya çıkarken, İnkalar Güney Amerika'da And dağları çevresinde uygarlıklarını geliştirmişlerdir.

Mayalar, Orta Amerika'nın kuzey doğu bölgesinde M.S. IV.-X. yüzyıllar arasında büyük bir uygarlık kurmuşlardı.

---

* Bkz. R. Luraghi: *Sömürgecilik Tarihi*, E Yayınları İstanbul 1975, s. 79-80.

Hemen onların arkasından aynı bölgede, daha çok Meksika platosunda Aztekler uygarlıklarını kurmuşlardır. Burada Mayalar'la Aztekler'in ilişkisini büyük ölçüde bir kadro değişikliği olarak gördüğümüzü ve Aztek uygarlığının Maya uygarlığının bir devamı olduğunu belirtelim. Başka bir deyişle Aztekler Mayalar'dan farklı ve yeni bir siyasi/toplumsal çözüm getirmemişler, Mayalar'm geliştirdiği modelin devamcısı olmuşlardır. Ayrıca hemen belirtmemiz gereken bir konu da Aztekler'in Mayalar'ın yerini almasının, hiçbir biçimde Batı istila ve yıkımı ile bir tutulamayacağıdır.

M.S. 1000'li tarihlerden itibaren kuruluş sürecine giren Aztek Devleti 13 Ağustos 1521'de Tecnochtitlan'ın düşüşü ile son buldu.

Eski Amerika yerli uygarlıklarının üçüncüsünü oluşturan İnkalar, Güney Amerika'da And dağlarına yerleşmiş, burada eski Mısır kültürünü andıran bir uygarlık kurmuşlardı. 1200 yıllarında, bütün öteki yerli toplulukları bir araya toplayan İnkalar, imparatorluğun sınırlarını Peru dağlarının ötesine kadar uzattılar. İmparatorluk, 1533'te Peru'nun İspanyollar'ca bütünüyle istilasına kadar varlığını sürdürdü.

2. Toplumsal Nitelikleri:

a. Sulamaya dayalı tarım uygarlıkları

Her üç uygarlık merkezinde de uygarlığın temelini sulamaya dayalı yerleşik tarım oluşturmaktadır. Mayalar tarım amacı ile mükemmel su yolları açmışlardır.

Aztek ekonomisinin temeli de tarımdı ve Aztekler'in çoğu çiftçilikle uğraşmakta ve bu işte hayli ustaydılar. Nadası, sulama usullerini, bahçe sanatının bütün inceliklerini bilirlerdi.

İnkalar tarım usullerinde ilerlemişler; patates yetiştirmesini, yabani bitkileri yenecek sebze haline getirmesini ayrıca çiftçilikte hayvanlardan yararlanmasını öğrenmişlerdi.

Her üç uygarlık çevresinde de toprak mülkiyeti daha çok kamusal mahiyetteydi.

Her üç uygarlık çevresinde de uygarlığın temeli olan yerleşik tarımın gerçekleşmesi için gerekli maddi şartlar, sulama te-

sisleri merkezi devlet tarafından gerçekleştirilmiştir. Merkezi devlet tarafından gerçekleştirilen bu tesisler sadece tarımsal amaçla sınırlı kalmamış; ülkenin/şehrin su baskınlarından korunması, taşkınların engellenmesi ve şehre içme suyu temini maksadıyla merkezi devlet tarafından tesisler inşa edilmiştir.

b. Merkezi devletler

Her üç uygarlık merkezinde de siyasi örgütlenmenin merkezi devletler biçiminde olduğunu görüyoruz. Merkezi devletler karmaşık ve etkili bir kuruluşlar sistemi aracılığıyla geniş imparatorlukları yönetiyordu. Büyük kamu işlerini üstlenen merkezi devletler, geniş bir haberleşme-ulaştırma ağı kurmuşlardı: Orta Amerika'da kanallar-Peru'da yollar.

c. Savunma tesisleri

Bu toplumlarda kent merkezlerinin ya da ülke sınırlarının devasa savunma yapılarıyla çevrildiğini görüyoruz. Gerek Meksika'da gerek Peru'da bütün bu tesislerin inşaası devlet tarafından gerçekleştirilmiştir.

İnkalar'dan kalan büyük Çin seddini andıran sur bu konuda iyi bir örnektir. Ülkeyi düşmanlardan korumak için yapılan bu set birbirine duvarlarla bağlı bir kaleler zincirinden meydana gelmiştir.

d. Şehir ve şehir endüstrisi

Eski Amerika uygarlıkları temel zenginlik kaynağı tarım olan şehir uygarlıklarıdır. Mayalar döneminde büyük bir mimari gelişme olmuş, tonozlu taş binalar yapılmış, piramitler, tapınaklar, heykelcilik, resim süslü çömleklerde, madencilik ve dokumacılıkta büyük bir gelişmeye ulaşılmış; mükemmel su yolları açılmıştır.

Halefleri olan Aztekler de, altın, gümüş, bakır, kalay gibi madenleri çıkarıp işlemesini bilirlerdi ve seramik işçiliği ile mücevhercilik çok gelişmişti. Mimarlık, heykeltraşlık da Azteker'in büyük başarı gösterdikleri sanat dallarıdır.

Benzer şekilde İnkalar, mimarlıkta mühendislikte çok ilerlemişlerdi. Yaptıkları yollar, köprüler, binalar bugün bile ayakta

kalmıştır. Ayrıca İnkalar dokumacılıkta çok ileriydiler. Madenleri birbirine karıştırıp yeni alaşımlar elde etmekte, bunlardan güzel eserler meydana getirmekte ustaydılar.

e. Yazı, matematik, astronomi, takvim

Mayalar'da, hiyeroglif yazısı, ileri matematik gelişmiş, bu arada sıfır kavramına ulaşılmış, sayılar, işaretler düzeni kurulmuştur. Mayalar, astronomide, matematikte çok ilerlemişlerdi.

Aztekler'de yasalar ve adli işlemler yazılıydı; Aztekler'in bunu yapmaya yeterli olan resimli ve fonetik bir yazıları vardı; yazıyla birlikte, Aztekler, geniş bir rakam yazma sistemi geliştirmişlerdi; bu sistem de derinleştirilmiş matematik ve astronomi hesapları yapma olanağı sağlanmıştı. Aslı Aztekler'in selefleri olan Mayalar'dan alınmış olan bu sistem, Yunanlılar ve Romalılar dahil eski Avrupa halkının sahip oldukları sistemden çok daha üstündü; takvimleri de o sıra Avrupa'da kullanılmakta olan takvimlerden daha ileriydi.

Kısaca özetlersek Amerika yerli uygarlıklarının genel özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Her üç uygarlık çevresi de yerleşik tarım temeli üzerinde yükselmektedir. Aztek efsanelerinin işaret ettiği bilgilere göre göçebelikten yerleşikliğe geçmişlerdir. Tarımın gerçekleşmesi merkezi siyasi iktidarın sağladığı koşullarla mümkün olabilmiştir. Birincisi sulama işleri merkezi devlet tarafından üstlenilmiş; ikincisi üretimi gerçekleştiren halkın korunması siyasi düzeyde yine merkezi devlet tarafından gerçekleştirilmiştir. Yine halkın hayati gereksinimini karşılamak için temel ihtiyaçların, söz gelimi suyun temininin devasa su bentleri ile devlet tarafından temin edildiğini görüyoruz. Tarımsal üretimin dışında endüstriyel bir üretimin varlığı söz konusudur. Merkezi bir iktidar ve merkezi iktidarın dinsel meşruiyeti, din adamlarının önemli konumları ile karşılaşıyoruz. Toprakta kamusal mülkiyet diyebileceğimiz bir mülkiyet hali görülmektedir. Siyasi aygıtın, Devletin haberleşme-yol ağma önem vermesi ve bu ağın merkezi bir noktaya bağlanması; Devasa abidevi yapılar, gelişmiş bir astronomi bilgisi ve takvim, bu çerçevede gelişmiş bir zaman anlayışı bu uygarlıkların belli başlı özelliklerini oluşturmaktadır.

Amerika Yerli Uygarlıkları ile Doğu Uygarlıklarının Benzerlikleri

Amerika yerli uygarlıkları ile ilgili kısaca bu bilgileri verdikten sonra üzerinde durmak istediğimiz konu bu uygarlıklar ile geleneksel Doğu uygarlıkları arasında belli benzerliklerin bulunmasıdır.

Konu ile ilgili çalışmaların başında Karl Wittfogel'in çalışmasını zikredebiliriz. Wittfogel Amerika yerli uygarlıkları ile geleneksel Doğu uygarlıklarını **Oriental Despotizm** başlığı altında ya da **Hidrolik toplumlar** tanımlaması ile aynı toplum ve uygarlık modeli içerisinde değerlendirmektedir. Belli bilgiler içermesine karşılık Wittfogel'in görüşlerinin tek yanlılığını ve belli benzerlikleri kasıtlı olarak gündeme getirdiğini ve bu çerçevede zorlamaların olduğunu, şemaların olduğunu burada belirtelim.

Yukarıdaki verdiğimiz bilgilere de bakıldığında gerçekten de bu uygarlıklar arasında belli benzerliklerin varolduğunu görmekteyiz.

Her iki uygarlıkta da devletin, merkezi devletlerin kamu yatırımlarını, toplumla ilgili büyük kamu işlerini üstlendikleri görülmektedir. Bu çerçevede Wittfogel bunları iki kategoride toplamaktadır:

I. Su ya da sulama ile ilgili eserler

II. Su ile ilgili olmayan eserler

Gerçekten de geleneksel Doğu ve Amerika yerli uygarlıklarında merkezi devletlerin büyük kamu işlerini üstlendiklerini, üretim işlerinin sürdürülebilmesinin gerekli koşullarını hazırladıklarını, ayrıca üretimin dışardan saldırılara karşı korunması görevini de üstlendiklerini görüyoruz.

Bu maksatla her iki uygarlıkta da üretimin gerçekleşmesi için gerekli işler, Wittfogel'in ifadesiyle hidrolik tesis ve işler, devlet tarafından gerçekleştirilmekte; savunma amaçlı büyük tesisler, hidrolik olmayan tesisler, yine devlet tarafından kurulmaktadır.

Her iki uygarlık çevresinde de, içeride üretimin gerçekleşmesini sağlayan devletin takip etmekte olduğu dış siyasetin son derece önemli olduğu gözlenmektedir.

Ayrıca ilk yöneticilerin dini karakter/kisve taşıması ya da sonradan dünyevi bir biçim kazansa da kendisini, görevini belli bir kutsallık içinde tanımlamaya devam ettiği görülmektedir.

Amerika yerli uygarlıkları ile geleneksel Doğu uygarlıkarı arasında en üst ve temel düzeyde bir benzerlik; bu uygarlık çevrelerinin sadece kendi güç ve imkanları çerçevesinde uygarlık yaratmalarıdır. Her iki uygarlık çevresi de bütünüyle kendi imkanları ile muazzam ve aynı ölçüde de göz kamaştırıcı zenginlik üretimi gerçekleştirmişlerdir. Bu benzerlik sebebiyledir ki, Batılı'nın gözleri, Amerika yerli uygarlıkları ile karşılaştığında tıpkı Doğu uygarlığı karşısında gözü kamaşan Yunanlı gibi kamaşmıştır.

Görüldüğü gibi Amerika yerli uygarlıkları ile geleneksel Doğu uygarlıkarı arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Bu benzerliklerden ve bu uygarlıkla Batı'nın ilişkisinden yola çıkarak bazı sonuçlar, çıkarmamız mümkündür.

Doğu uygarlıkları ile benzerliklerinin ve yarattıkları uygarlıkların niteliğini göz önünde tuttuğumuzda çıkaracağımız ilk sonuç Batı'nın dışında uygarlıkların var olduğudur. Ve aradaki uygarlık farkının, uygarlığa geçiş süresinin binlerce yıl olduğudur. Söz gelimi uygarlığa geçiş süreçleri ve bu sürecin başlangıcı göz önünde bulundurulduğunda Mısır uygarlığı ile Yunan uygarlığı arasındaki fark 4000 yıldır.

İkinci çıkaracağımız sonuç bu toplumların tamamiyle kendi güç ve imkanları ve yaratmaları ile uygarlıklarını, kendi başlarına geliştirdikleridir. Bağımsız uygarlık yaratmaları, çözüm getirmeleri söz konusudur. Nasıl ki geleneksel Doğu toplumları Batı'dan tamamen bağımsız olarak uygarlıklarını yaratmışlarsa Amerika yerli uygarlıkları da yanı şekilde Batı'nın dışında büyük zenginlikler yaratabilmişlerdir. Başka bir deyişle bu uygarlıklar, bağımsız çözüm geleneğine sahiptirler. Bizim konuya ilgi göstermemizin başlıca nedeni de bu benzerliklerdir. Batı-dışı toplumlarm, karşılaştıkları sorunları toplum olarak aşabildikleri, esas güçlerinin de buradan kaynaklandığı görülmektedir.

Eski Amerika yerli uygarlıkları ile Doğu uygarlıkları arasında başka hiçbir benzerlik bulunmasa bile, bu benzerliklerin bizim onları Doğu toplumlarına yakın saymamıza yettiğini be-

lirtelim.

Buradan, bu zikrettiklerimize bağlı olarak çıkaracağımız bir başka sonuç aynı şeyin Batı için geçerli olmadığıdır. Batı daha uygarlığa geçiş aşamasından itibaren Doğu uygarlığına muhtaç olmuş, ancak onunla ilişki içinde uygarlığa geçebilmiştir.

Yine hemen buna bağlı olarak çıkarılabilecek bir başka sonuç ise, eski Amerika uygarlıkları tıpkı Yunan için Mısır uygarlığının bir çıkış imkanlarını getirmesi gibi, Batı, Orta Çağ koşullarından, açlık koşullarından ancak bu uygarlıklarla tesadüfen kurmuş olduğu ilişki neticesinde kurtulabilmiştir. Başka bir deyişle Batı'nın, bu uygarlıklar olmadan olabilirliği soru konusudur.

Bu açıdan bakıldığında uygarlık yaratma ve geliştirme bakımından üstünlük Doğu uygarlıklarına aittir. Binlerce yıllık Doğu uygarlık mirasına karşılık, Batı'nın son dönemdeki bir kaç yüzyıllık gelişmesine bakarak yapılacak değerlendirmeler yanıltıcı sonuçlara yol açabilmektedir. Meselenin, bu açıdan daha geniş perspektifte ele alınması gereklidir.

Gerek Batı'nın bu ülkelerle kurduğu ilişki, gerekse yine geleneksel Doğu'nun dışında kurduğu ilişkiler uygarlık yayılması olarak tanımlanmıştır. Oysa gerçekte Batı'nın kurduğu bu ilişkiler uygarlık yayılması değil, doğrudan doğruya uygarlık yıkıcı, tahripkar, yağmacı ve sömürgeci ilişkiler olmuştur.

Dolayısıyla Batı'nın uygarlık yaratma geliştirme özelliğinden çok uygarlık yıkıcı karakteri daha baskındır. Ve uygarlık düşmanlığı, yıkıcılığı Amerika yerlilerinin bire kadar kırılması ile, Aztek kitaplarının yakılması ile de sınırlı değildir.

En nihayetinde biz Amerika yerli uygarlıklarıyla ilgili gerçek bilgi ve açıklamaların yine Doğulu alimlerce yapılacağı inancı içindeyiz. Bu çerçevede bu bildiri, bir başlangıç, bir ilk değinme olursa, kendisinden beklenen vazifeyi yerine getirmiş olacaktır.

AMERİKA'NIN BULUNUŞU VE ENDÜSTRİ DEVRİMİ

Baykan SEZER

Christophe Colomb'un Amerika kıtasına ayak basması, yeni ülkelerin bulunuşunun ve daha da doğrusu bu ülkelere Batılıların ulaşmasının yol açtığı yeni ilişkilerle tarih içindeki önemini kazanmış ve Batı tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı sayılmıştır. Yeni bir dönemin başlangıcı olarak iki önemli tarih, 1453 ve 1492 tarihleri karşımıza çıkmaktadır. Aralarında kırk yıl olan İstanbul'un Fethi ve Amerika'nın Bulunuşu, Yeni Çağ başlangıcı olarak anılmaktadır. Ve birlikte anılmalarının ötesinde her iki tarihin birbirleriyle bağlantılı oluşu da bilinmektedir. Yeni Çağ başlangıcı olarak her iki tarihten de söz edilmesi bir yerde şaşırtıcı da değildir. İstanbul'un fethi Batı'da Orta Çağ düzeninin sürmesine izin veren koşullarının sonu olmuştur. 1492 Batı'nın Amerika'ya ulaşması ise 1453 olayının Batı'da neden olduğu açmazlardan bir çıkış yolu arayışının ürünüdür. Ve Yeni Çağ'da Amerika'ya ulaşılmasıyla elde edilen yeni olanakların Batı için bir çözüme dönüştürülmesi çabaları başlatılmıştır. Amerika'nın bulunuşu Batı için bir çıkış yolu olmuştur. Bu endüstri devrimidir. Endüstri devriminin ise Batı'nın Amerika'ya ulaşmakla elde etmiş bulunduğu yeni olanakları bir çözüme dönüştürmesi olayından başka bir anlamı yoktur.

1453, Orta Çağ'ın sonudur. Ama bilindiği gibi tarihi dönemlendirme Batı çözümlerine ve düzenlerine göre yapılmaktadır. Eski Çağ, Yunan-Roma uygarlığı çözümü ya da kölelik karşılığı olmuştur. Orta Çağ feodalizm, Yeni Çağ ise kapitalizm ya da endüstri toplumu ile bağlantılıdır. Yunan çözümü ya da başka deyişle Batı'nın tarih sahnesinde görülmesi, Doğu uygarlıklarının belli özelliklerinden yararlanılıp Doğu ile kurulmuş ilişkilere dayalı, giderek Roma İmparatorluğu döneminde dünya egemenliğini elde etmelerine yol açan bir çözümdür. Çözüm Doğu ile olan ilişkilerde, başka deyişle toplumlar arası ilişkiler düzeyinde

* Prof. Dr. Baykan SEZER, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi

gerçekleşmiştir. Feodalizm ise, Orta Çağ'da toplumlar arası ilişkilerde görülen yeni gelişmeler sonucu dünya egemenliğini yitirmeleri sonunda Batı'nın varlığını ve varlığının bağımlı olduğu Doğu ile olan ilişkilerini bir biçimde sürdürebilmek için bulduğu ya da koşulların dayatması sonucu kabullenmek zorunda kaldığı çözüm-düzenden başka bir şey değildir. Batı söz konusu durumlarda kendi dışında, kendi isteklerinden bağımsız koşullara uyum sağlamakla yetinmiştir. Ve bu koşullara, koşulların sağladığı olanaklara uyum gösterebilme Batı için çözüm sayılmıştır. Yeni Çağ'da durumun değiştiğini görmekteyiz. İstanbul'un fethiyle toplumlar arası ilişkilerde kesin denetim artık Osmanlılar eliyle Doğu'ya geçmektedir. İstanbul'un Türkler eline geçmesiyle ortaya çıkan bu yeni duruma uyum sağlaması ve de bunu Batı için çözüm saymanın olanağının bulunup bulunmadığı sorusu vardır. Tarihte varsayımlar üzerine konuşmanın her zaman yanılmalara yol açabileceğini biliyoruz. Ancak Osmanlı Doğu'nun koruyucusu ve savunucusu olarak Batı'nın ileri karakolu Bizans'ın yerini alıp Akdeniz'i Batılı tüccar ve soyguncular dan temizlediği zaman Bizans'ın yanında İtalyan ticaret devletleri benzeri Doğulu tüccar halklar bulunsa idi Doğu-Batı ilişkilerinin geleneksel biçimiyle Osmanlı denetiminde sürebileceğini düşünebilmemiz olasıdır. Osmanlı'nın Akdeniz'i Batı soyguncularından yerine geçecek bir ticaret ağı oluşturmadan temizlemesi tümüyle Doğu ile olan ilişkisine bağımlı Batı için kabulü olanaksız bir durum yaratmış ve Batı zorunlu ve kaçınılmaz biçimde yeni arayışlar içine girmiştir. Bu arayış, Amerika'nın yeni ülke ve deniz ticaret yollarının bulunuşu ile sonuçlanmıştır.

Ve Batı yeni ülke ve deniz ticaret yollarının bulunmasıyla ortaya çıkan yeni ilişkilerde kendisine bir çözüm oluşturma çabasına girmiştir. Yeni ülkelere ulaşılmasından sonra bu çözümün bir oluşum süreci geçirmesine tanık olunmaktadır. Ve yine aynı nedenle Yeni ve Yakın Çağların Batı'da iki ayrı toplum düzenine karşılık olmaması gibi çizgi-dışı bir durumla karşılaşılmaktadır. Feodal ilişkilerin Batı'da temel ilişkileri oluşturmaktan çıkıp endüstri toplumuna dönüşmesi arasında yeni çözümün oluşup kendini kabul ettirinceye kadar geçen bir "*Eski Rejim*" olarak adlandırılan geçiş dönemi yaşanmıştır. Yine kapitalist rejimin feodal düzen içinde başka hiçbir toplum aşamasında gö-

rülmeyen biçimde gelişip güçlenmesini ve ancak sonuçta feodal düzenin tasfiyesini başka türlü açıklamak olanağı da bulunmamaktadır. 1453 Orta Çağ'ın sonu olmasına karşın burjuva devrimleri çok daha geç tarihlerde gerçekleşmiştir. Bu devrimler arasında en ünlüsü Fransız İhtilâli 1789 tarihini taşımaktadır. Ve yine burjuva devrimleri feodalizmden çok feodalizmin kalıntılarını tasfiye ile sınırlı kalmışlardır.

Batı'nın tarih sahnesine çıkışının ve kimliğini kazanmasının başlangıcında ve temelinde Doğu-Batı ilişkilerinin önemi nedeniyle Yeni Çağ ile birlikte Batı tarihinin kazanmış bulunduğu bu yeni eğilimler, bize Batı'nın kendi dışındaki ülkelerle olan ilişkilerinin önemli değişikliklere uğradığını göstermektedir. Batı, bu yeni değişikliklere uygun yeni bir biçim kazanmak zorunda ve durumunda kalmıştır. Osmanlı ile karşılaşmadan, Osmanlı'yı dolanarak Doğu'ya ulaşmak çabasına girmiştir. Bu çaba, bir yerde kulağını tersten göstermektir. Bunun başarı sayılması ve hele Yeni Çağ başlangıcında Batı'yı tanımlayan özelliklerinin başında Batı akılcılığından söz edilmesi elbet ilgi çekicidir. Batı, tarih boyunca Doğu'nun soyguna izin vermeyen savunucu ve koruyucu güçleri ile karşılaşmış, bu güçlerle sürekli bir çekişme içinde bulunmuştur. Osmanlı, Doğu savunuculuğu ve koruyuculuğu siyasetinde tarihte eşi görülmemiş bir başarı elde etmiştir. Osmanlı'nın bu başarısı önünde Batı için amaç yine Doğu'ya ulaşmak, eski bilinen ilişkileri Doğu'nun koruyucu ve savunucu güçlerinin denetimi dışında gerçekleştirmek olarak kalmıştır. Osmanlı'nın başarısı sonunda Batı'da başlatılan yeni girişimlerde İspanya'nın öncülüğüne tanık olunmaktadır. İspanya'nın bu öncülüğünde Atlantik kıyısında bulunmasından önce Osmanlı askerî üstünlüğü önünde ve karşısında Doğu sınırında herhangi bir askerî başarı beklenemezken Avrupa'nın batısında İspanya'nın İberya yarımadasında İslâm egemenliğine son vermiş bulunması etkili olmuştur. İspanya bu başarısı sonrasında İslâm dünyasıyla ilişkilerinde Yahudi aracılığından vazgeçebilmiş ve Batı'da yeni girişimleri başlatmıştır. 1492, Batı'nın Amerika'ya ulaşması yılı olduğu kadar İspanya'da İslâm egemenliğinin son bulması ve Yahudilerin İspanya'dan sürülmeleri yılıdır.

Christophe Colomb, Osmanlı engeliyle karşılaşmadan Hindistan'a ulaşmak için giriştiği serüven sonunda Amerika kıtası-

na ulaşır. Unutmayalım. Aym yıllarda Vasco de Gama'nın Osmanlı'yı dolanmak için Ümit burnundan tüm Afrika kıtasını boydan boya geçmeyi göze almakta olduğunu da anımsayalım. Bu girişim sonucu Doğu'ya değil yeni ülkelere ulaşılmıştır. Yeni ülkelerle birlikte yeni ilişkiler söz konusudur. Ve Batı bu ilişkilerin başlatıcısı konumundadır. Tarihteki Doğu-Batı ilişkilerinin aksine ilişkilerin başlamasında bu ülkelerin herhangi bir payı bulunmamaktadır. Bütün pay Batı'nındır. Umulan ülkelere, Doğu'ya varılamamıştır ama Amerika kıtasında da çok zengin uygarlıklarla karşılaşılmıştır. Ancak iki yeni olay toplumlar arası geleneksel ilişkilerin bu yeni ülkelere uygulanmasını engellemiş ve Batı'da yeni gelişmelere yol açmıştır. Bu iki olaydan birincisi yeni ilişkileri İspanya'nın başlatmış olmasıdır. İspanya'nın Doğu-Batı ilişkilerinde deneyimi sınırlıdır ve Doğu önünde tek başarısı İberya yarımadasında bulunan müslümanları bire kadar kırmak olmuştur. Batı-dışı halklar önünde tek bildiğini, aynı tutum ve siyaseti, Amerika'da da uygulamış ve Amerikan halkları acımasız bir soykırımına uğramıştır. Bir başka yeni olay ise Amerikan uygarlıklarının ve halklarının Batı ile olan ilişkilerde herhangi bir bağışıklığa sahip bulunmamaları, Batı vahşeti karşısında böyle bir vahşeti insan olarak düşünemedikleri, anlayamadıkları için benzer ilişkiler içinde olmaktansa toplu intiharı seçmeleridir. Hiç kimse bir iki gemi dolusu, birkaç İspanyol serserisinin koca bir halkı bire kadar kırmalarını askerî üstünlükle, kahramanlıkla açıklamaya kalkışmasın. Amerika'ya ulaşılmakla bilindiği gibi bu yeni ülkelerden Batı'ya büyük bir zenginlik akımı başlamıştır. Ancak bu akım yerli halkın bire kadar kırılması sonunda belli bir süreklilik kazanamayacaktır. Zenginlik üretimi ve dolayısıyla bu zenginliğin Batı'ya aktarılması durmuştur. Batı saldırıları karşısında bağışıklık kazanmaları sonunda Doğu ülkeleri tarihte kendi kimliklerini koruyabilmiş, dolayısıyla kendi üretimini sürdürebilmiştir. Batı'ya kaynaklık eden Doğu artı-ürünü yağması böylece bir süreklilik göstermiştir. Söz gelişi Roma egemenliği altında Mısır'ı ele alabiliriz. Egemenliği altına aldığı Mısır'da Romalı için sorun, bu artı-ürüne el koymakla sınırlı kalmıştır. Oysa yeni ulaşılan ülkelerde İspanya'nın başarısızlığı, soygunu yağmaya çevirerek zenginlik akışının sürekliliğini engellemesi olmuştur. Batılılar, son-

radan bire kadar kırdıkları halkın yerine Afrika halklarını bu ülkeye taşıma şaşkınlığını göstermişler, ancak yağmaladıkları Amerikan uygarlığının sahibi olmamaları nedeniyle Afrikalılarla eski zenginlik üretimini sürdürebilmeleri olanağı bulunmamıştır. İspanyol düzeni, yağmaya dayalı kalmıştır. İspanyol düzeninin başarısızlığının bir başka nedeni ise, Amerika ülkelerine gidip yağmalamak yerine Avrupa'ya dönen İspanyol gemilerinin yağmalamayı yeğleyen korsanlara, başta İngiliz korsanlarına büyük bir üstünlük kazandırması olmuştur.

Afrikalıların Amerika'ya taşınması da bir başına çözüm olmayınca soygununu sürdürebilmek için Batı, tarihinde ilk kez üretimin kendisinden ve üretimin sürekliliğinden sorumlu olmaktadır. Birden Yeni Çağ ile birlikte Batı'nın üretimin temel sorun olduğunu, alt yapıyı oluşturduğunu, tüm öbür ilişkileri üretim ilişkilerinin belirlediğini keşfetmesi, ekonomi bilimini bilimlerin anası saymaya başlaması boşuna değildir. Hemen belirtelim, eğer üretim temel uğraş ise Batı tarihin büyük bir bölümünü bunun farkına varmadan geçirdi demektir. Ayrıca Batı'da ekonomi biliminden daha önce de söz edilmiştir. Ancak ekonomiden anlaşılan ev yaşamı ve ekonomisi ile sınırlı kalmıştır. Söz konusu dönemlerde Batı'nın tasası ve becerisi zenginlik üretimi olmamış, Doğu'dan sağlanan zenginliğin dağılım ve kullanımı Batı'nın ekonomi alanındaki tek tasası olarak kalmıştır. Yeni Çağ ile birlikte durum değişmekte ve ele geçirilen zenginliğin kaynağına, üretimine süreklilik kazandırmak başlıca tasa konumuna gelmektedir. Batı artık, yağmaya süreklilik kazandırmak için üretimin sorumluluğunu yüklenmek zorundadır. Böylece Batı tarih içinde belli bir rol ve nitelik değişikliğine uğramış bulunmaktadır. Yeni ülkelerden Batı'ya büyük zenginlik akmaktadır. Zenginlik de toplumsal ilişkilerin bir dile gelişinden başka bir şey değildir ve ancak toplumsal ilişkiler içinde bir anlam taşımaktadır. Batı'ya akan bu zenginliğin toplumsallaştırılması, topluma kazandırılması bir başka sorun olmuştur.

Endüstri devrimi için üç ana koşul sayılmaktadır. Batı'da tarihsel olarak gerçekleşmesinde başlıca bu üç ön-koşul etkili olmuştur. Bu koşullar zenginlik birikimi, zenginliğin sermayeye dönüşmesi ve özgür emeğin üretim ilişkileri içinde etkinlik kazanmasıdır. Bu söz konusu ön-koşulların tartışılması da bize en-

düstri devriminin başlangıcında yeni ülkelerin, Amerika'nın bulunuşunun oynadığı rolü anlamamıza olduğu gibi Batı endüstrisinin bu ülkelerle kurulan ilişkilerle olan bağlantısını da tartışmamıza izin verecektir. Batı'da Yeni Çağ başlangıcında büyük bir zenginlik birikimine tanık olunmaktadır. Batı, endüstri devrimi öncesi Orta Çağı geride bırakmaktadır. Orta Çağ Batı için bir karanlıklar çağı, bir yoksullaşma dönemidir. Bu nedenle kendi gücü ve kendi üretimi ile bu zenginlik birikimini sağlaması olanaksızdır. Batı'nın kendisi de bu gerçeği inkâr edememekte, ilkel zenginlik birikiminden, "*vahşi sermaye birikimi*"nden söz etmek zorunda kalmakta, Amerika kıtasından akan gümüş ve altının geleneksel uygarlık alanında yol açtığı büyük değişikliklerin önemi vurgulanmaktadır. Batı'ya akan bu zenginlik sonunda doğal olan Batılıların en ilkel koşullarda kendi insanını o dönemin fabrikalarında günde 18 saate yakın çoluk çocuk çalışmaya sürmek yerine Roma döneminde olduğu gibi yan gelip yatmasıdır. Buna birinci engel zenginlik akışına süreklilik kazandırmak zorunluluğu olmuştur. İkinci bir engel de zenginliğin Batı'da toplum yaşamına yansıtılması konusunda karşılaşılan güçlüklerdir. Batı'ya zenginlik akışını sağlayan yağmacılar, Batılıların deyimi ile özel girişimciler, tüm girişimcilik yakıştırmasına karşın başlangıçta bu zenginliği üretime aktarma yolunu düşünmemişler, kurulu düzenin yollarından yararlanmaya çalışmışlardır. Soyluların soyluluk ünvanlarını satın almak ya da evlilik yoluyla soylularla kan bağı kurarak elde edilen zenginlikten yararlanmak yoluna gitmişlerdir. Ancak feodal düzenin Batı'da toplumlar arası ilişkilerde gerileme üzerine kurulu oluşu böylesine bir zenginliği bünyesinde kabul edip toplumsallaştırmasına engel oluşturmuştur. Ve ancak o zaman bu zenginliğin sermayeye dönüştürülerek Batı'ya kazandırılması, toplumsallaştırılması yoluna gidilmiştir. Başka bir yolla bu zenginlikten yararlanabilmesi olanağı bulunamamıştır. Yeni ülkeler ve bu ülkelerle kurulan yeni ilişkilerin sağladıkları olanaklar Batı'yı biçim değiştirmeye itmiştir. Eski düzenin yeni zenginliği topluma kazandıramaması sonucu yeni bir düzen oluşturmak zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Başka deyişle Batı için bir çözüm oluşturmak, belli sorunlarını aşmasına izin vermek zorunluluğu ile de karşılaşılmıştır. Batı nüfus fazlası sorununa yanıt vererek bir çözüm olmak ve böyle-

ce yeni bir düzen oluşturmak Batı için kaçınılmaz olmuştur.

Batı'da zenginlik birikiminin kaynağı yabancıdır. Kendi çaba ve üretim ve çabalarının ürün değil, yeni ülkelerden Batı'ya akan büyük zenginlik söz konusudur. Endüstri devrimi ön-koşulları arasında sayılan özgür emek de feodal Batı kaynaklı olmaktan uzaktır. Başka deyişle endüstri devrimini feodal Batı'nın kendi gücüne dayanarak yine Batı içinde gerçekleştirmiş olduğu bir aşama saymanın olanağı bulunmamaktadır. Tarımdan kopan köylülerin kentlere gelişiyle ortaya çıkan nüfus yoğunluğuna bağlı özgür emekten söz edilmiştir. Batı tarımının Orta Çağ boyunca kendi çalışanını beslemekte güçlük çektiği bilinmektedir. Batı tarımında Yeni Çağ başlangıcında herhangi önemli bir sıçrama söz konusu olmadığına, tarımda feodal ilişkilerin sürdüğüne göre kendi çalışanını besleyemezken kentlerde yoğunlaşmaya kaynaklık etmesi, açıklama bekleyen bir olay olarak durmaktadır. Söz konusu nüfus, Batı'nın feodalizm döneminde dışladığı yan, ek nüfustan başka bir şey değildir. İstanbul'un fethiyle birlikte Batı feodalizminin getirdiği sınırlar aşılmış bulunmaktadır. İstanbul surları güvenirliliği yitirince soylu şatolarının duvarları, bu duvarların oluşturduğu sınırlar bir anda önemini yitirmiştir. Böylece duvarların dışına itilmiş ek nüfus Batı'ya sızmaya, kentlere yığılmaya başlamıştır. Kendisini dışlayan feodal dünya yerine yeni ilişkilerin odaklaştığı kentlerde kendilerine bir yer bulunur umuduyla bu söz konusu ek nüfus kentlere yönelmiştir. Söz konusu olan feodalizm içi denge değişmesi sonucu nüfusun Batı içinde yeni bir dağılımı değildir. Özgür emekten söz edilmektedir. Orta Çağ serfinden yaşama ve beslenme konusunda daha da yoksun olan bu emeğin özgürlüğü nereden kaynaklanıyor? Kısaca yanıtlayalım. Feodalizmle, Batı geçmişi ile hiç bir bağlantısının bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Batı düzeninden özgürdür. Kısacası endüstri devrimi önkoşulu arasında sayılan özgür emek de Batı, Batı düzeni kaynaklı olmaktan uzaktır. Batı'da endüstri devrimi, Batı'nın kendi iç ilişkilerinin ürünü değil, toplumlar arası ilişkilerin ürünü olmuştur. Endüstri devriminin önkoşulları arasında anılan özgür emeğin Batı toplumunda yer alması, zenginlik birikimi ve bu zenginliğin sermayeye dönüşmesi gerçek açıklamalarını Batı'nın yeni ülkelere ulaşmakla toplumlar arası düzeyde başla-

yan yeni ilişkilerle ancak geçerli açıklamalarım bulabilecektir.

Batı, soygununa kaynaklık eden zenginlik üretimine bir süreklilik kazandırmak, bu zenginliği Batı'ya mal edebilmek, bunun Batı düzenine dönüşmesi için en önemli sorun olan nüfus sorununa bir çözüm getirebilmenin yolunu endüstri ile bulmuştur. Endüstri üretiminde işçi olarak kullanılarak o güne değin kendisinden nasıl yararlanılabileceği, ne yapılacağı bilinmeyen bu nüfusun Batı'ya kazandırılması sağlanmıştır. Bu girişimin ilk amacının zenginlik üretimine, yeni ülkelerle kurduğu egemenlik ve sömürü ilişkisine süreklilik kazandırmak olması nedeniyle endüstri devrimi öncelikle bir üretim biçimi ve olayı olarak tanıtılmaktadır. Oysa özellikle başlangıçta Batı endüstrisinin üretim gücünü abartmamak gerekir. Bugün bile deyim İngiliz kumaşından değil bulunmaz Hint kumaşından söz etmektedir. Endüstrinin gücü Batı'nın yeni ülkelere ulaşmakla başlattığı ilişkilerin bir dünya egemenliğine dönüştürülmesinde oynadığı rolden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Batı dünya egemenliği ilişkileri dışında tüm endüstrileşme girişimleri başarısız olmuş ve Batı dışında endüstrileşme girişimleri Batı'ya daha da bağımlı olma ve kendini yoksulluğa mahkûm etme anlamı taşımıştır. Bu konuda Hindistan örneği vardır. Denetimini ele geçiren ülkeyi dünyanın en zengin ülkesi yapan Hindistan endüstrileşme çabaları ile birlikte insanları açlıktan ölen bir ülke konumuna gelmiştir. Endüstrinin ürünü olduğu ilişkilere bu ilişkilerin dışında kalan Osmanlı İmparatorluğu'nun gösterdiği direnç ve varlığını XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürdürmüş olması endüstrinin gücü ile ilgili tüm söylenenlere karşılık artık herhangi bir gücü kalmamış sayılan feodalizmin tam anlamıyla tasfiyesini XIX. yüzyıla kadar geciktirmiştir. Osmanlı'nın direncinin kırıldığı bizim Batıcılaşma şaşkınlığına uğradığımız XIX. yüzyıldan bu yana ancak endüstri üretiminde Batı'da büyük sıçrama görülmüş ve günümüzdeki başarısını elde etmiştir. Yeni ülkelerin bulunuşu ancak Doğu-Batı ilişkileri çerçevesinde gerçek neden ve anlamıyla anlaşılabileceği gibi Batı'da görülen endüstri devrimi olayı da yine yeni ülkelerin bulunuşu ile Batı'nın başlatmış olduğu yeni dünya egemenlik ilişkileri ile anlaşılıp değerlendirilebilir. Kendi özünde aranacak nitelik ve erdemlerle konuyu gerçek boyutlarıyla açıklamamız olanağı bulunmamaktadır.

10.10.1992

AMERİKA'NIN BULUNUŞUNUN BATI'DA YOL AÇTIĞI GELİŞME: KENTSEL TOPLUM

Korkut TUNA

Sosyoloji geniş anlamı ile toplumları ve toplum olaylarını ele alarak açıklamak isteyen bir bilim olarak toplum olayları ve ortaya çıkan gelişmeler arasında bağlantı kurmayı ve bunlardan gerekli sonuçları çıkarmayı gözetir. Bu çalışması sırasında olayların ele alınışı, tanımlanması ve yorumlanması yeni bağlantı biçimlerinin ortaya konması ile farklı sonuçların elde edilmesini sağlar. Amerika'nın bulunuşunun 500. yılı vesilesi ile mevcut veri ve bilgiler arasında böylesine yeni bağlantılar kurma imkânı ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Bu konuşmamızda Amerika'nın keşfinin yol açtığı yeni toplumsal dönüşümlerin ve bunların temelinde yatan yeni ilişki biçimlerinin bir göstergesi olarak Batı'nın şehirleşmesi ve günümüze varan çizgide kentsel toplum anlayışı üzerinde kısaca durmaya çalışacağız.

Bilindiği gibi şehirler, bir çok konuda sanıldığının aksine, kendi açıklamasını kendi içinde taşımayan bir toplum gerçeği olarak, kendi dışındaki ilişkilerin ürünü olarak varolmuşlardır. Bu bakımdan şehri, şehirle birlikte olanları, şehre bağlı olanları anlamak ancak bu **dışındaki** ilişkilerle mümkün olmaktadır. Bu bakımdan **ilişkiler** üzerinde durulması gereken önemli bir ele alış biçimini oluşturmaktadır.

Sadece şehirlerin oluşması ve ortaya çıkışında değil, sosyal gerçekliğin tüm alanlarında var olan ilişkiler, toplumsal gerçeği oluşturan, ona özellik ve kimliğini kazandıran temeller olarak karşımızda bulunmaktadır. İlişki biçimleri ve ilişkilerin aldığı doğrultular toplumsal farklılıkların ve değişmelerin kaynağını oluşturmakta, genellikle de bir toplumsal sorun veya açmazın giderilmesine yönelik eylemler olarak karşımızda bulunmaktadırlar.

İşte bu çerçeve içinde toplumsal (toplum içi ve toplumlar

* Prof. Dr. Korkut TUNA, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi

arası) ilişki aksları ortaya çıkmakta ve bu doğrultuların kesişme ve düğüm noktaları tarihte belli koşullarda şehirlerin ortaya çıkmasını ve serpilmesini (bazan da yok olmasını) sağlamış gözükmektedir. Toplum ilişkilerinde karşılaşılan güçlüklerin belli çözümlerle aşılmasının önemli göstergelerinden biri olan şehirlerin varlığı aynı zamanda kendileri dışındaki ilişkilerin önemine de işaret etmekte ve toplumların temel ilişkilerinde tuttukları yerler itibariyle topluma belli bir kimlik kazandırmaktadırlar.

İlk şehirlerin Doğu toplumlarında ortaya çıkması ve varlıklarını uzunca bir süre yalnızca bu bölgelerde sürdürmesi; bize, bu toplumların o zamanki ilişkilerin kaynağını oluşturduğunu veya belli ilişkilere merkezlik ettiğini göstermekte ve şehir bölgeleriyle ilk defa bu toplum örgütlenmelerinde karşılaşılması şaşırtıcı olmamaktadır. Bu durum aynı zamanda bize şehrin dışındaki ilişkilerin varlığını ve şehrin bu doğrultuda biçimlenip örgütlendiğini gösterecektir.

Tarihte Doğu toplumlarının kaynaklık ettiği ve ilişkileri sorunları ortadan kaldıracak bir şekilde örgütlemenin eseri olan bu durumdan sonra toplumlar arasında sürdürülen ilişkiler içinde temel ilişki eksenini Doğu-Batı ilişkileri oluşturduğu zaman, ilişkilerin kesişme ve düğüm noktaları mevcut çatışma veya çekişmeye bağlı olarak ortaya çıkacak ve toplumların örgütlenmesi gibi şehirlerin de buna göre biçimlendiği görülecektir. Bu gelişme içinde toplumlar arası ana ilişki doğrultusu çerçevesinde şehirlerin Batı'ya doğru yaygınlaşması ve Doğu toplumları dışında da şehir bölgelerine rastlanılması dikkat çekici olacaktır.

Gerçekten de Yunan'la başlamak üzere Batı'da şehirlere rastlanması, o zamana kadar şehri ortaya çıkaracak ilişkilere kaynaklık veya yataklık edemeyen toplumların yeni toplum ilişkilerine katılabildikleri ve bu ilişkiler sonucunda şehirlere ve gelişme doğrultuları ve bağlantı bölgeleri itibariyle şehir bölgelerine sahip olabilecekleri bir ilişki ağı içinde yer aldıkları anlaşılacaktır.

Sahip oldukları imkânlar ve ilişki biçimlerinin ortaya koyduğu örgütlenmeleri ile şehirlere sahip olamayan toplumlarda, Doğu ile ilişkilerin yaygınlaşması sonucu o zamana kadar uygarlıktan nasibini alamamış bölgelerde -örnek olarak kuzey Avrupa'da da- şehirlere, şehir bölgelerine rastlanılacaktır. Bununla

birlikte, şehirlere sahip olmasına rağmen Batı'nın kentsel toplum olmadığı görülmektedir.

Başka bir deyişle şehirlerin ve şehir bölgelerinin varlığı Batı'yı kentsel toplum yapmaya yetmemiştir. Çünkü tarihleri içinde Batı toplumlarında gözlenen çözülme ve çöküş dönemleri sonucu ortaya çıkan içe kapanış, şehirlerin ortadan kalkmasına yol açmış ve ancak Doğu ile kurulabilen ilişkiler sonucu şehirleşmede görülen canlılıktan, Batı toplumlarının kendi çözümlerine sahip olamadıkları ve Doğu ile kurabildikleri ilişkileri sonucu sahip olabildikleri şehirlerine bakarak kendilerini kentsel toplum olarak nitelemenin mümkün olamayacağı anlaşılmaktadır.

Neticede Batı'nın kendini var eden ilişkilerin denetimine tümüyle sahip olamaması, ayakta kalması ve özellikle bunu sağlayan şehirlerin varlığının Doğu ile sürdürülecek ilişkilere bağlı kalması Batı'nın Doğu engelini aşmak için tarih boyunca değişik girişimler ve arayışlar içinde olmasına yol açacaktır. Bunlar içinde Doğu'yu yerinden yönetme çabalarını, belli merkezlere bağlı kalmadan Doğu'yla doğrudan kendi çıkarına uygun ilişki kurma çabalarını sayabiliriz. Ama bu girişimler arasında Batı'ya gitme şaşkınlığı diyebileceğimiz çabalar üzerinde ayrıca durulması gerekmektedir.

Doğu-Batı ilişkilerinin taraflarca denetlenebildiği noktalarda bu ilişkileri devamlı ve kendi toplumsal örgütlenmeleri için faydalı kılabilmek için yürütülen çabalar bir manada kendisini şehirler ve bunların varlıklarını sürdürebilme mücadeleleri olarak gösterirken veya bu ilişkiler şehirler üzerinden yürütülür, şehirler aracılığı ile sürdürülürken birdenbire Batı'ya gitme girişimleri iki bakımdan üzerinde durulması gereken gelişmelere yol açmış bulunmaktadır.

Bunlardan birincisi adıgeçen girişimler sırasında Amerika kıtasının bulunuşunu takip eden süreçte Batı'da bir çok dönüşümün ortaya çıkmasıdır. İkincisi ise bu olayın ve sonuçlarının açıklayıcısı olarak yapılan değerlendirmeler sırasında bu doğrultudaki olaylar arasında kurulan bağlantıların ortak yorumlanmalarla sonuçlanmasıdır. Amerika'nın bulunuşu ile Batı'da gözlediğimiz gelişme ve değişmenin belli bir biçimde açıklanmak istenmesi, üzerinde önemle durulması gereken yanlara sahip bu-

lunmaktadır. Biz sadece Batı'da ortaya çıkan şehirleşme ve Batı'nın kendisini **Kentsel Toplum** olarak tanımlama gereğini duymuş olması ve bu doğrultudaki girişimler üzerinde duracağız.

Ortaya konan değerlendirmelerde ilk elde dikkati çeken şey; Amerika'nın bulunuşunun o zamana kadar sürdürülmesi kaçınılmız olan Doğu-Batı ilişkilerine son verdiği ve Atlantik sahillerinde ortaya çıkan gelişmeler ile şehirlerin bu temel ilişkiden bağımsızlaştığının kanıtı olarak kabul eden yaklaşımlardır.

Başka bir ifade ile Doğu-Batı ilişkilerinin ve Batı'nın Doğu'ya olan bağımlılığının aşıldığı şeklindeki değerlendirmeler Amerika'nın bulunuşu ile Batı'nın kendi göbeğini kendisinin kesebileceği inancını yerleştirmeye başlamıştır. Üstelik Atlantik sahillerinde ortaya çıkan ve Amerika kıtası ile Avrupa arasında sürdürülen ilişkilerde önemli bir yeri olduğu gözlenen şehirlerin varlığı ile desteklenen bu inanç, mevcut ilişkiler içinde doğru bağlantıların kurulamadığını ve çıkarılan sonuçların tartışılmadan kabul edilmemesi gerektiğini göstermektedir.

Burada üzerinde durulması gereken husus; Amerika kıtasının bulunuşu ve böylelikle Doğu'yla ilişkilerin gereksizliği ve Yeni Dünya'nın Batı'nın kendi kendisine yetmesinin bir işareti olarak kabul edilmesinin ortaya koyacağı sonuçların tartışılması ve bu konuda ele alınması gereken birkaç meselenin bulunduğunun bilinmesidir.

Amerika'nın Batı için kurtarıcılığı elbetteki tartışma götürmez. Dünyanın kullanılmamış zenginliklerinin ve bâkir topraklarının sömürge olarak Batı çıkarlarına açılmasının, Batı'nın geçirdiği aşamalar ve gösterdiği gelişmeler üzerindeki etkisi elbette büyüktür. Ama Amerika'nın bulunuşu Batı'nın ortaya koyduğu dönüşümler için tek başına bir açıklayıcılığa sahip olmadığı gibi ilişkilerin gerçek anlamını bu çerçeve içinde bulmak da mümkün değildir.

Evet Amerika'nın bulunuşunun yukarıda eleştirilmesi gerektiğini belirttiğimiz sonuç çıkarmaları destekleyen yanları bulunmaktadır. Herşeyden önce kendi dışındaki ilişkilerin ürünü olarak değerlendirdiğimiz ve belli bir gösterge olarak açıklayıcılığa sahip olduğunu kabul ettiğimiz şehirlerin Atlantik sahillerinde önemli gelişmelere sahne olması ve belli bir tarihten sonra

Avrupa'da gözlenen nüfus artışı ve şehirleşme bu tür yaklaşımları desteklemektedir.

Bunun yanında eski şehir merkezlerinin sönükleşmesi ve bir zamanların dünyanın en büyük yerleşme yerlerinin eski önemlerini kaybetmeleri, Amerika'nın bulunuşunun eski Doğu ilişki merkezlerinin devre dışı kalması için kanıt sayılacaktır. Böylelikle yeni ilişkilerde Doğu'ya gerek kalmadığı ve üstelik Doğu'nun zaten dışa kapalı olan dünyası içine büsbütün gömüldüğü ileri sürülecektir.

Amerika kıtasının bulunuşu ve coğrafya keşiflerinin sonrasında Batı'da başlayan dönüşümler içinde şehirleşmenin aldığı boyutlara bakacak olursak şunları söylememiz mümkündür: Gerçekten de şehirleşmede gerilemeyi ifade eden bir Ortaçağ sonrasında okyanus ötesi ilişkilerle birlikte Avrupa'da şehirler açısından bir canlanma ile karşılaşıldığı ve bu alanda feodal çerçevenin kırılarak yeni tür şehirlerle (ville neuve) karşılaşıldığı bilinmektedir. Eski Avrupa'nın kabuk değiştirmesinin bir ifadesi olan bu şehirler, Batı'nın yeni tür ilişkiler içine girdiğinin de bir göstergesi olmaktadır. Batılı araştırıcılarca şehirlerin pıtırak gibi ortalığı sarması şeklinde değerlendirilen bu olaylarda, ne yazık ki değirmenin suyunun nereden geldiği üzerinde pek durulmamaktadır.

Bu şehirleşme süreci içinde ön sırayı okyanus ötesi ilişkilerin örgütlendiği noktalardaki yerleşmelerde beliren ve büyük gelişme gösteren şehirlerin aldığı bilinmektedir. Bugünkü Belçika, Hollanda sahilleri ve İngiltere'de Londra gibi şehirler büyük nüfus artışı ve gelişmeye sahne olmuşlardır.

Şehirleri belli ilişkilerin ürünü olarak değerlendirmemiz göz önüne alındığı zaman, Amerika'nın bulunuşu ile Batı'da ortaya çıkan gelişmelere genel olarak baktığımızda, başlangıçta Atlantik kıyılarında ortaya çıkan şehirlerin bu bölge ile sınırlı kalmadığı dünyanın o zamana kadar büyük şehir tanımayan bölgelerinde de boy göstermeye başladığı ve bu tür şehirleşmenin belli tür ilişkilere bağlı olduğu anlaşılacaktır. Amerika ile Avrupa arasındaki ilişkiler ekseni dışında da beliren bu yeni tür şehirlerin **sömürge ilişkilerine bağlı şehirler** olduğu görülmektedir. Daha önceki şehirlerle ortak yönleri yanında geçmişleri de bulunmayan bu şehirlerin Amerika'nın sahillerinde ve daha

önce şehir devrimini tanımamış Doğu sahillerinde ortaya çıkışları veya çıkacak oluşları Batı'nın içinde bulunduğu yeni durumla ilişkisi olduğunu bize göstermektedir.

Başka bir ifade ile Amerika'nın bulunuşundan sonra dünya üzerindeki şehirleşmeye baktığımız zaman, kendisini geniş çizgileriyle Avrupa'da baş gösteren şehirleşme yanında Amerika kıtasında ve dünyanın diğer bölgelerinde ortaya çıkan yeni şehirlerin daha çok sömürge ilişkileriyle açıklanabileceği görülmektedir.

Batı'da belli merkezler (Londra, Amsterdam) dışında karşılaşılan bu şehirlerin varlık nedeni olarak Endüstri Devrimi ve bunun ortaya koyduğu ilişkilerin gösterilmeye çalışıldığı da unutulmamalıdır. Ama bu tür şehirlere baktığımızda bu şehirlerin endüstriyel faaliyetlere sahip olmadıkları, ticarî ilişkiler ağı içinde yer aldıkları görülmektedir.

Konuya bulunuşunun Batı tarihi için mucizevi katkıları olduğu söylenen Amerika Kıtası açısından baktığımız zaman Amerika'nın 18. yüzyıl sonuna kadar kırsal toplum özellikleri taşıdığı (1790'da nüfusun %95'i kırsal idi) bilinmektedir. Yine bu dönemlerde şehir olarak karşımıza çıkan New-York, Boston, Newport, Charleston ve Philedelphia'nın 1600'lü yıllarda birkaç yüzle ifade edilebilecek bir nüfusa sahip oldukları 1775 yılında ise sadece Philadelphia'nın nüfusunun 30.000'e ulaşabildiği bilinmektedir. Ayrıca Afrika'da Hindistan'da karşılaşılan bazı şehirlerin ticaret yolları ile ilişkilerinden çok bu yeni şehirlerin bulundukları ve ortaya çıktıkları noktaların endüstri ve ticaret merkezleri olmak yerine sömürge yönetimlerinin bulunduğu ve bu işlerin örgütlendiği merkezler olduğu daha anlamlı olmaktadır. Sömürge yöneticilerinin oturdukları yerleşim yerlerinin büyümesi ve önem kazanması bu görüşü desteklemektedir.

O halde bu şehirleri şehir yapan ilişkilerin ne olduğu veya nereden kaynaklandığı önem kazanmaktadır. Bu ilişkilere Batı'nın kullanımına açılan Amerika kıtasının tek başına kaynaklık yaptığını söylememiz mümkün değildir. Colombe öncesinde Doğu'da olduğu gibi şehirlere sahip uygarlıkların bulunduğu Amerika kıtasında Batılı ilişki biçiminin hüküm sürdüğü sıralarda şehirlerle karşılaşılamamasının izahı ilişkilerin merkezinde ve kaynağında Amerika'nın bulunmadığını göstermektedir. Şehir-

leşmenin eski Batı'da gözükmesi ise ilişkilerin Amerika'nın dışından yönlendirildiğini ve bu dışındaki ilişkilerin yeni dünyaya ancak 19.yüzyılda şehirler kazandırabildiğini göstermektedir.

Şehirleri olmasına rağmen Avrupa'nın kendi güç ve zenginliğine dayandığını söylememiz de mümkün değildir. Çünkü böyle bir şey olmadığı bilinmektedir. Avrupa için canlanmasının nedeni kendi dışındaki zenginlikler ve bunlarla kurulan ilişkilerdir. Bu ilişkileri kurabilmesinde Amerika'nın bulunuşunun önemli payı olmuştur. Amerika ile kurulan ilişkilerin göstergesi olacak şehirler de bulunmaktadır. Ama bu şehirlere Amerika ile sürdürülen ilişkiler ekseni dışında da Hindistan'da, Uzak Doğu'da rastlanılmaktadır. Üstelik Batı'da görülen nüfus sayı ve yoğunluğundan ötede bir durumda.

Bu durum Batı'nın ilişkilerinin çerçevesinin Amerika kıtası ile sınırlı olmadığını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Doğu özlendiği gibi aşılamamıştır. Amerika'nın varlığı Doğu dünyasını gereksiz kılamamıştır. Aksine yeni ticaret yolları ile Doğu'ya daha denetimden uzak ulaşma imkânları yaratmıştır.

Üzerinde duracağımız ikinci konu ise Batı'da ortaya çıkan bu dönüşümün bir yerden sonra Batı'yı tanımlamada kullanılır olmasıdır. Batı'nın Amerika'nın bulunuşu ve ortaya çıkan yeni deniz ticaret yolları sayesinde Doğu ile yeni bir boyutta sürdürülen ilişkilerin önce Avrupa'da zamanımızda ise Amerika'da oluşturduğu şehirleşme **Kentsel Toplum** tanımlamasını ortaya çıkarmıştır.

Şehir bir çok kere belirtmeye çalıştığımız gibi kendi dışındaki ilişkilere bağlı bir sosyal hadisedir. Açıklamasını kendi içinde bulmaz. İlk Doğu şehirleri kendi dışındaki tarım ilişkilerindeki açmazların çözümünde ortaya çıkmış, kendi üretimine sahip olmakla birlikte büyük ölçüde tarım kesimi ilişkilerine bağımlı kalmıştı.

Batı şehri de Batı dünyası da kendi dışındaki zenginliklere bağlıdır. Kendi güç ve imkânları sınırlı olduğu için kendi dışındaki imkânları kullanmak zorundadır. Bu imkânlara ulaşmanın göstergesi, bunları örgütleyebildiği yerlerdeki şehirlerdir. Şehirler aracılığı ile örgütleme mümkün olunca kentlerin önemi artmakta ve bir dönem Batı toplumunu tanımlamada kullanılan sa-

nayi toplumu tanımlamalarının yerini kentsel toplum almaktadır. Çünkü sanayisiz şehir olabilmektedir.

Kısaca söyleyecek olursak Batı varlığını kendi dışındaki ilişkilere ve bu ilişkilerin denetimine bağladığı için kentsel toplum tanımının bu durumu en iyi biçimde ifade ettiğini söyleyebiliriz. Batı'nın feodal yapıdan, içe kapanmışlıktan kurtuluşunu gösteren yeni şehirler olmuştur. Bu şehirler Batı'nın dışa açılmasının da bir işaretidirler. Bunlara ek olarak Batı, Amerika'nın keşfi ve yeni yolların bulunması ile o güne kadar bilinmeyen bir dünya egemenliğini sağlayabildiği için kentsel toplum olabilmiştir. Yani şehirlere sahip olduğu için, şehirli bir toplum yarattığı için dünyada üstünlüğü ele geçirmiş değil, üstünlüğü ele geçirdiği için, kendi dışındaki ilişkilerin denetimini ele geçirdiği için kentsel toplum olabilmiştir.

Şehirlerin dünya üzerindeki yayılmasına baktığımız zaman bu ilişkilerin odak noktalarını görmemiz mümkün olmaktadır. Ayrıca Asya'nın sahip olduğu büyük şehirler ve şehir nüfuslarının toplamı Avrupa'dan fazla olduğu halde bu toplumların kentsel toplum olarak adlandırılmamaları da dikkat çekicidir. Bu husus Batı için söylediklerimizi daha bir açıklar durumdadır.

Sonuç olarak sosyolojimizin yapacağı çalışmalar ve alacağı yol, olup bitenlerin yerli yerine oturtulmasına bağlıdır. Hiç bir olay, hiç bir süreç bize anlatılmak istendiği gibi kendi başına bir varlığa ve anlama sahip değildir. Varlık ve anlamını belli ilişkilerle kazanır. Bu bakımdan temel ilişkilerin doğru tesbit edilmesi gerekir. Olayların gerisinde yatan ilişkilere ulaşamadığımız zaman mutlak ve tartışma dışı bir ortamda anlatılanları kabul etmek zorunda kalırız.

Olayların gerisinde yatan gerçek ilişkileri yakaladığımız zaman ise kuracağımız bağlantılar önem kazanmaktadır. Batılılar, Batı sosyologları bu gerçekler üzerinde belli bir doğrultuda bağlantı kurup sonuçlar çıkarmışlardır. Biz de kendi bağlantılarımızı kurup kendi doğrularımızı ortaya koymalıyız. İşte Amerika'nın bulunuşu gibi olayların değerlendirilişi dünyada olup bitenleri topyekün ele almaya izin verdikleri için sosyolojimiz açısından bir öneme sahiptirler ve sosyolojimiz bundan gerekli sonuçları çıkaracaktır ve çıkarmıştır da.

AMERİKAN KİMLİĞİ

Ertan EĞRİBEL

Bu çalışmada "Amerikan kimliği" üzerinde duracağız. Batı kimliği içinde güçlü, egemen bir Amerikan kimliğinden bahsedilmektedir. Geleneksel Batı kimliği içinde Amerikan kimliği nasıl farklılaşmıştır? Bu çalışmada bu soruyu cevaplandırmaya çalışacağız. Bizim toplumumuz açısından konunun önemi Batıda öncülüğün Amerika'ya geçmesi ile ortaya çıkmaktadır. Öncüyü tanımak için Amerikan kimliğini tanımlamak lazımdır. Batı öncülüğünün Amerika'da olması nedeni ile Amerikan kimliği Batı'da da ön plana geçmiştir. Bu kimlik Batı kimliğinin yeni biçimini kazanmasında etkili olmuştur.

Amerikan kimliği tanımlanırken bazı özellikler vurgulanmaktadır. "Bir kadın 9 ayda bir çocuk yaparsa 9 kadın 1 ayda - bir çocuk- yapar" (Chris Marker, Commentaires, Ed. du Seuil, Paris). Amerikan anlayışını en iyi veren deyiş herhalde budur. Bu deyişte insandan, bilinçden bağımsız gerçekliğin, şartları, olayı ve zamanı tahrif ederek şekillendirilebileceği, bunun için gerekli olanın belli bir irade, azim ve enerji olduğu, mevcut şartlar, gerçeklik, kanunlar ne olursa olsun zorlayarak belli bir amaca ulaşmanın mümkün olduğu sapık fikri aşılaması vardır. Amerikan bakış açısı, kimliği dünyayı zorla kendi kafasına uydurması ile ilgilidir.

Buradan Amerikan toplumuna kimliğini veren iki özelliği tanımlayabiliriz. Amerikan kimliği 1- Pragmatizm, 2- şiddet temelinde açıklanabilinir. Gündelik yaşama dahil edilen bu özellikler Amerikan kimliğini, bakış açısını hem tanıtacak hem de oluşturacaktır.

I.- Pragmatizm

Pragmatizm yalnız felsefi bir düşünce biçimi değil toplumsal olaylar ve ilişkilerde belli çıkarlara yönelik bir eylem klavu-

* Yrd. Doç. Dr.Ertan EĞRİBEL, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi

zu, tutum alma olarak siyasal- ideolojik bir tavırdır. 19. yy.'ın sonlarına doğru Peirce tarafından savunulan pragmatizm William James, John Dewey tarafından Amerikan kapitalizminin ve toplumun görüş açısına uydurularak geniş kesimler içinde yaygınlık ve etkinlik kazanmıştır.

"Pragmatist faaliyet", "pragmatist mantık" nasıl ve niçin Amerika'da egemen düşünce ve eylem biçimi olmuştur? Bunu Amerika'nın bulunduğu koşullar ve ilişkileri ile açıklamaya çalışacağız.

1.- Amerika'nın tarihsiz bir toplum olması nedeni ile olayları gerçek, tarihi boyutları içinde anlaması, kurması, denetlemesi mümkün değildir. Olaylarla tek mümkün ilişki biçimi anında ilişki biçimidir.

Amerika kıtasının Batı dünyasının görüş ufkunun dışında olması olaylara bakış açısını ve ilişkiye girmesini biçimlemiştir. Amerika kıtası yerli halkları Batı ile bu tür ilişkiye hazır olmadıkları gibi (gafil avlanmaları, Batı saldırıları karşısında direnç gösterememeleri) Amerika'ya göç eden yığınlar da bu ilişkilere hazırlıksızdırlar. Olumlu, sistemli ilişki biçimi geliştiremeyecekler, tek yapabildikleri ve sürdürebildikleri ilişki anında ilişki biçimi olacaktır. Bu yüzden gündelik ilişkilerle sınırlı, anında sonuç alınacak işlerin övgüsü yapılacak, bu işlere üstünlük verilecektir. Bu ilişkilerle sonuç alındığı takdirde işin özünü kavrama arka plana gidecektir. Batı'da olduğu gibi Amerika'ya göç eden yığınların da konumları ve rolleri nedeni ile (zenginlik üreticisi ve yaratıcısı taraf olmamaları) hiç bir zaman işin, ilişkilerin özünü kavrama imkanları yoktur. Bu yüzden tercih ettikleri için değil imkansızlıkları nedeni ile tek kavrama biçimi doğrudan anında ilişki olacak, pragmatist bakış açısı ön plana çıkacaktır. Belli bir görüş, teori veya gerçek ancak amaçlanan hedefe uygunsa başarılı ve "faydalı" olacak, aksi halde yararsız, kötü gösterilecektir. Bütün toplumsal ilişkiler açısından "anında ilişki" ve "fayda" (arasında bağlantı kurulacak) temel yapıdır. Anında ilişki, fayda kendi başına çözüm, zenginlik üreticisi değildir. Bu kavramlar yüceltilerek, dış gerçekliğe anında sonuç almak için uygulanacak, sonuçlar ile kimlik arasında bağ kurulacaktır.

2.- Amerika'ya göç eden yığınlar Amerika'nın yerli toplu-

lukları karşısında olumlu yeni bir ilişki biçimi geliştirip sonuç alamadıkları için, sonuç almak için karşı tarafı yakıp yıkmışlardır. Sonunda karşılarında geniş kapsamlı açıklanacak bir şey de kalmayacaktır. Anında ilişki ve fayda Amerikan kimliğine karakterini veren "girişimciliği" açıklar. "Pragmatist faaliyet", "eylem" ile "Amerikan girişimciliği" birbirini tanımlar ve belli bir kimliğe aracı olur.

Amerika'ya göç eden yığınlar kendi ilişkilerinin sonucu olmayan, kendi yaratmadıkları bir tarihe "rastlantı" sonucu eklenerek dünya ilişkiler sistemine katılmışlardır. Bu yeni ilişki içinde anlamadan, kavramadan sonuç alıp başarılı olacaklardır. Bu gelişmenin Batı gelişme çizgisi ile bağlantısı yoktur. Amerika'ya eklenen ek nüfus/ Batı topluluğu zenginliğin yaratıcısı güç değildir. Farklı kökenlerden gelmiş (Alman, İngiliz, Fransız, Hollandalı) maceracı, sınır tanımayan insanlar farklı bir ilişki, çözüm geliştiremedikleri için, çözümsüzlükten doğan tutum benzerliği içinde olacaklardır. Bu (tutum benzerliği) ortak bir kimlik görüntüsü verecektir. Amerika'ya göç eden değişik kökenlerden gelmiş insanların çabaları ile kolonizasyon döneminden itibaren Amerika'nın Batı sınırı sürekli yer değiştirecek, Batı'ya doğru akın, genişleme, sınır açıcılık en önemli iş olacaktır. "Amerikan ruhu"nu, kimliğini sanayicilerden, geleneksel tüccarlardan çok bu "sınır açıcı", "hudut adamları" verir. Bu yüzden Amerikan tarihi olarak anlatılan hikayeler, efsaneler bu "öncülerin" yaşamları ile ilgilidir. Sürekli bir yerlerde yaşam savaşı veren azimli çiftçiler, ulaşım uğruna girişilen zorluklar, sığır çobanlığı, haydutluk, göçler, birbirleri ile ve kızılderililerle çatışma bu tarihin temaları olmuştur. Amerika'nın yerli toplulukları önünde kurulan yeni ilişki biçimi sonucunda sağlanan başarı Amerikan rüyasını ve Eski Dünya ayrımını ortaya çıkarır.

Amerikan kimliği soyguna katılma ve soygun çerçevesinde belli bir dayanışma ve ortaklık ile ilgilidir. Ancak Amerikan çözümü içe dönük değildir. Amerika'da ortaya çıkan çözüm Doğu (toplumları) ile ticari ilişkilerin sürdürülmesi açısından, geleneksel Batı'nın da çözümüdür. Batı ile kurulan bu ilişki sayesinde kızılderili kırımı ve uygarlık yıkımı basit bir soygun ilişkisi olmaktan çıkarak belli bir yapı, düzen niteliği kazanacaktır. Bu

yüzden sınır açıcı öncülerin yanısıra, Amerikalı girişimci iş adamının erdemleri, yetenekleri yüceltilerek, yayılmacılık ve iş hayatında elde edilen başarı Amerikan kimliğinin ve giderek demokrasinin uzantısı olarak görülecektir. Amerikan rüyası bu başarılara bağlanacak Amerikan toplumu dünyada belli bir misyon sahibi ulus olarak gösterilecektir.

Amerikan kimliği ilişkilerdeki bu ikili özelliğe bağlıdır. Hem askeri şiddet ilişkisi, sınır açıcılık, hem de Batı ile ticaret ilişkisinin sonuçları birbirine bağlanacaktır. Bu nedenle başta sınır açıcılar olmak üzere Amerikan ruhunun, girişimciliğinin övgüsü yapılacaktır. Amerika'da girişilen serüvenin Batı'ya da imkanlar sağlaması nedeni ile bu yeni girişim "Amerikan mucizesi", "Amerikan rüyası" olarak benimsenecektir.

Batı ile Amerikan kimliği arasında temelde önemli bir farklılık yoktur. Batı içindeki önderlik çekişmesi nedeni ile temele ilişkin olmayan farklılaşmanın abartılması Amerikan kimliğine Batı'dan ayrı bir kimlik görüntüsü verecektir. Gerçekte karşılaştıkları Batıdışı uygarlıklar önünde İspanyol Cortez, Amerikalı General Custer'den farklı davranmamıştır. Bu yüzden Amerikan toplumu Batı kimliği dışında değildir. Önderlik çekişmesi nedeni ile Avrupa Amerika'yı kendinden ayırmaya çalışmıştır. Günümüzde şartlar değiştiği için, tam tersine Amerika, kendine verdiği üstünlüklerle, kendisini Avrupa'dan ayırmaya çalışmaktadır.

Sonuçta pragmatizm belli bir durumda, Batı üstünlüğü temelinde kurulan dengede, şartları da zorlayarak en elverişli eylem tipinin uygulanmasından veya araştırılmasından başka bir şey değildir. Bilgilerin gerçekliği, doğruluğu ve genelleştirilmesi tartışmalıdır. Pratik ile amaç ve çıkarlar arasında belli bir uyum, davranış rasyonelliği olması soyguna, yıkıma, kırıma geçerlilik kazandırmaz. Hırsızın başarısı yaptığı işi meşrulaştırmaz! Pragmatist mantık ve eylem bütün soykırımları, yıkımı, sömürüyü gerçekleştirilebilir olmasına bakarak doğrular. Çözümde tutarlılık ve uyum yoktur. Bu sebeple pragmatist düşünce egemen Amerikan düşünce biçimi özelliği kazanacaktır.

II.- Şiddet

Amerika'ya göç eden yığınlar, zenginliğin üretimi ve yara-

tılmasında konumlarına ve rollerine bağlı belli ilişki ve çekişme içinde denetimi, egemenliği ele geçirmiş değillerdir. Bu yüzden meseleleri kavramadan kendi dışlarında ortaya çıkan gerçeğe, kendi bakış açılarını, ilişkilerini zorla dayatacaklardır. Kurulan ilişki zora, şiddete bağlı olacaktır. Şiddet belli bir durumun, tarihin ortaya çıkardığı şiddet değildir. Kendi pragmatist mantıklarının sonucu olarak ortaya çıkar. (Kendi varlıkları ile ilgili) Meseleleri başka türlü çözemeyince gerçeğe dışarıdan zorla müdahale ederek değiştireceklerdir. Dünya, olaylar ve ilişkiler belli bir yönde eğilip, bükülüp, kırılarak kendi çıkarlarına bağlanacaktır.

Amerikan bakış açısı kurulan ilişkilerle sınırlıdır. Göç eden yığınlar yerli halklarla ilişkilerinde değişik, olumlu bir ilişki türü geliştirememişlerdir. Zenginliğin kaynağı ve üreticisi kendileri olmadığı gibi ilişkilerde olumlu bir rolleri de yoktur. Bu nedenle bakış açıları bilmedikleri bir dünya içinde başarılı sonuç alma ile sınırlıdır. Sonuç ancak şiddete bağlı alındığından şiddet temel ilişki olacaktır. Bu nedenle 1- Uygarlıklarla sürekli, olumlu ilişki biçimi kurmayı beceremedikleri için mevcut zenginliğin yaratıcısı uygarlığı yıkacaklar. 2- Olumlu ilişki biçimi geliştiremedikleri için (hiç bir nedene dayalı olmadan, boşuna) büyük kızılderili katliamına başvuracaklardır.

Şiddet Amerikan bakış açısına bağlı çözüm olarak ortaya çıkar. Amerikan kafası Vietnam savaşında popüler olan bir deyişle "köyü, kurtarmak için yıkarak" sorunlarını en kaba biçimde çözecektir. Tarihe, ilişkilere dışarıdan uygulanan şiddet ilişkisi ve başarısı düzen, uygarlık özelliği kazanacaktır. Şiddet temel ilişki olarak dayatılacak, insan, doğa, toplum ve toplumlar arası ilişkilerde denge ve uyum bozularak, zora, şiddete dayalı suni bir denge kurulacaktır. Bu ilişki ve değerler belli bir yapı, iktidar özelliği kazanarak giderek yayılmacılık ve soygun dünya düzeni haline gelecektir.

Şiddet Amerika'ya özel bir iş değildir. "Tarihin ana kaynağı", "ebesi" olarak tanımlanan şiddet (Hegel, Engels) geleneksel Batı'yı da tanımlayan bir özelliktir. Gerçekten Batı, Haçlı Savaşları'nda Amerika'da yaptığından farklı bir iş yapmamıştır. Ancak karşılarında geleneksel Doğu toplumlarının direncini görecekler, başarılı olamayacaklardır. Geleneksel Doğu Batı'nın

saldırılarından, soygunundan kendini koruyabilecek örgütlenmeleri, düzenlemeleri ortaya çıkarabilmiştir. Böylece şiddet belli tarihi ilişkiler içinde sınırlanmış, Batı şiddeti ilişkilerinde alabildiğine kullanamamıştır. Ancak Amerika'da şiddeti bu şekilde sınırlayacak, daraltacak tarihi ilişkiler, örgütlenmeler olmaması nedeni ile, Batı'dan gelen bir avuç serseri bile, şiddeti sınırsız bir biçimde uygulayarak sonuç alacaklardır. "Amerikan mucizesi"ne hayranlıkla bakılmasının bir nedeni budur.

Amerika'da uygulamaya konan şiddet belli bir çözümün, düzenin getirdiği, varolan çözümün korunması için ortaya çıkan şiddet değildir. Çözüm şiddetde kazanılan başarıya dayalı olarak ortaya çıkar. Düzen doğrudan şiddetin sonuçlarına bağlıdır. Çözüm şiddet ile elde edildiği için Amerikan düzeni başarısını sürdürebilmek için şiddeti geliştirmek ve sürdürmek zorunda kalacaktır. Bu nedenle kendi insanına ve dışarıya karşı şiddet uygulanacaktır. İlk defa atom bombasını Amerika'nın atması ve binlerce kişiyi bir anda öldürmesi Amerikan tekniğinin ileri oluşu ile açıklanacak bir şey değildir. Meselelerini yıkarak, binlerce kişiyi öldürerek çözecektir.

Amerikan toplumu kimliğini belli bir durumda ortaya çıkan çözümün sonuçlarına bağlanarak kazanacaktır. Elkonulan zenginliğin paylaşılma biçimi, çözümün geçerliliğini belirleyecektir. Bu nedenle toplum kimliği toplumun kendi serüveni içinde (toplum kimliğinin oluşumu ile) tanımlanmak yerine serüvenin sonuçları ile tanımlanmıştır. Kimliğin tartışılması kendi egemenliklerinin tartışılması demek olacağından, toplum kimliği gündelik yaşam, yeme içme, giyim, eğlence temelinde kültür özellikleri ile tanımlanacaktır. Yaşam tarzı özellikleri kimlik sayılacak, böylece kimliği ortaya çıkaran şartlar, kimliğin oluşumu tartışılmadan, meseleleri kurcamaya izin vermeyecek biçimde, kimlik belli bir yaşam tarzı ile sınırlanacaktır. Bu yüzden Amerikan kimliği yerine "Amerikan hayat tarzı", "yaşam biçimi" deyimi yaygın biçimde kullanılacaktır.

Mesele çözümün tartışılması olmadığı için, şiddetin değil getirdiği imkanların üzerinde durulacak, "tüketim" (refahın yaygınlaştırılması) sistemin işleyişini ve başarısını gösteren en önemli değer olacaktır. (Geniş kitlelerin katkısı ile) Soygun ve

sömürüde sağlanan başarı, paylaşım çekişmesi nedeni ile demokratik değerlerin öne çıkarılmasını getirecektir. Bu nedenle şiddet ve zor kullanımının yasaları "ekonominin yasaları" (üretim, mübadele, bölüşüm, tüketim faaliyet ve ilişkileri) olarak var olan düzenin egemen, üstün ilke ve değerleri olarak gösterilecektir. Gerçekte şiddet ve zor kullanma eğilimlerinin ekonomi alanı içinde ortadan kalkacağı görüşü en yaygın olduğu dönemde, iki dünya savaşı ile iflas edecektir. Paylaşmadaki çekişme nedeni ile ekonomik yaşamın da zayıfların eleneceği güçlülerin sürdüreceği bir savaş alanı olarak görülmesi boşuna değildir.

Şiddetin ve zorun sonucu olarak bir yanda kan, yıkım, açlık, güce başeğme ve uyandırdığı korku, nefret gibi duygular ortaya çıkarken diğer tarafta şiddetin işleyişinin sonucunda ortaya çıkan tüketim, zenginlik, refahtır. Düzenin sağladığı imkanların korunması, sürekli hale getirilmesi için birey, toplum şiddetin tarafı olarak görev alacak, var olan çözümü, düzeni destekleyerek, şiddete katılacaktır. Bu şiddete dayalı yaşam tarzını ortaya çıkarır ve şiddeti gündelik ilişkilerin her alanında yaygınlaştırarak egemen ilişki haline getirir. Bu nedenle şiddet trafikten, karı-koca ilişkisine, tüketimden iş ilişkilerine kadar gündelik hayatın içine dahil olacak, belli bir yaşam tarzını, toplum kimliğini tanımlayacaktır.

Toplum, çıkarlarını şiddete bağladığından artık meselesi kendi üstünlüğüne bağlı (şiddete dayalı) dengenin bozulmamasıdır. Bu yüzden genel geçer, dünyanın her tarafında "Amerika'nın vazgeçilmez çıkarları"ndan bahsedilecek, düzene içeriden veya dışarıdan gelebilecek her tehlike "Amerikan yaşam tarzına karşı tehdit" olarak değerlendirilecektir. Toplum, birey kendi çıkarları dışında insanlık dramlarına yabancı kalacaktır.

Batı uygarlığı (sömürüyü engellemek için değil), sömürü üzerine kuruludur. Bu nedenle hem kendi içinde hem de dışarıya karşı şiddeti alabildiğine uygulayacaktır. Şiddeti biz abartmıyoruz. Şiddet kurulu düzenin doğal bir sonucudur. Bunu gündelik ilişkilerde izlemek mümkündür. Amerikalının gündelik yaşamında cinayet, tecavüz, saldırı olağan işler arasındadır. Sözgelişi günümüzde bile Amerika'da evin içinde gördüğünüz birini tüfekle veya her hangi bir aletle öldürmek serbesttir.

Bunun için şüphelenmek, belli önyargılara dayanmak veya "yabancı" olmak yeterlidir. Amerikan toplumunun serüveni bunun hikayeleri ile doludur. Linç etmek, en yakm ağaca bir ip asarak, kısadan, sorgusuz sualsiz, yerinde infaz doğal bir Amerika/Batı icadıdır. Amerika'nın efsanevi kahramanlarından biri kanunsuz -haydut- hakim Roy Bean'dır. Yine haydutların ulusal kahraman olmasının ötesinde tarihin bu tür hikayelerle sınırlı olduğu tek toplum herhalde Amerika'dır.

Sonuç

Amerika'ya göç eden yığınlar kendi dışlarında ortaya çıkan uygarlık önünde olumlu ilişkiler geliştiremedikleri için sonuç almak için yıkarak, kırarak belli bir ilişki kurmuşlardır. Bu nedenle Amerikan kimliğine özelliğini pragmatizm ve şiddet verecektir. Bu kendilerine ve Batı'ya yeni imkanlar getirecektir. Bu yüzden Batı kimliğinin en önemli unsuru olacaklardır.

Amerika'da olduğu gibi Avrupa da zenginlik üreticisi, uygarlık yaratıcısı taraf değildir, bu nedenle hiç bir zaman dünya ilişkileri içinde meseleleri kavrayacak, denetleyecek konumda olmamışlardır. Batı bu ilişkiler içinde Doğu uygarlıkları önünde çok büyük başarılar elde edememiştir. Bu yüzden Avrupa'da belli tarihe kadar pragmatist düşüncenin egemenliği engellenecektir. Şiddet de tarihi ilişkiler içinde Doğu'nun güçleri sayesinde daralmış, sınırlanmıştır. Bu her iki unsurun Amerikan toplumunda alabildiğince serpilip, genişlemesi hem Amerika'nın Batı içinde öncülüğünü, hem de Batı kimliği içinde Amerikan toplumunun özelliğini, farklılaşmasını açıklar. Bu kimlik Batı içindedir. Bu yüzden Fransız, İngiliz, Alman, Amerikan kimliğine yabancılık çekmediği gibi uygulamada bu pervasız kayıtsızlığa gıpta da edecektir.

20. yy.'dan sonra Amerikan düzenini, çözümünü (pragmatizm, şiddet) Avrupa da destekleyecek, Amerika'nın geliştirdiği ilişkiler dünya düzeni haline gelecektir. Bu yüzden Amerika Batı kimliği içinde öncülüğü alacak, Batı kimliğinin yeni biçim kazanmasında etkili olacaktır.

AMERİKA'NIN DÜNYA DEVLETİ OLMA ÇABALARI VE TÜRKİYE

Oya OKAN

"*Dünyada herkesten önce ezmek istediğim iki güç İspanya ve Türkiye*"dir. 1898 yılında henüz başkan seçilmeden Theodore Roosevelt tarafından söylenmiş olan bu cümle, günümüzde tek süper güç olarak kabul edilen Amerika'nın yüzyıl önceki hedefini gösterdiği gibi, süper güç olmasında izlediği yola rehberlik etmesi açısından önemlidir.

Keşfinden sonra, Batı uygarlığının bir ürünüymüşçesine karşımıza çıkar Amerika. Batı'nın geleneksel yayılmacı anlayışının dışında bir yol izleyerek önderliği ele geçiren Amerika'nın bu konuma nasıl geldiğini ele almak, hele ki bu yolun üstünde Türkiye de varsa bizler açısından irdelenmesi gereken konulardan birisidir.

Geleneği olan ve eski dünya ilişkiler sistemi içinde önemli yere sahip olan bu iki ülke Amerika'nın öncelikle başetmesi gereken önemli sorunlardı. İspanya ve Osmanlı, Amerika'nın yer almadığı eski dünya ilişkilerinin güçlü birer temsilcileriydiler. Dolayısıyla, Amerika Doğu-Batı ilişkilerini kendi öncülüğünde yeni bir temele oturtmak isteyecekti. Doğu'da Osmanlı İmparatorluğu, Batı'da ise İspanya altedilmeli veya çözülerek yeni sisteme uydurulmalıydı. İspanya sömürgeci ilişkilerde öncülüğünü ve daha sonraları Güney Amerika'daki sömürgelerini elden çıkarmak zorunda kalınca, Asya'nın anahtarı olarak değerlendirilen Türkiye mutlaka anlaşılması ve toplumsal yapısının çözülerek nüfuz edilmesi gereken bir güç olarak karşılarında durmaktadır. Anahtarı çevirebilmek için Amerika hangi yollara başvurmuştur, nasıl bir yol izlemiştir? Bu yollardan biri olarak karşımıza çıkan misyoner faaliyetleri ve bunların uzantıları olarak okul ve sağlık kuruluşlarının oynadıkları rol, Amerika'nın yeni bir Batı egemenlik biçimi geliştirme ve öncülüğü üstlenme

* Oya OKAN, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Araştırma Görevlisi.

amacı açısından önemlidir. Bu çalışma, Amerika'nın, bir dünya devleti olma yolunda engel olarak gördüğü Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetlerini belirtilen anlamda değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

A.B.D. dış politikasını genellikle iki ana dönemde inceleyen siyasi tarihçilerimiz, 1783-1898 yılları arasındaki dönemi isolation politikası ile açıklamaktadırlar. Başkan Monroe'nun Avrupa'nın kendi işlerine karışmama, dolayısıyla Amerika'nın da Avrupa'nın işlerine karışmayacağı üzerine temellenen politikası sonucunda 1820-1830 yılları arasında İspanyol sömürgelerinin bağımsızlıklarını kazandıkları belirtilmektedir.

Kıta çıkarlarını böylesine gözeten, Latin Amerika ülkelerinin bağımsızlığını kazanmasında birincil öneme sahip Monroe Doktrini'nin Amerika Birleşik Devletleri'nin kendisine sağladığı yararlar, söz konusu ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmalarından daha az değildir. A.B.D. bu tutumu ile öncelikle kıta üzerindeki etkinliğini güçlendirmekle kalmamakta yeni ilişkiler sisteminde kendine yer edinebilmek bir tarafa, yeni gelişmekte olan dünya ilişikleri içerisinde kendisinin başrol oynayacağı bir senaryonunun ön hazırlıklarını yapmaktadır. Latin Amerika ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmaları, Amerika'nın eski ilişkiler düzeniyle kendini kayıtlamaması ve öncülüğünü üstleneceği yeni ilişkiler düzenine bir giriştir. Latin Amerika ülkelerine bağımsızlıkları için verilen destek, gerçek anlamda eski düzene karşı sürdürülen savaştır ve Amerika bu savaştan galip çıkmıştır.

1898 yılına gelindiğinde ise Amerikan tarihinde bir dönüm noktası teşkil ettiği belirtilen İspanya Amerika savaşı ile karşılaşmaktayız. Amerika açısından bu savaştan başarıyla çıkmak, İspanya'nın temsil ettiği eski düzene karşı kendi ilişki sistemini yerleştirme yolunda bir kazanımdır. Diğer bir deyişle yeni dünya düzeni açısından engel teşkil eden iki güçten birisini aşmıştır. Bu noktadan sonra da isolation politikası, kendi içine kapalı Monroe Doktrini dünyaya açılacaktır.

Monroe Doktrini ile dünya ilişkilerinin dışında kalmak ister gibi görünmekle beraber, Amerika XIX. yüzyılda bu ilişkilere Pasifiğin ötesinde katılmayı tercih edecek ve yüzyılın ortaların-

dan itibaren özellikle Çin'le ilgilenmeye başlayacaktır. Batı'nın eski dünya ilişkilerine katmayı başaramadığı ülkeler Amerika'nın da ilgi odağı olmaktadır.

İngilizlerin İspanyol savaşından önce birlikte hareket etme teklifini reddeden Amerika, 1899 yılında sanayi ve ticaret çevrelerinin ve dinî misyoner teşkilatlarının destekleri ile Amerika'nın dünya pazarlarının istilası için Çin'in en ümit verici noktalardan biri olarak gösterilmesi üzerine bu ülkede yatırımlar yaparak birtakım ekonomik çıkarlar kurma yoluna gitmiştir. İspanya'nın öncülüğü İngiltere'ye devretmesiyle daha önce Çin'de işbirliğini reddeden Amerika, bu döneme kadar bağımsız görünen ülkelerde sisteme katılmak ve ilişki kurmak anlamında işbirliğini reddetmeyecektir. Nitekim, Osmanlı'daki faaliyetlerinin ilk yıllarında da Amerikalılar'ın yine İngilizler'le yardımlaştıklarını biliyoruz. I. Dünya Savaşı'nda da Amerika yine bu anlamda gündeme gelecektir.

1898 yılından 1939 yılına kadar geçen dönemde A.B.D. kuvvetli bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Pasifik denizi ile Karaib bölgesinde toprak edinmesi, Latin Amerika devletleri ile yakın ilişkiler kurması ve Uzak Doğu'da söz sahibi olmak istemesi bu döneme rastlar.

Dünyanın uzak köşesindeki Amerika, toplumlararası ilişkilerde yer edinerek, dünyayı kendi ekseni etrafında döndürmeye başlayacaktır.

Monroe Doktrini'nin isolation siyasetini, gerçekte Amerika'nın dünya siyasetinden soyutlanması değil geleneksel ilişkiler içinde yeri olmayan Amerika'nın kendi seçimi ile yabancısı olduğu kurulu düzene katılmayı reddetmesi biçiminde değerlendirmek yanlış olmasa gerek.

İşte Doğu-Batı arasındaki geleneksel egemenlik ilişkilerinin dışında olan ve dünyada yeni gelişen ilişkiler sistemi içinde yer almak, bunun da ötesinde Yeni Batı egemenlik sisteminde öncü ve düzenleyici rol oynamak isteyen Amerika, bu nedenle Monroe Doktrini'ni ortaya atar. Özellikle 1870 yılından sonra daha geniş biçimde yorumlanan doktrin Amerika'nın bir dünya devleti olarak ortaya çıkması ile birlikte A.B.D.'nin nüfuz alanını belirleyen bir içerik kazanır. Roosevelt 1904 yılında uluslа-

rarası yükümlülüklerini yerine getirmeyen Latin Amerika ülkelerinin iç işlerine karışabileceklerini savunur. Amerika başarı kazandıkça dünyaya açılmaya ve bir dünya devleti görüntüsü kazanmaya başlar.

Batı, XIX. yüzyılda bütün başarısına rağmen Asya'yı egemenlik altına alamamıştır. Asya ile olan ilişkilerinde oluşmuş ve Asya'yı tanıyan Batı dünyası; XIX. yüzyıla kadar gerçekleştiremediği egemenliği, kurmuş olduğu ilişkiler sistemini geleneksel Asya'ya uygulamak isterken, yeni ilişkilerin empoze edilmesi gereken yerlerde Amerika da var olmak istemektedir. Monroe Doktrini ile Amerika kendini sınırlamadığı gibi, eski ilişkilere sahip yerleri öğrenmek ve buralara sızabilmenin yollarını aramaktadır. Asya'nın anahtarı olarak gördükleri Osmanlı İmparatorluğu bu anlamdaki faaliyetler için, son derece de uygun bir konuma sahiptir.[1] Osmanlı'nın egemenlik alanı dünya coğrafyasının kilit noktalarından biridir, ve Doğu'ya ulaşmanın yolu buradan geçer. Dünya sahnesine biraz geçikmeyle çıkan Amerika böylesine önemli bir konuma sahip bölgede egemenlik kurmadan önce bu bölgenin mevcut düzenini tanımalıydı. Misyoner faaliyetleri de Amerika'nın bu anlamdaki girişimlerinin bir aracıdır.

Fakat bu misyoner faaliyetleri yaygın bir protestanlaştırma işlemine temel olmamışlar, öncelikle hayırsever teşkilatlar ve sağlık kuruluşları kanalıyla başlayan hareket çeşitli eğitim kurumları ile varlığını sürdürmüştür. Bu konuda yapılmış olan çalışmalarda misyoner faaliyetlerinin iktisadî, ticarî çıkarların siyasal-kültürel etki ve yayılmanın aracı olarak değerlendirildiğini görmekteyiz.[2]

Ancak **Amerika için ilk dönemlerde birincil amaç kültürel ve iktisadi yayılma değil, bu amacı gerçekleştirmek için ilk planda bölgeyi ve insanlarını tanımaktır.** Diğer bir deyişle Amerika yeni ilişkilerin kurulacağı bu alanda hazırlıksız yakalanmak istememektedir.

15 Ocak 1820 tarihinde ilk Amerikalı misyonerler Pliny Fisk ve Levi Parsons İzmir'e ayak basarlar. Bu iki misyonerin arkasında 1810 yılında Boston'da kurulmuş olan American Board of Commisioners for Foreign Missions adlı örgüt bulun-

maktadır.[3] Bu iki misyonerin amaçları kutsal Kudüs kentine ulaşmaktır. Ancak ilk yıllardaki çalışmalarına genel bir bakış bu amacın arka planını bütün açıklığıyla ortaya koyacaktır. Bağlı oldukları kuruluşun birinci amacı **içinde çalışılacak alanın derinlemesine araştırılmasıdır.** [4] Misyonerlerin ilk görevi halkın arasına karışarak incelemeler yapmalarıdır. Bu araştırmaları sırasında dikkat edilmesi gereken noktalar kendilerine talimat olarak bildirilmekte ve bu talimatlara göre öncelikle halkın dinsel bakımdan durumunun sorulması gerekmektedir. Ancak dinsel durumun yanısıra, eğitim öğretim, halkın genel eğilimleri, sınıfsal yapısı, ülkenin siyasal bütünlüğü, ticaret ahlakı gibi toplumun bütün kesimlerine yaygın toplumsal yapıyı anlama ve çözmeye yönelik, mevcut sistemi kavrama amaçlı soruların cevaplanması da istenmektedir.

Misyonerlere verilen talimatlarda ayrıca ülkedeki tarım ve zenaatlerin durumu, tarım alanlarının kullanılma oranları ve ülkedeki yönetimin istikrarı konusunda da araştırma yapmaları isteniyordu. Bu talimatlar doğrultusunda çalışmalarına başlayan Fisk ve Parsons yaklaşık üç yıl süre ile İzmir'den başlayarak Kudüs'e Beyrut'tan İskenderiye'ye kadar her nedense ticaret yollarını izleyerek dolaştılar. Boston'a yolladıkları raporlarında gittikleri yörelerin coğrafi durumları, jeolojik, meteorolojik özellikleri de yeralıyordu. [5]

Bağlı oldukları örgütün talimatları doğrultusunda çalışmalarını tamamlayan ilk misyonerler kendilerinden sonra gelecek olan meslektaşlarına yolu açtılar. **Bölgeyi tanıma faaliyeti** sistemli bir biçimde başlamıştı. Daha sonraki yıllarda, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında görev yapan misyonerler A.B.D.'den ayrılmadan önce gidecekleri ülkenin coğrafi, kültürel, ekonomik, siyasal durumuna ilişkin ayrıntılı bilgiler ediniyorlardı. Ayrıca misyonerlerin pek çoğu kurs görüyor, ilkyardım kuralları, basit tıbbi müdahaleler konularında elden geldiğince bilgi ve beceri ediniyorlardı. İçlerinde pratik diş hekimliği bile öğrenenler vardı. [6]

Misyonerlerin görünürlerdeki amaçları dinsel olmakla beraber Amerikalı misyonerler faaliyetlerini matbaa, hastane, okul gibi kurumlar aracılığıyla yürütüyorlardı. Her ne kadar 1811 yı-

lında İzmir'de ilk Amerikan ticaret odası açılmışsa da Amerika'nın farklı konumu nedeniyle genel yayılma okullar ve sağlık kuruluşları çerçevesinde gerçekleşmiştir.

Okulların ve sağlık kuruluşlarının bulundukları bölgeler batıdan doğuya, kuzeyden güneye bugünkü T.C. sınırlarını çevreleyen bir alanı kapsamaktadır. XIX. yüzyıl sonunda Bursa, İzmir, Merzifon, Kayseri, Sivas, Trabzon, Erzurum, Harput, Bitlis, Van, Mardin, Antep, Maraş, Adana, Ankara, Yozgat, Amasya, Tokat, Arapkir, Malatya, Diyarbakır, Urfa, Birecik, Elbistan, Tarsus, İstanbul'da farklı seviyelerde öğretim kurumları bulunmaktadır. Bu alan içerisinde görev yapacak olan öğretmenler ise çok farklı ve halkla teması kolaylaştıracak meslek gruplarındandır. Bunlar ayrıca çalışacakları alan ve konularda da özel eğitim görmüş kişilerdir.[7] 1833 yılında Beyrut'a gelen ilk misyoner hekimden sonra sırasıyla Antep, Talas, Mardin ve Van'da kurulan hastane klinikleri, daha sonra İstanbul, Merzifon, Sivas, Harput, Diyarbakır'dakiler izlemişlerdir. 1909 yılında ABCFM'nin dünyada faaliyet gösteren 30 benzer kuruluşundan 10 tanesi Anadolu'dadır.[8]

Amerika'nın Türkiye'deki çalışmalarının arasında yer alan yayılmacılık faaliyetlerine kısaca baktığımızda; yapılan 600 milyon sayfalık baskıdan anılan dönemdeki kültürel yayılmacılık açısından yeterli verileri edinmemiz mümkün değildir. Yirmiüç dilde yayın yapan örgütün Türkçe yayın ve gerçekleştirdiği yayınları ülkemizde bırakmak konusundaki hasislikleri kültürel yayılmacı anlayışları ile çelişmektedir.

Misyoner faaliyetlerinin gerçek amacı açısından bir diğer örnek ilk Amerikan okulunun 1824, ilk Protestan kilisesinin ise 1846 yılında açılmış olmasıdır. 1881 yılında Batı Türkiye misyonunda görev yapan papaz vaiz sayısı 43 iken öğretmen sayısı 133'dür.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk faaliyete geçen ve değişik biçimlerde de olsa günümüzde de faaliyetlerini sürdürmekte olan iki Amerikan yüksek okulu Robert Kolej ve Suriye Protestan Koleji'dir. İstanbul'da bulunan, kuruluşu, konumu ve hocaları açısından belirli özelliklere sahip olan Robert Kolej, Amerikalılar'ın denizaşırı ülkelerde kurmuş olduğu ilk yüksek öğretim

kurumudur.

Okulun kurucusu Cyrus Hamlin (1811-1900) kuyumculuk, fırıncılık, çamaşırhane işletmeciliği ve kolej kuruculuğu gibi işlere bulaşmış her kalıba giren XIX. yüzyıl Amerikan misyonerlerinin tipik bir örneğidir. Faaliyetlerine yaralı askerleri tedavi etmek amacıyla başlayan Hamlin, bu askerlerin gıda ve temizlik ihtiyaçlarına karşı da kayıtsız kalamaz ve onlara hizmet arzusuyla başlattığı bu çalışmaları sürdürür. O sıralarda Türkiye turuna çıkmış olan Amerikalı işadamı Robert, Hamlin'in çalışmalarından haberdar olunca bu iki Amerikalı arkadaş olurlar ve gezgin işadamının Amerika'ya dönmesinden sonra aldığı bir mektup üzerine Robert Kolej'in kurulması konusunda çalışmalar başlar. 1863 yılında Robert Kolej dört öğrenciye karşılık tam beş eğitimciyle Bebek'te ahşap bir binada faaliyete geçer. 1871 yılında Ahmet Vefik Paşa'dan alınan araziye taşınan okulun yeri Rumeli Hisarı'nın burçlarına ve İstanbul Boğazı'na hakim bir tepede Haliç'e birkaç km uzaklıktadır. Kurulduğu dönemin koşulları açısından ele alındığında ulaşım sorunu bir yana minimum yaşam olanakları bakımından son derecede elverişsiz bu bölgede okul yapmanın ne denli akılcı olduğu tartışılır.

Okulun eğitim kadrosunda görev almış birçok kişi daha sonra yazdıkları Türkiye'yi ve insanlarını anlatan kitaplarıyla Amerikalılar'ın bilgilenmelerini sağlamışlar *, asıl önemlisi bu hocalardan Lybyer ve Gibbons, Osmanlı üzerine yazdıkları eserlerinde doğrudan Osmanlı'nın dünya siyasetini tartışmışlardır. Bu hocalardan Lybyer 1900-1901 öğretim yılında matematik bölümü başkanı olarak Robert Kolej kadrosuna katılmıştır, ancak daha sonraki çalışmaları bu alanda olmamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren yabancı okullar arasında ilk sırayı alan Amerikan okulları** **iddia edildiği gibi kültürel yayılmacılığı amaçlamış olsalardı bu okullaşma oranı ile İngilizce konuşan aydın sayısı çok olacağı gibi**

---

* Cyrus Hamlin: *Among The Turks* 1877, *My Life and My Times*, 1893.
George Washburn: *Fifty Years in Constantinople*, 1909
Edwin Grosswinner: *Constantinople*, 2 Cilt, Boston 1895 (Kitabın başında Amerikalı General Wallace'un önsözü var.)

** 465 adet Amerikan okuluna karşılık, 72 adet Fransız ve 83 adet İngiliz okulu var.

dönemin siyasi kadrolarında ve Batılılaşma çabalarında örnek alınması gereken tek ülke olarak karşımıza çıkmalıydı. Oysa Tanzimatla birlikte başlayan Batılılaşma çabalarında karşılaştığımız örneklerden hiçbiri Amerika değil.

Kısaca söylersek, söz konusu dönemde Amerika'nın sömürgeleştirme anlamında bir faaliyeti yoktur. Geleneksel dünya ilişkiler sistemi içinde yeri olmayan ve tanımadığı bu sistem içinde yer almak istemeyen Amerika, yeni ilişkilerin kurulması gereken bölgelerde yer almak ve buralarda öncü rol oynayabilmek amacıyla hazır olmak istemiştir. Bu amaçla kendi kültürünü yaygınlaştırmak ve benzer bir sistemi yerleştirmenin dışında, yeni ilişkiler geliştirme yoluna koyulacaktır.[9] **Amerika'nın Osmanlı topraklarındaki varlığı dünya siyasetinde önemli bir rol almış olan bir sistemi öğrenme ve bilgi toplamaya yöneliktir.**

Gibbons ve Lybyer'in çalışmaları Osmanlı sistemi üzerine yazılmış önemli kitaplardır. Doğrudan Osmanlı siyasetinin temelini ele aldıkları gibi Batı'da da Osmanlı ile ilgili pek çok çalışmanın kaynağını oluşturmaktadırlar. Gibbons kuruluş dönemini incelemiş, Lybyer ise sistemin işleyişi konusunda bilgi vermektedir. Böylesine önemli iki kitaptan biri ancak 1987 yılında günümüz Türkçesine çevrilmişken diğerinin de, Türkiye'de yankılar uyandırmasına karşılık halen eski yazı çevirisi ile yetinilmektedir.

İlk bakışta diğer Batı devletlerinin yayılmacı anlayışı ile benzer özellikler taşıdığı izlenimini veren ve bu konuda yapılmış olan çalışmalarda da bize böyle tanıtılan Amerika'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetleri, sonuçları açısından ele alındığında farklı değerlendirmelere izin veren bir görünüm arzetmektedir.

Misyoner faaliyetlerini, geleneksel Batı yayılmacılığı şeması içinde ele aldığımızda Protestanlaştırma anlamında bir başarıdan söz etmek zordur. Misyonerlerin çalışmaları arasında yeralan yayıncılıktan günümüze kalan çok az sayıda Türkçe yayın vardır. Kültürel yayılmacılığın göstergesi olabilecek İngilizce kitaplar ise ancak kendilerinin izin verdiği ölçüde elimize geçmektedir. Sahaflar Çarşısı'ndaki Fransızca kitaplarla karşı-

laştırıldığında İngilizce kitap sayısı hemen hemen yok denecek kadar azdır.

İlk dönem kolej mezunları arasında siyasi kadrolarda etkinlik gösteren kişilere rastlanmamaktadır. Bu anlamda bir çevreden söz edebilmek mümkün değildir. Amerikan okullarına kıyasla çok az sayıdaki Fransız okulları özellikle Galatasaray Lisesi ele alındığında devlet kadrolarında yer alan kişiler açısından önemli bir farklılık gözlenmektedir.

Amerikan kuruluşlarının Anadolu ticaret yolları üzerinde kurulduğu doğrudur; ancak bu yollar aynı zamanda Anadolu'nun stratejik noktalarını bağlayan askeri yollardır. Robert Kolej'in Boğaz'a olan hakimiyeti ticaret yolunun kontrolünü sağladığı gibi Rumelihisarı'na olan hakimiyeti askeri yolun kontrolünün sağlanması açısından da önemlidir.

Tüm bunlardan anlaşılacağı gibi **Amerika kültür yayılmacı amaçlı bir siyaset izlememiş, bilakis kendileri karşı tarafı tanımayı amaçlamışlardır.** Kaldı ki Amerika'nın kültürel yayılmacılığı hedefleyecek bir mirasa sahip olduğunu söyleyebilmek çok zordur. Varlığının nedeni kendi ilişki sistemini kuracak köprü başlarını tutmak ve başarılı olduğunu anladığı noktadan sonra ise tüm alanlarda yayılmaktır.

Amerikan varlığının çok farklı bir görüntüde karşımıza çıkmasını destekleyen bir başka olgu ise Batı yayılmacılığına karşı çıkanların Amerikan mandacılığını benimsemekte hiç bir sakınca görmemeleridir.

NOTLAR:

1. KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, İstanbul 1989, s. 29.
2. KOCABAŞOĞLU, *a.g.e.*, s. 15.
3. KOCABAŞOĞLU, *a.g.e.*, s. 16.
4. KOCABAŞOĞLU, *a.g.e.*, s. 29
5. KOCABAŞOĞLU, *a.g. e.*, s. 33-34.
6. KOCABAŞOĞLU, *a.g.e.*, s. 40.
7. VAHAPOĞLU, Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul, 1992, s. 125
8. VAHAPOĞLU, *a.g. e.* s. 127-128.
9. SEZER , Baykan, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul 1985. s. 166

1950'DE TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİNİN TÜRKİYE'DE GENİŞ ÇEVRELERCE ALGILANIŞ BİÇİMİ

Hayati TÜFEKÇİOĞLU

Bu çalışmamızda Türk-Amerikan ilişkilerinde önemli yeri olan bir olay etrafında, iki ülke arasındaki ilişkinin Türkiye'de geniş çevrelerce algılanış biçimi üzerinde durmak istedik.

Bunun için çalışmamızda 1950 tarihli Kore savaşının başlangıcını seçtik. Bilindiği gibi II. Dünya Savaşı sonrasında dünyadaki yeni güçler dengesinin oluşmasında ve toplumlararası ilişkilerin aldığı yeni boyutta Kore savaşının belli bir yeri bulunmaktadır. Bizim de aktif ve sıcak bir şekilde katıldığımız Kore meselesinin bir başka önemi de Amerika ile günümüzde sürdürmekte olduğumuz ilişkilerin ana çizgilerinin o dönemde belirlenmiş olmasıdır.

Bu noktada öncelikle çalışmamızın alanının doğrudan Kore savaşı olmadığını belirtmek isteriz. Amacımız, o dönemdeki Türk-Amerikan ilişkilerini enine boyuna ele almak da değildir. Biz sadece iki ülke arasındaki ilişkinin bir yönü ile, ilişkinin kamuoyuna yansıyış biçimiyle ilgilendik. Kore meselesinden kalkarak, o günkü basın aracılığıyla Amerika ile ilişkilerimizin topluma nasıl sunulduğu, nasıl yansıtıldığı ya da geniş çevrelerce nasıl algılandığını araştırmak istedik.

Çalışmamızda Hürriyet gazetesini seçtik. Hürriyet dönemin popüler gazetelerinden biridir. O tarihte 4 yaşındadır ve Türk basın tarihinde yeni bir tarzın sahibi olmak gibi önemli bir yeri de bulunmaktadır. Bu tarz 1946'da Türkiye'de çok partili hayata geçilmesiyle önem kazanan geniş kesimlere hitap ediş biçimiyle ilgilidir ve bol fotoğraf, bol çizgiye dayanmakta, Simavi'nin gazeteyi çıkartma hazırlıkları sırasında da söylediği gibi "habere göre resim değil, resme göre haber" ilkesini benimsemektedir. O dönemdeki Hürriyet bir fikir gazetesi olmaktan uzaktır, kes-

* Dr. Hayati TÜFEKÇİOĞLU, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Arş. Görevlisi

kin bir siyasal tavrı yoktur ama, toplum içinde de belli bir ağırlığa, etkinliğe sahiptir. Demokrat Parti iktidarına fazlasıyla sıcak bir yaklaşım içinde olduğu hemen göze çarpmaktadır. Kısa haberleri, bol resimleri, köşe yazılarına oldukça az yer vermesi ve özellikle tamamen çizgiye dayalı göz alıcı pazar ilaveleri ile o dönemde 135 bin civarında (27, 101)* bir tiraja sahiptir.

Biz Hürriyet'in bir gün önce başlayan savaşın ilk duyurulduğu gün olan 26 Haziran 1950 tarihli nüshasından başlayarak 31 Ağustos'a kadar olan kısmını taradık. Bu yaklaşık iki aya tekabül eden 67 günlük bir dönemdir. Buna ilaveten NATO'ya başvurumuzun cevaplandığı 15, 16, 17 Eylül tarihli gazetelerde de sadece bu konuyla ilgili haberlere baktık.

Bu noktada bir güçlükle karşılaştığımızı belirtmek isteriz. Güçlük bu iki aylık gazete taramasından elde ettiğimiz malzemenin hacmiyle ilgilidir. Bir bildiri sınırlarını aşan, oldukça zengin bir malzemeyle karşılaştık. Gazetede konuya umulandan fazla yer verilmiş olduğunu gördük. Bu zengin malzemenin bildiri çerçevesi içinde tamamını değerlendirme imkanı bulamayacağımızı görünce birkaç tipik alıntıyla yetinip, doğrudan kendi izlenimlerimizi aktarmayı uygun bulduk. Elimizdeki malzemenin tamamını ise "Ek" olarak yayınlamayı tercih ettik.

Gazetede ilk anda, daha bakar bakmaz başlıklarda ve fotoğraflarda göze çarpan Amerika ile ilgili haberlerdir. Marshall Planı ve diğer askeri yardımlar, askerlerden başlayarak hemen her meslek dalıyla ilgili karşılıklı gelen giden heyetler ve bunlara ait resimler. Askerî veya sivil, bir Amerikan heyetinin fotoğrafının olmadığı nüsha hemen hemen yok dersek abartma sayılmamalıdır. Bu tip haberlerin ortak özelliği ise hiçbir siyasal bağlantı, değerlendirmeye başvurulmadan, kuru, yavan bir şekilde benzer cümlelerle verilmesidir. Bu yüzden bu tip malzemeyi toplamaya gerek görmedik.

Asıl ilginç ve etkileyici olanlar, Kore'ye asker gönderme kararı almamızla birlikte dikkati çekecek biçimde artan ve çarpıcı şekilde sunulan ikinci tür haberlerdir. Birkaç örnek vermek

* Parantez içindeki rakamlar çalışmamızın sonundaki "Ek"te yer alan malzemeye yapılan göndermeyi belirtmektedir.

gerekirse;

25 Temmuz 1950: "*MARMARA'DA YABANCI BİR DENİZALTI GÖRÜLDÜ. Birkaç defa suyun üstüne çıkıp kaybolan denizaltıyı yakalamak için, deniz vasıtaları faaliyete geçti. Resmi makamlar bu hususa dair bir şey söylemiyor*". Bu başlıklarla manşetten büyükçe verilen ve "*İnanılır kaynaklardan öğrendiğimize göre*" diye başlayan haberin metni ise 1. sayfada tek sütuna 13 satır tutmakta, yani 4-5 santimlik bir yer işgal etmektedir. (64)

26 Temmuz 1950: *MEÇHUL DENİZALTILARIN GÖRÜLDÜĞÜ YERDE ÜÇ TORPİL BULUNDU.* (69)

Yine 26 Temmuz: *MOSKOVA'DAN UÇURULMUŞ BİR MARTI...* Alt başlık: *Avcılarımız tarafından Çekmece Gölü'nde vuruldu... Martının ayağında Moskova'dan uçurulduğunu gösteren, yukarıda fotoğrafını neşrettiğimiz "Moskova-169010-E" işaretli bilezik bulunmaktadır. Moskova'nın deniz kenarı bir şehir olmadığı halde bu küçük martının ne şekilde uçurulduğunu ve bizim Çekmece Gölü'ne kadar nasıl geldiğini merak ettik. Okuyucumuzun bir mektupla bize gönderdiği bilezik matbaamızda mahfuz bulunmaktadır* (70).

27 Temmuz 1950: *MEÇHUL DENİZALTI Yalova-Çınarcık arasında ve Tekirdağ'da da görüldü. Denizaltıyı araştıran filo birliklerimize askeri deniz uçaklarımız da iltihak ettiler* (80).

30 Temmuz 1950: *MARMARA DENİZİNDE GECE YARISI ESRARLI BİR MOTOR YAKALANDI. İçinde 3 kişi olan motörün meçhul bir istikamete ışıkla işaretler verdiği tesbit olundu. (....) Motörde son sistem bir fotoğraf makinası da bulunuyordu* (104).

30 Temmuz 1950: Yine manşetten verilen bir haber: *MEÇHUL DENİZALTININ DÜN GECE YAKALANDIĞI HABER VERİLİYOR. "Doğruluğunu selahiyetli makamlar nezdinde tahkika imkan bulamadığımız bir habere göre* " diye başlayan yazıda *"Darıca açıklarında suyun yüzüne çıktığı sırada yakalanan denizaltının Bulgaristan filosuna mensup olduğu anlaşılıyor"* deniyor (96).

30 Temmuz 1950: *KÖTÜ NİYETLERLE ÇIKARILAN ŞAYİALAR... Doğu-Güney Akdeniz seferine çıkmış bulunan İstanbul vapurunun yolda meçhul bir denizaltının taarruzuna uğra-*

dığı ve battığına dair birkaç günden beri bazı kötü şayialar ortaya çıkmıştır. Dün Deniz Yolları İşletme Müdürlüğü ile yaptığımız temaslarda bu şayiaların tamamen asılsız olduğu sabit olunmuştur (102).

1 Ağustos 1950'de devam sahifesinde verilen tek sütunluk küçük bir haber: *MARMARA'DA MEÇHUL DENİZALTI YOK. Ankara (AA)- 24 Temmuz 1950 tarihinden beri Marmara Denizi'nde yabancı bir denizaltı gemisinin bulunduğu ve sözü edilen denizaltı gemisinin İzmit Körfezi ağzında yakalandığına dair basında çıkan yazıların aslı ve esası olmadığını ve Marmara Denizi'nde de yabancı bir denizaltı gemisi bulunmadığını bildirmeye Anadolu Ajansı mezundur* (118).

Bu tip haberler hemen yan sütunlarda verilen diğer bir grup haberle birlikte değerlendirildiğinde ortaya çok çarpıcı bir hava çıkmaktadır:

30 Temmuz 1950: *KOMÜNİZMLE AMANSIZ BİR MÜCADELE BAŞLIYOR. (Ankara) (telefonla)- Verilen malumata göre memlekette milli birliği bozacak hareketlere karşı hükümet fevkalade hassasiyet göstermek ve bu gibiler hakkında en şiddetli cezayi tedbirleri almak kararındadır. Komünistlik tahrikleri karşısında yeni hükümetimizin bugünkü şartlar muvacehesinde çok daha fazla uyanık olmak zaruretini duyduğu ve komünistlikle amansız bir mücadeleye geçeceği haber verilmektedir* (97).

"Komünizmin başını bulduğumuz yerde ezelim" (147) diyen Sedat Simavi'nin bir başyazısı: *"Demokrat hükümeti, komünizm aleyhindeki kararlarından dolayı tebrik ederken, millet namına sevincimizi de ifade etmekten kendimizi alamıyoruz"* (134).

30 Temmuz 1950: ... *Memleket menfaat ve milli siyasete aykırı olan kökü dışarıda bulunan ve son zamanlarda kendilerinin boş bırakıldığını zanneden neşriyat üzerinde de hassasiyetle durulmaktadır.*(95)

1 Ağustos 1950: *Dün de 4 komünist tevkif edildi* (116).

19 Temmuz: *Paris'te tahsilde bulunan talebelerimizin yüzde 60'ı komünist.* (50, Ayrıca 54, 173).

14 Ağustos: *Büyük bir miting yapılacak. Siyasi parti, müessese, dernek, işçi ve gençlik teşkilatlarınca Türk milletinin muhtemel bir harp taarruzu halinde uyanık bulunduğu ve Birleşmiş*

Milletler ülküsüne bağlı olduğunu tebarüz ve komünizmi telin maksadıyla bir miting hazırlanmakta olduğu öğrenilmiştir (154).

Komünizmi telin eden nümayişler. (60, 62, 128, 132, 136, 162, 175, 184).

10 Ağustos 1950: *Adalet Bakanlığı, komünistliğin kökünü kazımak maksadıyla ceza mevzuatında esaslı tadilat kararında olduğunu bildirmekte....* (142).

13 Ağustos 1950: Yine bir manşet. *Komünizmle mücadele için çok sıkı tedbirler alınıyor. Komünistler hususi mahkemelerde yargılanacaklar.* (146).

"Milli eğitim camiasına sokulmuş bulunan bütün komünistler tasfiye olacak." Haberin sonlarında Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri şöyle diyor: *"Şunu söyleyeyim ki işimizi gücümüzü bırakıp her nasılsa bu camiaya girmiş komünist denen 5-10 soysuzla meşgul olacak değiliz"* (150).

15 Ağustos 1950: İki gün sonraki başlık: *Maarif personeli arasında tasfiye yapılacağı asılsız* (156).

30 Temmuz 1950: *Milli menfaatlere zararlı ve milli mukavemeti sarsacak neşriyat yapan "Barışseverler"den dördü tevkif edildi.* (....) *Fotoğrafta Behice Boran* (95).

13 Ağustos 1950: *Komünizmin memleket dahilindeki durumu... Nerelerde ne nisbet mevcut olduğu, sebep ve saikleri, mücadele unsuru olarak alınacak tedbirler üzerinde bilhassa durulmaktadır. Diğer taraftan demokrasiyi koruma kanunu namı altında yeni bir kanun tasarısı hazırlanacaktır* (148).

17 Ağustos: *Devlet teşkilatında bulunan komünistler... Hükümet vatan hainlerine karşı kati bir mücadele açılmasına karar verdi. Devlet memurları arasında bulunan ve komünist olarak tanınan bütün şüpheli şahıslar hakkında takibat yapılacak* (161).

Gazetede en çok göze çarpan hususlardan biri de, yukarıda örneklerini verdiğimiz bütün bu haberlerin dolaylı olarak temellendirildiği Sovyet Rusya imajıdır. Bu imaj Amerika ile ilgili gelişi güzel verilen haberlerin yanında, bunları gölgede bırakacak şekilde çok çarpıcı, çok etkileyici olarak sunulmaktadır.

Kore'de başlayan savaşın da etkisiyle sürekli üçüncü dünya savaşı senaryoları üretilmekte, Sovyetler'in her an dünyayı işgale hazırlandığı ima edilmektedir. (3, 22, 30, 47, 81, 99, 123, 171).

Fakat Sovyetler'le ilgili imaj karanlık, muğlak, karışık ama dünya için korkunç, sinsi bir tehdit oluşturduğu yolundadır (99). Ne olduğu tam bilinmeyen, aslında kendi içinde bazı zaafları da bulunan (35, 38) bir canavarmışçasına gösterilen bu flu ama keskin tehdide -bizimle direkt bir bağlantısı olmayan olaylarda açıkça Sovyetler'in adı telaffuz edilmesine rağmen- özellikle Türkiye ile ilgili haberlerde göndermeler yapılmakta ama haberler çok kolay anlaşılacak şekilde de verilse doğrudan Sovyetler'in adının anılmamasına özen gösterildiği dikkat çekmektedir. Hatta Kore'ye asker gönderme kararı aldığımızda yine adı açıklanmayan yabancı uzmanların, Türkiye'nin bu kararının asla Sovyetler'e karşı alınmış bir tavır sayılamayacağını kaydettikleri (87) belirtilmek ihtiyacı hissedilmektedir. Bazen isim zikretmek gerektiğinde Sovyetler'in adından sakınılmakta ve oraya gönderme de yapılsa mesela Bulgaristan'ın adı (96) tercih edilmektedir.

Bu noktada bir konunun altını çizmemiz gerekmektedir. Verdiğimiz örnekleri yalnızca bizlerle ilgili bir mesele olarak görmek, Türk basınının hezeyanı, veya sınırlı yapısının, abartmaya yatkınlığının bir göstergesi olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Aynı dönemde Amerika veya Avrupa basınına bakıldığında bizdekinden de keskin bir havayla karşılaşacağımız muhakkaktır. Esas olan dışarıdaki havanın bizim gazetelerimize yansımasıdır. Dışarıdaki havanın bizdekinden de keskin olmasının dışında yukarıda örneklerini verdiğimiz haberlerin kaynağının neresi olduğu konusunda yine Hürriyet'te ilginç örnekler bulmak mümkündür. Hürriyet'in Avrupa gazetelerinden yaptığı iktibaslara veya Batılı ajanslara dayanarak verdiği haberlere göre meçhul denizaltılar sadece bizde görülmemekte neredeyse bütün dünya sahillerinde dolaşmaktadır. Mesela Japonya'da "h*emen her gün milliyeti meçhul harp gemileri, denizaltıları tayyareler müşahede edilmekte"* (88), bunlara Akdeniz'de (145), Atina'da (153), Ottava'da (88) da rastlanılmakta, hatta AFP

ajansı Londra'dan, *"Batılı bahriye şeflerinin meçhul denizaltı gemilerinin sırrını nihayet çözdüğünü ve bunların Ruslar'a ait olduğu kanaatine vardığını"* (174) duyurmaktadır. Bunun yanında bütün dünyada yine meçhul infilaklar (11), sabotajlar (52, 53, 61, 66, 90, 124) görülmekte, sabotajlar İngiltere'de *"avam kamarasına"* (103) kadar ulaşmakta, *"Belçika'da her iki saatte bir sabotaj vakası"* (82) olmaktadır. Komünist tevfikatı yalnızca bizim ülkemizde yapılmamaktadır. Neredeyse bütün Amerika'yı saran kızıl casuslara (23, 37, 51, 140) karşı *"şiddetli tedbirler"* (164) alınmakta, *"Truman, gençlerin komünizmle mücadelesini istemekte"* (28)'dir. Hürriyet'te, dışarıdaki *"tevkifat"*la ilgili haberler hiç de az değildir. (29, 57, 65, 73, 114, 121, 151, 158, 180).

Her şeyden önce 1950 Amerikası'nda McCarthy doktrini veya McCarthizm olarak da anılan bir toplumsal panik yaşanmaktadır. Amerikan hayatının, casus tehlikesine ve ayaklanmalara karşı alınan çok aşırı tedbirlerin karanlıklarına gömüldüğü, bir gizli korku atmosferi hakimdir. McCarthy'nin Sovyetler hesabına çalışan 205 Dışişleri görevlisini kapsayan bir listenin elinde bulunduğunu iddia etmesiyle Amerikan halkı, Amerika Birleşik Devletleri dış politikasının Truman hükümetine sızmış ve Dışişleri Bakanlığı'nı işgal etmiş olan komünist komplocuların ve Moskova ajanlarının eline düştüğüne artık inanmaya başlamıştır. Bu olay Hürriyet'e de bir Batı gazetesinden yapılan son derece tipik ve önemli bir iktibasla yansımakta, *"Komünist olarak senelerce hükümet azası içinde vazife görenler o kadar çoğalmıştı ki, bir aralık bütün hariciye memurlarının Rus ajanı olduğu şeklinde bir düşünceye bile kapılanlar oldu"* denmekte ve yazının sonu şöyle bağlanmaktadır: *"FBI'ın sıkı çalışması ile gizli Rus ajanlarının kökünü kibrit ekilmiş ve birçokları pek muhtemel olarak gizli bir şekilde öbür dünyaya gönderilmişlerdir"* (45).

Amerika'da bir komünist avcılığı yaşanmaktadır. Bir yazara göre* 1950'lerdeki Amerikan cadı avcılığıdır bu ve lider avcının ismine uyularak McCarthizm adını almaktadır. Gittikçe

* Louis, J. Halle, **Soğuk Harp**, T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976, s.224.

güç kazanan bu akımda "kızıl avcısı" Joe McCarthy'nin dışında Louis Johnson, sonradan dışişleri bakanı olacak meşhur John Foster Dulles, Dean Ruske ve Paul Nitze gibi isimler de vardır.

Kızıl avcılığı sadece Amerikan Komünist Partisi liderleri ve üyeleri ile sınırlı kalmamakta, başta bilim adamları, sanatçılar, sinema oyuncuları olmak üzere toplumun bütün kesimlerini kapsayan büyük bir terör estirilmektedir. Rosenbergler olayı 1950 Amerikasının bir ürünüdür. Şarlo bile bu akımdan nasibini almıştır. Amerika'da insanlardan komünist olmadıklarına dair imzalı belge toplanmakta, sadakat yeminleri ettirilmektedir. Artık herkes birbirinden şüphelenmekte, komşusunun meçhul ilişkiler içinde bulunduğunu ihbar etmektedir.

Tekrar Hürriyet'e dönersek Amerika ile sıkı dostluk münasebetlerimizin dış politikamızın esas unsurunu teşkil ettiği Menderes ve Köprülü gibi hükümetin en yetkili ağızlarından duyurulmaktadır (20, 135, 165). Amerikalılar'a göre de *"Cesaretinden kimsenin şüphe edemeyeceği Türkler, dimdik ayakta durmakta ve Sovyet emperyalizminin müthiş tazyikine, karşı koymaktadır"* (5).

Fakat bu ilişkilerde yine de bir sorun bulunmaktadır. Bu yapılan yardımlarla ilgilidir. Marshall Planı çerçevesinde yapılan yardım Avrupa ülkeleri ile kıyaslanıp az bulunmakta, beğenilmemekte ve sürekli küçümsenmektedir. *"Bugün bir çok bakımdan, bir çok devlet gibi Amerikalılar'a avuç açmış bulun* (duğumuz halde) *buna rağmen Amerika'nın yardım fasıllarından layıkı veçhile istifade edemediğimiz"* (181) söylenmektedir. *"Yunanistan'ın yediği beyaz ekmeğe kadar her şeyin ucu Marshall Planı'na dayanırken Türkiye'nin bugün bile hala siyah ekmek yemekte olması hazin"* (42) bulunmaktadır. Bu adaletsizlik ise "*dünya muvazenesindeki mühim mevkimiz*"e (181) rağmen Amerika'ya bir türlü kendimizi yeterince tanıtamamış olmamıza bağlanmaktadır. Kendimizi tanıtma konusunda yöneticilerimiz beceriksizdir. Ayrıca istemesini de bilmemektedirler. *"Çok isteyen Yunanistan azı alabildi. İstemesini beceremeyen pasif politikasıyla, senelerce hudutlarında komünizme karşı milyonluk ordularla Avrupa'ya ve Orta Şark'a bekçilik*

eden ve böylece zaten sözde mevcut olan iktisadiyatı tamamen ters dönen Türkiye, sesini ve rolünü kimseye duyuramadı ki, bir şey alabilmiş olsun" (42)...

Gazeteye yansıyan imaj Amerika'nın bütün dünyaya para dağıtan bir merkez olduğu yolundadır. Bu yardımların nedeni, niçini üzerinde hiç durulmamaktadır. Mesela bir askerî filonun gelişiyle ilgili birinci sahifedeki karikatürde, Boğaziçinde Amerikan askerî gemileri ve bunlardan karaya çıkıp yürüyen deste deste dolar banknotları görülmektedir. Altındaki yazı: *"Misafirler geldi"* (117). Böylece Amerikan imajı en kestirmeden dolarla özdeşleştirilmektedir.

Bizim için önemli bir sorun savunma masraflarımızın fazlalığı ve bu konuda yapılan yardımların yeterli olmadığı ise ikinci önemli sorun da doğrudan savunma güvenliğimizin sağlanması ile ilgilidir. Bütün dünya gibi Türkiye de ciddi bir tehdit altındadır ve Kore örneğinde görüldüğü gibi *"himayesiz"* ülkeler rahatlıkla istila edilebilmektedir. Bunun için *"himaye"* (9) konusu önem kazanmaktadır. Bütün dünya ülkeleri, hep birlikte Amerika liderliğinde birleşip (144, 168) kızıl tehdidi yenince dünyada artık barış dönemi başlayacaktır. Türkiye'nin sorunu Batı askeri ittifakı içinde yer alabilmektir.

Bunun için Kore savaşı tarihi bir fırsat olarak görülmüş ve Amerika'nın ardından herkesten önce asker gönderme kararı alınmıştır. Artık sürekli olarak NATO'ya çok yakında kabul edileceğimiz teması işlenmektedir. (111, 122, 131, 160, 166) O zaman bize saldıran olursa güvenliğimiz sağlanacaktır ve elbirliği ile komünizm mağlup edilince de zaten dünya güllük gülistanlık olacaktır. Ayrıca *"Batı Avrupa'nın kuvvetli ordusu Türk ordusudur"* (172). Selim Sarper'in Amerika'da verdiği beyanatta da dediği gibi: *"Türkiye, Atlantik Paktı'na alındığı takdirde bu camia 2 milyonluk bir ordu kazanmış olacaktır"* (172). NATO'ya girmek için başvuru yapılmıştır. *"Yaptığımız müracaatı Washington incelemekte ve Kuzey Atlantik Paktı'na Türkiye'nin kabul edileceğini Ankara muhakkak"* (131) saymaktadır. *"Türkiye'nin Kuzey Atlantik Paktı'na kabulü kadar tabii bir şey olmadığı, Türkiye'nin kendisine nazaran binlerce kilometre uzakta bulunan Kore'ye bigane kalmayarak, Birleşmiş Milletler teşkilatına*

dahil her devletten evvel asker göndermek suretiyle gösterdiği azimkar politika yanında, Kuzey Atlantik Paktı'na dahil memleketlerin bu durumu takdir edecekleri, siyasi çevrelerin üzerinde durduğu başlıca mesele halindedir"(131) denmektedir.

Fakat 15 Eylül'de Türkiye'nin NATO'ya kabul edilmediği duyurulmaktadır (185). Sedat Simavi bu durumu "*Haçlı seferlerinden kalma müslüman-hıristiyan ayrılığının devam ettiğine*" (186) bağlamakta, "*Müslüman olduğumuzdan üvey evlat muamelesi gördüğümüzü*" (186) söylemekte ve "*ipler koptu*" (187) demektedir. İpler kopmamıştır. Bir süre sonra Türkiye Yunanistan'la birlikte NATO'ya çağrılacaktır.

Kısaca verdiğimiz bu bilgilerden çıkaracağımız sonuçlar bulunmaktadır. Öncelikle belirtmek istediğimiz gazetede karşımıza çıkan manzarayı bir toplumsal histeri veya basit toplumsal ilişkiler olarak değerlendirmenin yanıltıcı olacağıdır.

Meselenin temelinde II. Dünya Savaşı sonrası Amerika'nın Avrupa siyaseti yatmaktadır. 1945'ten sonra dünya üzerinde Avrupa'nın rolü giderek azalırken, Amerika'nın rolü artmaktadır. Buna bağlı olarak da Amerika belli sonuçlar elde etmeye çalışacaktır.

Öncelikle Yalta'da imza atılmasına rağmen sonradan Rusya'nın kazanmış olduğu avantajların çok fazla olduğu, hatta fazlasıyla taviz verildiği inancı doğacaktır. O sebeple Avrupa'daki yeni role göre dünya siyasetini hem Amerikan halkına hem de bizlere kabul ettirmek çabası içinde Rusya'nın çok fazla geliştiği ve çok büyük tehdit oluşturduğu söylenecektir.

Amerika'nın Avrupa siyasetinde birkaç temel araç bulunmaktadır. Bunların başında Marshall Planı gelmektedir. Amerikan halkına, Avrupa'ya yapılan milyarlarca dolarlık bu yardımı haklı gösterebilmek için bütün dünyayı saran bir komünizm tehlikesi olduğu vurgulanacaktır. Marshall Planı, Avrupa'nın savaş sonrası yıkımını telafi etmek olduğu kadar Avrupa'nın Amerika'ya bağımlı hale gelmesi, Amerikan sermayesinin belli ölçüde Batı Avrupa'yı kontrol etmesi sonucunu da doğurmuştur. Marshall Planı Amerikan endüstrisinin yayılmasında etkili olmuş, bu yardım aracılığıyla Amerikan endüstrisi hem ihracat hem de yatı-

rım bakımından Avrupa'da temel köşebaşlarını tutmuştur. Hürriyet'te de denildiği gibi *"artık Avrupa da Amerikalılar'ındır"* (56).

Amerika'nın 1945 sonrası Avrupa siyasetinin ikinci önemli noktası askeri ittifaklardır. Marshall Plam'yla ekonomik açıdan ortaya çıkan Avrupa'yı kendine bağımlı kılma siyaseti, NATO ile askeri açıdan da sağlanacaktır. NATO ittifakı, Marshall Planı'nın ekonomik açıdan yaptığını askeri açıdan yapmıştır.

Fakat ilginçtir, Batı'da Rus tehlikesinin bu kadar abartıldığı dönemde Rusya'da tam tersine kışkırtıcı hareketlerden kaçınmaya özen gösterilmektedir. "Buzların çatırdaması" olarak da nitelenen bu dönemde Batı'da bütün dikkatler komünizm tehlikesi üzerine yoğunlaştırılırken Rusya'da Komüntern kapatılmıştır. Rusya'da "Stalinsizleştirme" olarak da kavramlaştırılan bu dönemde bir uslu devlet görüntüsü çizilmeye başlanacaktır. Stalin'in o bilinen imajının aksine Kruşçef, korkudan çok hayranlık, hatta sevgi uyandırmak isteyen, sokakta kahvede rastlanan, tehlikeli olmayan, sempatik görünümlü, babacan bir devlet adamı tipi çizme çabasındadır.

Yine bu çalışmadan çıkan sonuçlardan biri de Avrupa'daki komünist partilerle ilgilidir. Ele aldığımız dönem, aynı zamanda II. Dünya Savaşı sonlarında, direnişlerde çok aktif rol oynayan ve giderek hükümetlerde ağırlık taşımaya başlayan komünist partilerin, Avrupa'nın siyasi hayatından tasfiyesiyle de aynı zamana rastlamaktadır. "1945'ten sonra hem Fransız, hem İtalyan hükümetlerinde komünistler de bulunmasına rağmen, Marksçı partilerin herhangi bir yerde gerçekten güç kazanmaları karşısında, derin bir güvensizlik vardır"*. Saldırgan Rus imajının çizilmeye başlanmasıyla birlikte komünist partileri tasfiye hareketi de başlamıştır ve Kore savaşı bu tasfiyenin hızlanmasına yardımcı olmuştur.

Sonuç olarak 1950'de Türk Amerikan ilişkilerinin Türkiye'de geniş çevrelerce algılanış biçiminin, II. Dünya Savaşı sonrası Amerika'nın yeni Avrupa siyasetinin bize yansıyış şekli olarak değerlendirilebileceğini söyleyebiliriz.

---

* Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşü, (1500'den 2000'e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar,** (Çev: Birtane Karanakçı) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1990, s.439

EK

1) 26 Haziran 1950.

Manşet: Kore'de harp başladı.

Rus uçakları tarafından da desteklenen komünist Kore ordusu Güney Kore toprağına girip ilerlemeye başladı.

Güney Kore Amerika'dan acil yardım istedi.

2) 26 Haziran 1950:

Güvenlik Konseyi Kore meselesini müzakere için dün toplandı.

3) 26 Haziran 1950:

Dünya matbuatından iktibaslar: Ruslar limanları nasıl abluka edecekler?

4) 26 Haziran 1950:

Rus subayları Çekoslovak ordusunda vazife alacak. Böylelikle bu ordu da yakında Kızılordu'ya iltihak etmiş olacak. Çekoslovakya'da tatbik edilecek olan sistemin aynen Romanya, Bulgaristan, Macaristan ve Polonya'da da tatbik edilecek olduğu muhakkaktır.

5) 26 Haziran 1950:

Amerikalı senatör Connaly, Sovyet Rus emperyalizminin müthiş tazyiki karşısında Türkiye'nin gösterdiği mukavemetten sitayişle bahsetti ve Türkiye'ye yapılan silah yardımının devamını istedi: "Cesaretinden kimsenin şüphe edemeyeceği Türkler, dimdik ayakta durmakta ve Sovyet emperyalizminin müthiş tazyikine karşı koymaktadır".

6) 26 Haziran 1950:

Amerikan askeri yardım malzemesi ile dolu 24 taşıt gemisi Batı Avrupa sahillerine doğru yol alıyor.

7) 26 Haziran 1950:

(Londra)- Romanya'da temizlik. Romanya Komünist Partisi Genel Sekreteri partinin beşte birinin temizlendiğini söylüyor.

8) 27 Haziran 1950:

Türkiye'ye televizyon veriliyor. Amerikan Dışişleri Bakanlığı propaganda için televizyondan faydalanmaya karar verdi. Amerikalıların bizzat idare edeceği programların esasını demokrasi mevzuu teşkil edecek.

9) 27 Haziran 1950:

Karikatür: Kızıl elbiseli, eli palalı, pos bıyıklı, gözleri seçilmeyen biri burnundan dumanlar çıkartarak saldırıyor. Etrafa çok iri bom-

balar, füzeler düşüyor. İki çekik gözlü, sivil giyimli kişi, yüzlerinde büyük bir korku ifadesi ile kaçıyor.

- Niçin saldırıyor,

- Küçük ve müdafaasız olduğu için.

10) 27 Haziran 1950:

(Berlin)- Batılılar soğuk harpte mukabil taarruza geçtiler. Antikomünist bir Komünist Partisi teşkil ediliyor. Eski kızıl Alman liderinin kuracağı bu parti, Stalin ve uşakları ile mücadele edecek. Batı Almanya'da Komünist Parti'den ayrılanlar kurdu... Geçen hafta aynı hadiselere İtalya'da da şahit olundu. Komünist Parti'den ayrılıp yeni müstakil komünist parti kuranların çoğaldığı ve bunlara iltihak edenlerin arttığı bildiriliyor.

11) 27 Haziran 1950:

Londra'da sebebi meçhul infilak oldu.

12) 27 Haziran 1950:

Komünist Alman gençleri polisle çatıştı.

13) 28 Haziran 1950:

Kore'de milliyetçi ordunun başına Amerikalı bir kumandan tayin edildi.

14) 28 Haziran 1950:

14 Mayıs seçimlerinden sonra generallerin İnönü'ye gidip "bir emri olup olmadığını" sorduğuna dair Ulus gazetesinin yazdığı dedikodular.

15) 29 Haziran 1950:

Türkiye'yi Amerika'da tanıtım gayretleri...

16) 29 Haziran 1950:

4 milyon dolarlık bir kredi daha aldık. Diğer tarafta Portekiz'e Amerika'dan motor ve Amerikan türbini alması için 5 bin dolar tahsis edildi.

17) 29 Haziran 1950:

(Lake Succes)- Güvenlik Konseyi sabaha karşı hayati ehemmiyeti haiz bir karar almıştır. Bu karar gereğince Birleşmiş Milletler'e üye devletler tecavüze uğrayan Güney Kore'ye askeri yardımda bulunacaktır. Bu konudaki teklif Birleşik Amerika tarafından yapılmış ve İngiltere, Fransa, Norveç ve Küba tarafından desteklenmiştir.

18) 30 Haziran 1950:

McArthur Kore'de.

19) 30 Haziran 1950:

(Londra)- Sovyet peykleri Yugoslavya'ya taarruz ederse? Yugoslavya tek başına ve kolaylıkla bunların hakkından gelecektir. Kuzey Kore'nin Güney Kore'ye karşı açmış olduğu istila harbinin ilk haberinden beri Yugoslavya'dan buna mümasil haberler gelmektedir. Bunun esaslı sebebi Yugoslavya'nın Kore'den sonra sıranın kendisine gelmesinden kuşkulandığından daha şimdiden Batı demokrasilerini, ancak Rusya'nın fiili iştirakiyle Yugoslavya'ya karşı ciddi bir askeri hareketin açılabileceğine ikna etmek arzusudur.

20) 1 Temmuz 1950:

Türkiye Kore işinde üzerine düşeni yapacak. Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü Büyük Millet Meclisi'nde bunu resmen bildirdi. Amerika ile çok sıkı ve samimi işbirliğimiz...

21) 1 Temmuz 1950:

İstanbul sergisi açılıyor. Fotoğrafta her iki tarafına Ayyıldız koyulmuş Marshall Planı yazısı...

22) 1 Temmuz 1950:

Yarın harp olursa... Amerika Milli Müdafaa Bakanı: Stalin öğrenmek istiyorsa kendisine şunu söyleyebilirim ki, bugün saat dörtte taarruza geçecek olursa saat beşte bütün Amerika'yı kendisiyle mücadeleye hazır bulacaktır.

23) 1 Temmuz 1950:

(Washington)- Atom casusu suçlu olduğunu kabul ediyor.

24) 1 Temmuz 1950:

Behice Boran ve Niyazi Berkes beraat etti.

25) 2 Temmuz 1950:

Başyazı: AMERİKA'YA TÜRK YARDIMI

Amerika'ya Türk yardımı insanın kulağına çok hoş gelen bir cümle, Amerika, Kore vukuatı için bizden de yardım istiyor. Birleşmiş Milletler'e dahil olduğumuz için bizim de bu yardıma koşmamız icap etmektedir. Diğer taraftan Marshall Planı'ndan yardım gördüğümüzden bizim için bu yardım bir mecburiyet teşkil etmektedir. Hiç şüphesiz bu yardım Marshall Planı'ndan istifademiz nispetinde olacaktır. Fransa ile bize yapılan yardım mukayese kabul etmez.

Merak ettiğimiz bir cihet varsa yardımın ne şekilde olacağıdır. Şüphe yok ki bizden istenilen yardım sembolik bir yardımdır. Çünkü bizim Asya'nın öbür ucuna asker göndermemiz mevzubahis olamaz. Bu sene bereketli olduğu söylenen mahsülümüzden, yerli ilaçlarımızdan tütün gibi diğer mahsüllerimizden elbet de Korelileri istifade ettirmek isteriz.

Türkiye hükümeti bu yardımdan istinkaf eden İsveç ve Mısır hükümetleriyle haklı olarak kendini mukayese etmek istemiyor. Madem ki dünyanın bir köşesine ateş düşmüştür, onu söndürmek Türk milletinin de vazifesidir. Biz kendi hesabımıza Kore savaşına yapılacak yardımlarımız meyanında askeri bir sevkiyatın hatıra gelemeyeceğini düşünüyoruz. Yakın tarihimiz bu nevi misallerle doludur. Galiçya'da, Yamça'da ve daha bir çok yerde bol bol Türk kanı döktük. Ümit ederiz ki Kore için insanca fedakarlık yapmamızı istemeyeceklerdir. Nihayet Konsey lüzumlu görürse bir gönüllü listesi açmayı depriş edebiliriz. Herhalde Uzak-Şark'ın ötesindeki Kore'nin Türkiye için çok uzak bir diyar olduğunu unutmamak lazımdır.

Hürriyet

26) 2 Temmuz 1950:

Marshall Planı Avrupası'nda neler gördüm: Türkiye'ye nisbetle Marshall Planı'ndan hudutsuz bir şekilde faydalanan Avrupa'dan 3 ay süren bir seyahatten arkadaşımız Hikmet Bil yurda dönmüş bulunmaktadır. Muazzam Amerikan yardımına rağmen hala grevler, komünist nümayiş ve sefaletle kaynaşan huzursuz Avrupa'yı okuyucularımız Hikmet Bil'in kaleminden dolaşacaklardır.

27) 2 Temmuz 1950:

Hürriyet'in bugünkü sayısı 132.750 adet basılmıştır.

28) 2 Temmuz 1950:

(Valley Forge) (AP)- Truman, gençlerin komünizmle mücadelesini istedi. İzcilerin milletlerarası kampında, gençlerin sinik devlet başkanlarından müteşekkil bir grubun komünizmin ilerlemesi için yaptıkları gayret karşısında hürriyet ve barış için mücadele etmesini talep etmiştir. 47 bin genç başkanı dinlemiştir.

29) 2 Temmuz 1950:

Washington (AA-AFP)- Bir senaryocu Kongre'ye hakaretten mahkum oldu... Hollywood sinema senaryocularından Semuel Ornitz, Kongre'ye hakaret suçundan 1 yıl hapse, bin dolar para cezasına hüküm giymiştir. Ornitz geçen sene Parlamento Komisyonu'nun

Amerika'daki fesatçı faaliyetlere dair yaptığı tahkikat sırasında bu komisyon üyelerinin Amerikan Komünist Partisi hakkında şahsi fikirlerinin ne olduğu sualine cevap vermeyen sinema alanına ait 10 şahsiyetten biridir.

30) 2 Temmuz 1950:

Rusya'nın dünyada geniş ölçüde bir istilaya girişmesi durumunda... Amerikan ordusu uyanık bulunacak.

31) 3 Temmuz 1950:

B.M. Umumi Katibi M. Trygve'nin hükümete gönderdiği telgraf: "..Hükümetinizin yardımda bulunmak durumunda olduğu takdirde iş bu yardımın şekli hakkında bana en kısa müddet içinde bir cevap verebilirseniz..."

Cevap: Türkiye Cumhuriyeti hükümeti Birleşmiş Milletler şartında mütevellit taahhütlerine sadıktır. Binaenaleyh Türkiye hükümeti, Güvenlik Konseyi'nin bu hususta alacağı kararlara tevkifi harekete ve Konsey'le temasa gelmeye hazırdır...

Profesör Fuat Köprülü
Dışişleri Bakanı

32) 4 Temmuz 1950:

(Bağdat) (Nafen)- Bir Irak milletvekili mecliste yaptığı bir beyanatta yüksek rütbeli Iraklı diplomatlar arasında Sovyet ajanlarının bulunduğunu ve bunların geniş faaliyet gösterdiklerini söylemiştir.

33) 5 Temmuz 1950:

Kızılların Asya'daki yeni hedefi: Tibet.

34) 6 Temmuz 1950:

İran'da komünist Tudeh Partisi faaliyetlerini artırdı.

35) 7 Temmuz 1950:

Demirperde gerisindeki Müslümanlar da gizli mukavemete giriştiler. Ruslar mukavemet bölgelerinde köyleri ateşe vermeye başladılar.

36) 8 Temmuz 1950:

Ankara'da bir Türk-Amerikan dostluk cemiyetinin kurulması düşünülüyor.

37) 8 Temmuz 1950:

Amerika'da bir atom casusu daha Rusya'ya atom sırlarını vermiş olmakla itham ediliyor.

38) 8 Temmuz 1950:

Peyklerin durumu Sovyetler'i ürkütmeye başladı. Polonya ve Çekoslovakya'da halkın er geç isyan etmesi muhakkak sayılıyor.

39) 9 Temmuz 1950:

Çin komünistleri de Nazım Hikmet'i müdafaa ediyor. Sanfiransisko (AP)- Çinli şairlerden 25 kişinin Türk hükümetinin Nazım Hikmet'e muamelesine karşı kuvvetli bir protesto kaleme aldıkları öğrenilmiştir. Bunlara göre Türk hükümeti eninde sonunda ezilecekmiş.

40) 9 Temmuz 1950:

Hukuk fakültesi talebelerinden bir komünist propagandacısı tevkif edildi...

41) 9 Temmuz 1950:

Marshall Planı Avrupasından (Hikmet Bil): Bir yandan demokrasi aşkıyla Amerika'nın gölgesine sığınan, öte tarafta da grevler ve sabotajlarla komünizme gönül veren büyük Marshall Planı Avrupa'sı...

42) 10 Temmuz 1950:

Marshall Planı Avrupasından: Marshall Planı'ndan Yunanistan'a yapılan yardım... Pire'den Atina'ya giden geniş caddenin sağında ve solundaki meydanlara yığılan Amerikan malzemesinden tutunuz da, kardeş kavgasına henüz son vermiş sayılamayan Yunanistan'ın yediği beyaz ekmeğe kadar herşeyin ucu Marshall Planı'na dayanırken Türkiye'nin bugün bile hala siyah ekmek yemekte bulunması ne hazin değil mi?

Çok isteyen Yunanistan azı alabildi. İstemesini beceremeyen pasif politikasıyla senelerce hudutlarında komünizme karşı milyonluk ordularla Avrupa'ya ve Orta Şark'a bekçilik eden ve böylece zaten sözde mevcut olan iktisadiyatı tamamen ters dönen Türkiye sesini ve rolünü kimseye duyuramadı ki bir şey alabilmiş olsun.

43) 11 Temmuz 1950:

Bir komünist taslağı daha tahliye edildi.

44) 11 Temmuz 1950:

İngiltere'de sabunun vesika ile satışı usülüne son verilecek.

45) 13 Temmuz 1950:

Newsweek'ten iktibas- Amerika'da casuslukla mücadele... Müteveffa Başkan Roosevelt, Yalta'da hasta hasta Stalin'e istediği şeylerin bir kısmını vermek zorunda kalıncaya kadar Sovyetler sinsi

bir şekilde hakiki emellerini ortaya koymadılar. Roosevelt'e kadar kızılların Amerika'daki gizli ajanları olarak Amerikan Komünist Partisi azaları bulunuyordu. 1942'den sonra Rus heyetleri kafilelerle Amerika'ya akın etmeye başladılar. 1946'da Edgar Hoover, ilk defa olarak komünist ajanların nazi casuslarından daha tehlikeli bir surette iş gördüklerini ilan etti. Amerika efkarı hayretler içinde bir sıra ifşaatlarla, bir sıra tevkiflerle her gün heyecana düştü. Komünist olarak senelerce hükümet azası içinde vazife görenler o kadar çoğalmıştı ki, bir aralık bütün hariciye memurlarının Rus ajanı olduğu şeklinde bir düşünceye bile kapılanlar oldu. 1948'de Haland Kosenkina hadisesi oldu. Hemen onu takiben eskiden komünistlere hizmet eden Elizabeth Bentley isminde bir devlet memuru şayanı dikkat ifşaatta bulundu. İtham edilenler arasında öyleleri vardı ki bunlara harp sırasında mühim vazifeler verilmişti. Bentley'in ifşaatları Time mecmuasının eski yazı işleri müdürü Whitacker Chonbers'in dilini çözmeye kafi geldi. Fakat asıl darbe Komünist Partisi liderlerine indirildi. Bu liderler geniş bir hürriyetten faydalanarak Rusya hesabına memlekette ihtilal çıkartmakla ithamla hapse atıldılar.

Amerika'nın gözünü açması muhakkak ki uzun bir zaman geçtikten ve Ruslar pek faydalı sırları öğrendikten sonra olmuştur. Fakat buna rağmen FBI'ın sıkı çalışması ile gizli Rus ajanlarının kökünü kibrit ekilmiş ve birçokları pek muhtemel olarak gizli bir şekilde öbür dünyaya gönderilmişlerdir.

46) 14 Temmuz 1950:

Marsilya Marshall Planı'na göre yeniden inşa ediliyor.

47) 18 Temmuz 1950:

Kanada bir Rus hücumuna karşı hazırlanıyor.

48) 18 Temmuz 1950:

İran kendisini nasıl müdafaa edebilir.

49) 19 Temmuz 1950:

Polonya Rus idaresine girdi.

50) 19 Temmuz 1950:

Milli Türk Talebe Birliği delegesi Mükerrem Taşçıoğlu'nun beyanatı:Paris'te tahsilde bulunan talebelerimizin yüzde 60'ı komünist.

51) 19 Temmuz 1950:

Amerika'da bir atom casusu yakalandı. Fotoğrafta halkın galeyanı... Julius Rosenberg adında bir mühendis, Ruslar tarafından fi-

nanse edilen bir atom casusluğu şebekesinde çalışmak üzere adam toplamak suçundan dün akşam Federal Araştırma Bürosu memurları tarafından yakalandı.

52) 19 Temmuz 1950:

Peyk memleketlerde casusluk ve sabotaj

53) 19 Temmuz 1950:

İngiliz harp gemisinde sabotaj (AP)- İngiliz harp gemilerinde sabotaj eseri olmasından şüphe edilen üç yeni hadisenin cereyan ettiği bugün açıklanmaktadır. Bu hadisenin komünistler tarafından girişilen teşkilatlı bir hareket olduğuna dair şayialar mevcuttur.

54) 20 Temmuz 1950:

Bugünkü mevzuatın dış memleketlerimizdeki talebelerimizi esaslı bir kontrole tabi tutmak bakımından gayrı kafi olduğu belirtildi.

55) 20 Temmuz 1950:

Marshall Planı Avrupasından... İtalya çok aldı, biz az... İtalya Amerika'nın metresidir. Türkiye ise nikahlı karısı gibidir. Bir adamın karısı kolay kolay kaçmaz, fakat metresi naziktir.

56) 22 Temmuz 1950:

Marshall Planı Avrupasından; Artık Avrupa da Amerikalılarındır.

57) 22 Temmuz 1950:

Amerika'da Atom casusu Gold'a ölüm cezası verilmesi muhtemeldir.

58) 23 Temmuz 1950:

Türkiye'ye Amerikan askeri yardım heyeti başkanı General Horace Mc Bridg: "Politikanın ordu üzerinde Türkiye'den daha az müessir olduğu bir memlekete dünya üzerinde tesadüf edilemez. Ordunun arasına politikanın girmeyişi çok mühim bir şeydir. Türkiye'de askerler seçimlere iştirak etmezler ve orduda oy hakkına sahip olmak için sızlanmalara rastlanmaz".

59) 23 Temmuz 1950:

Stalin Türkiye'de mi mağlup olacak?

60) 23 Temmuz 1950:

Şair Nazım Hikmet'in affedilmesinden dolayı büyük bir teessür içinde bulunan milliyetçi gençlik, yarınki pazar günü Elazığ'da bir protesto mitingi hazırladı. Mitinge kalabalık bir halk kütlesinin katılacağı tahmin edilmektedir.

61) 23 Temmuz 1950:

Bir İngiliz denizaltısında da sabotaj vakası.

62) 24 Temmuz 1950:

Komünizmi telin eden nümayişler

63) 24 Temmuz 1950:

(Berlin)- Kızılların yeni bir taktiği... Güzel kızlar vasıtasıyla tren yolcularını tavlamaya gayret ediyorlar.

64) 25 Temmuz 1950:

Manşet: Marmara'da yabancı bir denizaltı görüldü... Bir kaç defa suyun üstüne çıkıp kaybolan denizaltıyı yakalamak için deniz vasıtaları faaliyete geçti. Resmi makamlar bu hususa dair bir şey söylemiyor.

(İzmit)- Hususi- İnanılır kaynaklardan öğrendiğimize göre Marmara'da Darıca ile Yalova arasında bugün saat 14 sıralarında yabancı bir denizaltı görülmüştür.

65) 25 Temmuz 1950:

Amerika'da casuslukla savaşa hız verildi. (Washington AP)- Truman, casusluk, sabotaj ve diğer muzır faaliyetlere karşı savaşı artırmak için vatandaşı Federal Büro'ya yardıma davet ediyor.

66) 25 Temmuz 1950:

İngiltere'de son sabotaj vakaları

67) 26 Temmuz 1950:

Kore'ye silahlı Kuvvetler gönderiyoruz... Dün Ankara'da Bayar'ın riyasetinde toplanan Bakanlar Kurulu Birleşmiş Milletler emrine 4500 mevcutlu bir savaş birliği verilmesine karar verdi.

B.M. Genel Sekreteri Trygve Lie'ye gönderilen telgraf: "B.M. paktından doğan taahhütlere ve Güvenlik Konseyi'nin kararlarına uymayı vecibe edinen Türkiye Cumhuriyeti hükümeti, Kore hakkında yardım talebini mütezammın 15 Temmuz 1950 tarihli telgrafınızı bu zihniyet içinde ve itina ile tetkik etmiştir. Cumhuriyet hükümeti bu tetkik neticesinde mezkur kararları dünyanın şimdiki şartları içinde umumi barış hizmetinde müessir ve fiili bir şekilde icra merkezine vazetmektedir. Lüzum ve ehemmiyeti müdrik olarak Kore'de hizmet etmek üzere 4500 mevcutlu silahlı bir Türk savaş birliğini B.M.'nin emrine vermeye karar vermiştir".

Profesör Fuat Köprülü
Türkiye Dışişleri Bakanı

68) 26 Temmuz 1950:

Amerikan Ayan Azası Ankara'da neler görüştü. Mr. Cain Kore'ye asker göndermemizin bütün dünyada prestijimizi artıracağını söylüyor: "Amerika, kendine yardım edenlere yardım edecektir. Kore harbi Amerikan harbi değil B.M. harbidir."

69) 26 Temmuz 1950:

Meçhul denizaltı... İzmit Körfezi'ne deniz nakliyatı durduruldu. Denizaltılarm görüldüğü yerde üç torpil bulundu. Marmara denizinde Yalova ile Darıca arasında dolaştığı bildirilen yabancı denizaltıyı bulmak üzere Gölcük'teki donanmamıza emir verildiğini bildirmiştim. Gemilerimiz dün akşam ve bugün geç vakte kadar bu mıntıkada araştırmalar yapmışlarsa da meçhul denizaltıyı bulamamışlardır. Denizaltının görüldüğü mıntıkada üç torpil elde edilmiştir. Araştırmalar devam etmektedir.

70) 26 Temmuz 1950:

Moskova'dan uçurulmuş bir martı... Avcılarımız tarafından Çekmece gölünde vuruldu. Okuyucularımızdan Rasim Eski 23 Temmuz Pazar günü Çekmece gölünde avlanırken küçük boyda bir martı vurmuştur. Martının ayağında Moskova'dan uçurulduğunu gösteren, yukarıda fotoğrafını neşrettiğimiz "Moskova-169010-E" işaretli bilezik bulunmaktadır. Moskova'nın deniz kenarı bir şehir olmadığı halde bu küçük martının ne şekilde uçurulduğunu ve bizim Çekmece gölüne kadar nasıl geldiğini merak ettik. Okuyucumuzun bir mektupla bize gönderdiği bilezik matbaamızda mahfuz bulunmaktadır.

71) 26 Temmuz 1950:

Kağıt buhranı. İngiliz gazeteleri 4 sahifeye iniyor.

72) 26 Temmuz 1950:

Atlantik Paktı komünist taarruzuna karşı uyanık bulunacak. Türkiye, Yunanistan ve İran hala Rus tazyikine maruz bulunuyor.

73) 26 Temmuz 1950:

İngiltere ve Amerika'da casuslarla mücadele başladı. Bazı sabotaj hareketlerinin başlaması üzerine tedbirler alınıyor. Herhangi bir Sovyet tecavüzünü önlemek maksadıyla silahlanmaya ehemmiyet verildiği sıralarda mevzii bazı sabotaj hareketlerinin görülmüş olması her iki memlekette de süratle harekete geçilmesine yol açmıştır.

74) 27 Temmuz 1950:

Kore'ye bir zırhlı tugay gönderiyoruz.

75) 27 Temmuz 1950:

Başyazı: Atlantik Paktı'na dahil olmadığımız ve Marshall Planı'ndan en az istifade eden ülkelerin başında geldiğimiz halde bizden insanca yardım isteniyor. DP de buna muvafakat ettiğini bildiriyor. Niçin yalnız kalıyoruz? Atlantik Paktı'na dahil milletler dillerini yutmuş gibi susarken biz nasıl 4500 mevcutlu bir kıta ile Konsey kararına iştirak edeceğimizi ilana mecbur kalıyoruz.

Cesaretin de kahramanlığın da bir hududu vardır. Biz zannediyoruz ki bu hududu bu sefer biraz aşmış bulunduk. Bunu DP' nin politikadaki acemiliğine mi, yoksa talihsizliğine mi atfetmeli bilmiyoruz.

Hürriyet

76) 27 Temmuz 1950:

Kore'ye asker göndermeye dair karar alınırken muhalefetin fikrinin sorulmayışını CHP milletvekilleri doğru bulmuyor.

77) Nihat Erim: "Meclis'e danışmadan dışarıya asker yollamak Anayasa hükmüne aykırı".

78) 27 Temmuz 1950:

Türkiye Milli Talebe Federasyonu yayınladığı beyanname ile Hükümetin kararını şükranla karşıladığını ifade ediyor: "Türk gençliği dünya sulhünün tahakkuku için yapılmış bu hamlenin neticesini ümitle beklerken kendisine verilecek her türlü vazifeyi başarmaya hazırdır".

79) 27 Temmuz 1950:

Kararımız Washington ve Londra'da çok iyi karşılandı. Amerika'dan sonra B.M.'den ilk olarak Türkiye'nin asker sevkine karar verdiği belirtiliyor.

80) 27 Temmuz 1950:

Meçhul denizaltı Yalova-Çınarcık arasında ve Tekirdağ'da da görüldü.

Denizaltıyı araştıran filo birliklerimize askeri deniz uçaklarımız da iltihak ettiler.

Dün akşam Tekirdağ vilayetinden şehrimiz alakalı makamlarına gönderilen bir telgrafta Tekirdağ açıklarında bir denizaltı görüldüğü haber verilmiştir. Yaptığımız tahkikata göre, Tekirdağ'la Marmara Adası arasında seyreden bir yelkenli mürettebatının uzaktan gördükleri meçhul bir teknenin kendilerine yaklaştığı sırada orta-

dan kaybolması bunun bir denizaltı gemisi olduğu zannı vermiştir. Gemiciler vaziyeti Tekirdağına vardıkları zaman valiye bildirmişlerdir. Aramalara ehemmiyetle devam edilecektir.

İzmit (telefonla)- Marmara'da görüldüğü iddia edilen yabancı denizaltı bulunamamıştır. Meçhul denizaltının torpil bırakıp kaçtığı tahmin olunmaktadır. Denizaltının görüldüğü mahalde ele geçen torpillerin Ruslara ait olduğu söylenmektedir.

İzmit (telefonla)- Son dakikada verilen bir habere göre Marmara'ya girdiği bildirilen milliyeti meçhul denizaltı bu akşam saat 20 sıralarında Yalova ile Çınarcık arasında deniz üzerinde görülmüş ve bunun akabinde hemen dalarak ortadan kaybolmuştur. Yine bugün Taşliman önlerinde serseri bir mayın bulunarak imha edilmiştir. Dünden beri meçhul denizaltıyı arayan donanmamıza deniz uçakları da iltihak etmiştir. Askeri makamlar bu hususta hiçbir yeni beyanda bulunmamaktadır.

81) 27 Temmuz 1950:

Batılılar tetikte, Rusya Almanya'da her an hücuma geçecek vaziyette.

82) 27 Temmuz 1950:

Belçika'da her iki saatte bir sabotaj vakası oluyor. Demiryollarına 30 bomba atıldığı için tren seferleri sekteye uğradı.

83) 27 Temmuz 1950:

Hindi Çini'de komünistlerle mücadele eden yerli hükümete Amerikan hükümeti askeri yardım yapmaya karar verdikten sonra bu memlekete bir Amerikan heyeti gönderilmiştir.

84) 28 Temmuz 1950:

1. sahife karikatürü. Üzerinde Kore yazan bir ada. Onun üzerinde oturan bir genç kız. Başında Amerikan bayrağını sembolize eden bir şapka, elinde ud. Ağlıyor. Ufukta Türk bayrağı taşıyan askeri bir gemi. Üzerinde dikilen gemiden bir kaç misli büyük çizilmiş tüfeği sırtında Türk askeri:

- Kore sahillerinde bekliyorum, yarim seni serian istiyorum.

85) 28 Temmuz 1950:

İnönü: Muhtemel bir tecavüz karşısında Türkiye'ye ne şekilde bir yardımda bulunulacağı daha şimdiden düşünülebilir. Acaba, B.M. teşkilatı Kore harbi misalinde olduğu gibi aza milletlerin bu hususta sadece takdirlerine mi müracaat edecek? İşte memleketimiz hesabına içimi titreten nokta budur.

86) 28 Temmuz 1950:

İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği yaptığı fevkalade idare heyeti toplantısında Fransa'da komünistlerin son yaptıkları mitingde Nazım Hikmet mevzuundaki kararda güya kendi eserleri imiş gibi bir serdetettikleri fikirlerini ret ve halen Türkiye dahilinde intişar etmekte olan komünist dergilerin neşriyatını protesto, ayrıca Fransa'da tahsilde bulunan ve komünist cereyanlarına kapılan Türk talebelerinin durumunu görüşmek üzere önümüzdeki hafta içinde Talebe Birliği Marmara Lokali'nde bir kapalı salon toplantısı yapmaya karar vermiştir.

87) 28 Temmuz 1950:

Kore'ye asker gönderme kararımızla ilgili olarak, adı açıklanmayan bir yabancı yetkili: "Türkiye'nin bu kararı Rusya'ya karşı alınmış bir cephe değildir."

88) 28 Temmuz 1950:

Japonya ve Kanada sularında meçhul harp gemileri ve denizaltılar görüldü. (Tokyo) (AA-AFP)- Hemen her gün milliyeti meçhul harp gemileri, denizaltıları, tayyareler müşahede edilmektedir. Ahalide bir müddetten beri endişe hüküm sürmektedir. Polis, denizden adanın kuzeybatı ucunu dört defa tarayan esrarengiz projektörleri de gördüklerini söylemektedir. Diğer taraftan Ottava'dan verilen bir habere göre milliyeti meçhul bir veya iki denizaltının mevcudiyeti hakkında bazı balıkçılardan alınan raporlar muhtemelen doğrudur.

89) 28 Temmuz 1950:

Arthur Koestler komünizm aleyhine döndü. Macar aslından eski komünist muharrir Arthur Koestler eski kanaatlerinden vazgeçerek komünistlerin nasıl çalıştığını yazmaya başladıktan sonra İngiliz tabiyetine geçmiş ve şimdi de Demirperde gerisine Batılı neşriyatı sokmak için bir teşkilat kurmuştur.

90) 28 Temmuz 1950:

Singapur'da sabotajlar

91) 29 Temmuz 1950:

Menderes: Karar harp için değil, sulhu muhafaza için verildi.

92) 29 Temmuz 1950:

Asılsız şayialar... Asker gönderme kararımızdan sonra bankalara tehacüm olduğu, kredinin kesildiği yalan. Vaziyette anormal addedilecek bir cihetin mevcut olmadığı belirtiliyor.

93) 29 Temmuz 1950:

Bulanık suda balık avlamak isteyenler var. Altın fiyatlarını yükselten, stok yapanlar olduğu gibi asılsız şayialar çıkartanlar da görülüyor.

94) 29 Temmuz 1950:

Kore'ye asker gönderilmesiyle ilgili hükümetçe verilen karar üzerine Türk Barışseverler Cemiyeti isimli bir teşekkül tarafından bir beyanname neşredilmiştir. Bu beyannamedeki yazılar milli menfaatlerimize aykırı görüldüğünden savcılık tarafından beyannameler derhal toplattırılmış ve bunu yayınlayanlarla Barışseverler Cemiyeti hakkında kanuni takibata başlanmıştır.

95) 30 Temmuz 1950:

Milli menfaatlere zararlı ve milli mukavemeti sarsacak neşriyat yapan "Barışseverler"den dördü tevkif edildi. (Adnan Cemgil, Behice Boran, avukat Vahdettin Barut, matbaacı Kemal Anıl) Sanıklardan ikisinin evlerinde (Adnan Cemgil ve Behice Boran) bulunan bazı vesikalar da müsadere olundu. Fotoğrafta Behice Boran.

Bundan başka bu mahiyette olmamakla beraber memleket menfaat ve milli siyasete aykırı olan, kökü dışarıda bulunan ve son zamanlarda kendilerinin boş bırakıldığını zanneden neşriyat üzerinde de hassasiyetle durulmaktadır.

96) 30 Temmuz 1950:

Manşet: Meçhul denizaltının dün gece yakalandığı haber veriliyor. Darıca açıklarında suyun yüzüne çıktığı sırada yakalanan denizaltının Bulgaristan filosuna mensup olduğu anlaşılıyor. İzmit Deniz Komutanlığı denizaltının ele geçişi hakkında resmi olarak herhangi bir malumat vermedi.

97) 30 Temmuz 1950:

Komünizmle amansız bir mücadele başlıyor. (Ankara) (telefonla)- Verilen malumata göre memlekette milli birliği bozacak hareketlere karşı hükümet fevkalade hassasiyet göstermek ve bu gibiler hakkında en şiddetli cezayi tedbirleri almak kararındadır. Komünistlik tahrikleri karşısında yeni hükümetimizin bugünkü şartlar muvacehesinde çok daha fazla uyanık olmak zaruretini duyduğu ve komünistlikle amansız bir mücadeleye geçeceği haber verilmektedir.

98) 30 Temmuz 1950:

Faruk Nafiz asker gönderme kararı ile ilgili olarak: Böyle bir fedakarlıkta bulunmak mı doğrudur veya başkaları dövüşürken seyret-

mek mi?

99) 30 Temmuz 1950:

Sekiz sütunluk başlık: Bugünkü Sovyet donanmasının kudreti nedir? Ruslar yeni icad edilecek bir silahı insanlığı mahvetmek bahasına kullanmaktan çekinmeyecektir.

100) 30 Temmuz 1950:

Herhangi bir tecavüz karşısında Amerika'nın yapacağı yardımın şekline dair kati bir teminat bulunup bulunmadığı... Kore'ye, nüfusu bize nazaran daha fazla olan İngiltere ve Fransa'nın neden daha az miktarda kara kuvvetleriyle iştirak edecekleri de münakaşa mevzuudur.

101) 30 Temmuz 1950:

Hürriyet'in bugünkü sayısı 133 750 adet basılmıştır.

102) 30 Temmuz 1950:

Kötü niyetlerle çıkarılan şayialar... Doğu-güney Akdeniz seferine çıkmış bulunan İstanbul vapurunun yolda meçhul bir denizaltının taarruzuna uğradığı ve battığına dair birkaç günden beri bazı kötü şayialar ortaya çıkmıştır. Dün Deniz Yolları İşletme Müdürlüğü ile yaptığımız temaslarda bu şayiaların tamamen asılsız olduğu sabit olunmuştur.

103) 30 Temmuz 1950:

Avam Kamarası'na da sabotaj yapılmış.

104) 30 Temmuz 1950:

Marmara denizinde gece yarısı esrarlı bir motör yakalandı. İçinde 3 kişi olan, erzak ve benzin yüklü bulunan motörün meçhul bir istikamete ışıkla işaretler verdiği tesbit olundu. Evvelki gece yarısından 3 saat sonra, el ayak çekilip ortalıkta kimselerin kalmadığı bir sırada sahilde dolaşan polis devriyesinin nazarı dikkatini, denizin ta ortalarına doğru vakit vakit parlayıp sönen küçük bir ışık çekmiştir (...) İki erkek ve bir kadının bulunduğu motörde bir yatak, battaniye, paket paket hazırlanmış yiyecek eşyası, bir tabanca, son sistem bir fotoğraf makinası, iki elbise, iki varil benzin bulunmaktaydı.

105) 31 Temmuz 1950:

Köprülü: Kore harbi çıktı çıkalı vaziyet neyse ve nasıl bir seyir takip ediyorsa şimdi de aynıdır. Şayialar komünist yardakçılarının ve spekülatörlerin eseridir.

106) 31 Temmuz 1950:

Asker gönderme kararında muhalefetin ve meclisin reyinin bulunmadığına dair tenkitler...

107) 31 Temmuz 1950:

Gençlik teşkilatı kuruluyor. Avrupa memleketlerinde olduğu gibi milli gençlik komitesi teşkili yolunda Türkiye Milli Talebe Cemiyeti, İstanbul işçi sendikaları, Türk Ocağı, Muallimler Birliği'nin çabaları ile...

108) 31 Temmuz 1950:

1. sahife karikatürü: BM Genel Sekreteri şaşkın bir ifadeyle önde, arkasında Amerikalı, onun da ardında kararlı bir yüz ifadesiyle Türk askeri. Ve çevrelerinde, ellerinde Amerikan dolarları uçuştuğu halde kaçışan, kıyafetleriyle değişik Avrupa ülkelerini temsil eden insanlar.

109) 31 Temmuz 1950:

Sovyetler Birliği'nin hakiki harp bütçesi.

110) 31 Temmuz 1950:

Rusya şimdi de İran'ı tehdit etmeye başladı.

111) 31 Temmuz 1950:

Atlantik ve Akdeniz paktlarına Türkiye'nin iştiraki meselesi.

112) 31 Temmuz 1950:

Ankara'da sendikalar toplantısı. Hazır bulunanlar asker gönderme kararını tasvip ettiklerini Başbakana telgrafla bildirdiler.

113) 31 Temmuz 1950:

Milli menfaatler için mücadele ediyorlarmış! (Behice Boran'ın mahkemede verdiği ifade üzerine)

114) 31 Temmuz 1950:

Amerika'da iki atom casusu daha polisçe tevkif olundu. Sovyetlerin Almanya'ya karşı müşterek savaş esnasında hakim olan itimat havasından istifade ederek Amerika'da kurmuş oldukları casusluk şebekesi yavaş yavaş sökülmektedir.

115) 31 Temmuz 1950:

Amiral Ginder şehrimize geldi. Amiral Ginder Marmara'da görüldüğü söylenen yabancı denizaltılar hakkında ne düşündüğü sualini şöyle cevaplandırmıştır: Boğazlardan yabancı bir denizaltının geçebileceği fikir olarak düşünülebilir. Fakat ben şahsen fiiliyatta geçebileceğine hiç ihtimal vermiyorum.

116) 1 Ağustos 1950:

Dün de 4 komünist tevkif edildi. Üniversiteliler cuma günü telin toplantısı yapacaklar

117) 1 Ağustos 1950:

Bir Amerikan filosu dün sabah limanımıza geldi. Karikatür: Boğazda askeri gemiler, bunlardan kıyıya inmiş yürüyen dolar banknotları.

Yazı:

- Misafirler geldi.

118) 1 Ağustos 1950:

Marmara'da meçhul denizaltı yok. Ankara (AA)- 24 Temmuz 1950 tarihinden beri Marmara Denizi'nde yabancı bir denizaltı gemisinin bulunduğu ve sözü edilen denizaltı gemisinin İzmit Körfezi ağzında yakalandığına dair basında çıkan yazıların aslı ve esası olmadığını ve Marmara Denizi'nde de yabancı bir denizaltı gemisi bulunmadığını bildirmeye Anadolu Ajansı mezundur. (Devam sahifesinda tek sütun)

119) 1 Ağustos 1950:

Tevkif edilen "Barışseverler" Ankara'ya gönderildi.

120) 1 Ağustos 1950:

New York belediyesi barış toplantısına müsaade etmedi. New York belediye reisi komünistliğe meyyal bazı kimselerin toplantısına izin vermedi.

121) 1 Ağustos 1950:

Amerika'da casuslar için ölüm cezası verilecek.

122) 3 Ağustos 1950:

Atlantik Paktı'na girmek için resmen müracaatta bulunduk. Amerika, İngiltere ve İtalya bizi destekliyor. Pakta girdikten sonra bir taarruza uğrarsak diğer aza devletler bizi müdafaayı taahhüt etmiş olacaklar.

123) 3 Ağustos 1950:

Muhtemel bir Rus hücumu karşısında Avrupa'nın vaziyeti.

124) 3 Ağustos 1950:

İngiltere'de sabotaj vakaları.

125) 3 Ağustos 1950:

Tarafsız çevreler Kore'ye asker gönderme kararının hatalı olduğunu söylemenin milli menfaatlere aykırı olduğu fikrindeler. (...) İşin

üzerinde fazla durulduğu belirtiliyor. Prof. A. Fuat Başgil: "Karar anayasaya aykırı değil". Ankara Hukuk Fakültesi profesörü Bülent Nuri Esen de aynı görüşte.

126) 3 Ağustos 1950:

Bozguncu propagandalar takbih ediliyor. (Ankara AA)- Hükümetin Kore meselesinde aldığı karar hakkında Başbakan Adnan Menderes'e muhtelif yerlerdeki bir çok teşekkülden tasvip telgrafları gelmiştir.

127) 3 Ağustos 1950:

Komünistlerle mücadele için Almanya seferber edilecek. Mamafih Amerika ve İngiltere'nin desteklediği bu fikre Fransa pek yanaşmıyor.

128) 3 Ağustos 1950:

Komünizmi telin toplantısı.

129) 3 Ağustos 1950:

Komünistler ihtiyarları adamdan saymıyorlar.

130) 4 Ağustos 1950:

Barışseverler sorguya çekildi. Kanuna göre en az 5 sene hapse konmaları gerekiyor.

131) 5 Ağustos 1950:

Yaptığımız müracaatı Washington inceliyor. Kuzey Atlantik Paktı'na Türkiye'nin kabul edileceğini Ankara muhakkak sayıyor. Türkiye'nin Kuzey Atlantik Paktı'na kabulu kadar tabii bir şey olmadığı, Türkiye'nin kendisine nazaran binlerce kilometre uzakta bulunan Kore'ye bigane kalmayarak B.M. teşkilatına dahil her devletten evvel asker göndermek suretiyle gösterdiği azimkar politika yanında Kuzey Atlantik Paktı'na dahil memleketlerin bu durumu takdir edecekleri siyasi çevrelerin üzerinde durduğu başlıca mesele halindedir. Bilindiği gibi daha evvel bu pakta girmek için tarafımızdan aynı mahiyette bir müracaat yapılmış, pakta dahil bazı küçük devletler memleketimizin coğrafi durumunun arzettiği kritik vaziyet karşısında bir tereddüt anı geçirerek yaptığımız müracaatı kabul etmeye taraftar görünmek istememişlerdi.

132) 5 Ağustos 1950:

Komünizmi telin için dün yapılan toplantıda konuşan Behçet Kemal Çağlar: "Soyu, kanı temiz olanlar manevi piç olmadıkça komünist olamazlar".

133) 5 Ağustos 1950:

Üniversiteliler Kore'ye gönüllü gidecekler.

134) 6 Ağustos 1950:

Başyazı: Demokrat hükümeti, komünizm aleyhindeki kararlarından dolayı tebrik ederken, millet namına sevincimizi de ifade etmekten kendimizi alamıyoruz.

Sedat Simavi

135) 7 Ağustos 1950:

Başbakanın dış siyaset hakkındaki beyanatı. Dış politikamızın İngiliz, Fransız ittifakına ve Amerikan dostluğuna dayandığını belirten Adnan Menderes, Atlantik Paktı'na iştirak teşebbüsünün ve Kore'ye asker sevkinin sulhü korumak için yapıldığını söyledi. Menderes: "Amerika ile sıkı dostluk münasebetlerimiz dış politikamızın esas unsurunu teşkil etmektedir. Ancak Marshall Planı ve askeri yardımla teyid edilmiş olan Birleşik Amerika ile ilgili karşılıklı münasebetlerimizin dünya şartlarının gittikçe ciddiyet iktisap etmesiyle müvazı şekilde yürütülmüş olduğu da iddia olunmaz."

136) 7 Ağustos 1950:

Tekirdağ'da antikomünist bir toplantı. Kızıl ideoloji halk tarafından nefretle telin olundu.

137) 8 Ağustos 1950:

Bozguncu neşriyat yapan 6 kişi aleyhinde takibat başladı: Mustafa Büyükalp, Kerim Sadi, İsmail Pekcan, Bedri Ekin, Kemal Sönmezer ve Mustafa Fahri, Rıfat İlter.

138) 9 Ağustos 1950:

Kore'ye gidecek alayımız dün merasimle Ayaş'tan ayrıldı. Ağustos 26'da Kore'ye hareketi muhtemeldir.

139) 9 Ağustos 1950:

Menfi neşriyat yapan iki kişi daha tevkif edildi: Mustafa Fahri Oktav ve Nihat Sargın.

140) 9 Ağustos 1950:

55 bin Amerikan komünisti gizlice çalışıyormuş. Federal Tahkikat Bürosu Direktörü Odgar Hoover: "Sinsice hareket eden komünistler en ziyade sanayi merkezlerine girmeye çalışıyorlar."

141) 10 Ağustos 1950:

Bozguncu neşriyat yapanlar.

142) 10 Ağustos 1950:

Cezai mevzuat değiştirilecek. Adalet Bakanlığı, Ankara Üniversitesi profesörlerinden bazılarına gönderdiği bir tezkerede büyük şehirlerde ve bilhassa sanayi çevrelerinde komünizm tahriklerinin gün geçtikçe artan bir şekilde devam etmekte bulunduğunu; içtimai nizamı sarsmak, bir kısım vatandaşları diğerleri aleyhine tahrik etmek maksadıyla girişilen bu gibi faaliyetleri en kati bir şekilde önlemek ve komünistliğin kökünü kazımak maksadıyla ceza mevzuatında esaslı tadilat yapmak kararında olduğunu bildirdi.

143) 11 Ağustos 1950:

Komünizmi tenkil için tedbirler:

144) 12 Ağustos 1950:

Müşterek bir Batı ordusu kurulacak.

145) 12 Ağustos 1950:

Akdeniz'de meçhul denizaltılar görüldü.

146) 13 Ağustos 1950:

Manşet. Komünizmle mücadele için çok sıkı tedbirler alınıyor. Komünistler hususi mahkemelerde yargılanacaklar.

Milli eğitim camiasına sokulmuş olan bütün komünistler tasfiye olunacak.

147) 13 Ağustos 1950:

Başyazı: Neyi Kimden Koruyoruz? Komünizmin başını bulduğumuz yerde ezelim ve çıkaracağımız kanuna münhasıran onlara tatbik edelim. Ciğerleri beş para etmez 3-5 komünist için demokrasimizi zedelemeyelim. Demokrasiyi koruma kanunu matbuatı korkutmak ve muhalefeti susturmak için bir basamak olarak kullanılacak olursa çok yazık olur.

Sedat Simavi

148) 13 Ağustos 1950:

Komünizmin memleket dahilindeki durumu. Nerelerde ne nisbet dahilinde mevcut olduğu, sebep ve saikleri, mücadele unsuru olarak alınacak tedbirler üzerinde bilhassa durulmaktadır. Diğer taraftan demokrasiyi koruma kanunu namı altında yeni bir kanun tasarısı hazırlanacaktır.

149) 13 Ağustos 1950:

Adalet Bakanı Halil Özyörük bir İstanbul gazetesine yaptığı beyanatta komünistlerin yurt dışına çıkarılması cihetine gidileceğinden bahsetmektedir. Devletler hukukunda vatandaşların hudut harici

edilemeyeceği prensibi karşısında Adalet Bakanı Halil Özyörük'ü bularak malumat izhar ettim. Adalet Bakanı çalışmaların henüz başlangıçta olduğunu, komünistlerin hudut harici edilmesi hakkında sadece bir teklif yapıldığını, ancak bu teklifin prensip ve tatbikat bakımından ne dereceye kadar doğru olduğunun henüz araştırılmadığını söylemiştir.

150) 13 Ağustos 1950:

Başlık: Milli eğitim camiasına sokulmuş bulunan bütün komünistler tasfiye olacak. Haberin sonu: Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri: "Şunu söyleyeyim ki işimizi gücümüzü bırakıp her nasılsa bu camiaya girmiş komünist denen 5-10 soysuzla meşgul olacak değiliz.".

151) 13 Ağustos 1950:

Amerika'da 7. atom casusu da tevkif edildi. (Washington) (AA, AFP)- Tevkif edilen şahıs, kocası ve erkek kardeşi daha evvel Federal Tahkikat Bürosu tarafından yakalanan Ethel Gereenglas Rosenberg'tir.

152) 14 Ağustos 1950:

Isparta'da komünist bir öğretmen tevkif edildi.

153) 14 Ağustos 1950:

(Atina) (AA-AFP)- Meçhul uçağın attığı paket ele geçirilemedi.

154) 14 Ağustos 1950:

(Ankara-Hususi) Büyük bir miting yapılacak. Siyasi parti, müessese, dernek, işçi ve gençlik teşkilatlarınca Türk milletinin muhtemel bir harp taarruzu halinde uyanık bulunduğu ve B.M. ülküsüne bağlı olduğunu tebarüz ve komünizmi telin maksadıyla bir miting hazırlanmakta olduğu öğrenilmiştir.

155) 15 Ağustos 1950:

Komünizme amansız bir harp açılıyor. Tevfik İleri bu mevzuda alınacak olan tedbirleri anlattı.

156) 15 Ağustos 1950:

Maarif personeli arasında tasfiye yapılacağı asılsız.

157) 15 Ağustos 1950:

Kore'ye asker sevki meselesinde Amerika ile itilaf çıktığı haberi yalan.

158) 15 Ağustos 1950:

Amerika'daki komünist liderler tevkif olunacak.

159) 15 Ağustos 1950:

Solcu bir Amerikalı daha tövbekar oldu.

160) 16 Ağustos 1950:

Dışişleri bakanımız geldi: Türkiye'nin Atlantik Paktı'na alınması sulh için zarurettir.

161) 17 Ağustos 1950:

Devlet teşkilatında bulunan komünistler... Hükümet vatan hainlerine karşı kati bir mücedele açılmasına karar verdi. Devlet memurları arasında bulunan ve komünist olarak tanınan bütün şüpheli şahıslar hakkında takibat yapılacak.

162) 18 Ağustos 1950:

Komünizmi telin mitingi.

163) 19 Ağustos 1950:

Amerika, Türkiye'nin yardımına minnettardır. Kore harekatına bir askeri birlik göndermemiz bütün Amerika'da büyük bir heyecan uyandırdı.

164) 19 Ağustos 1950:

Amerika'da komünistlere karşı alınan yeni şiddetli tedbirler.

165) 20 Ağustos 1950:

Fuat Köprülü: "Birleşik Amerika ile her bakımdan en geniş ve en anlayışlı bir işbirliği ile askeri bir ittifakla bağlı olduğumuz İngiltere ve Fransa ile en samimi münasebetlere dayanan dış siyasetimiz..."

166 21 Ağustos 1950:

Amerikan matbuatı NATO ittifakına alınmamız için ısrar ediyor.

167) 21 Ağustos 1950:

Amerika'nın Türkiye'ye yaptığı yardım çok azdır. Mc Bride'in beyanatı Ankara siyasi mahfillerinde türlü tefsirlere yol açtı. Marshall yardımından aslan payı alan küçük milletlerin yanında Türkiye'ye ayrılan hisse pek küçük görülüyor.

168) 21 Ağustos 1950:

Amerika komünist tehdidine karşı hakiki bir kalkan vücuda getirilmesi için çok esaslı kararlar alıyor.

169) 22 Ağustos 1950:

Kahraman askerlerimiz Kore cephesinde bekleniyor. Şanlı Türk kıtasının cepheye varmasıyla vaziyete derhal hakim olacağı şüphesiz addedilmektedir.

170) 22 Ağustos 1950:

Yabancı sermaye... Amerikan, Alman, Fransız ve Hollanda firmaları memleketimize sermaye yatırmak üzere müracaat ettiler.

171) 22 Ağustos 1950:

Yeni siyasi tefrikamız: III. Dünya Harbinin gizli silahları.

172) 23 Ağustos 1950:

Batı Avrupa'nın kuvvetli ordusu Türk ordusudur. Selim Sarper'in Amerika'da verdiği beyanat: Türkiye, Atlantik Paktı'na alındığı takdirde bu camia 2 milyonluk bir ordu kazanmış olacaktır.

173) 23 Ağustos 1950:

Avrupa'ya gönderilecek öğrenciler esaslı surette tahkikten geçtikten sonra izin alabilecekler. Bugünkü bazı İstanbul gazeteleri hükümetin Paris'te tahsilde bulunan ve komünist temayüllü olarak tanınan 107 talebeyi memlekete çağırdığını ve bunlardan geri dönmeyenlerin tahsisatlarının kesileceğini haber vermişlerdir. Selahiyetli makamlar nezdinde yaptığımız tahkikata göre bu haber doğru değildir.

174) 24 Ağustos 1950:

Meçhul denizaltı gemilerinin sırrı nihayet çözüldü. (Londra) (AA-AFP)- Batılı bahriye şefleri bu gemilerin Ruslara ait olduğu kanaatine vardılar.

175) 27 Ağustos 1950:

İstanbul işçi sendikaları tarafından komünizmi telin için Taksim'de büyük bir miting yapıldı. Eskişehir ve Ankara'da aynı maksatlı mitingler.

176) 27 Ağustos 1950:

Komünizmle Savaş Komisyonu'nun dünkü toplantısı.

177) 28 Ağustos 1950:

Amerika silahlanma için 17 milyar dolar daha sarf edecek. Bu paradan 193 milyon doları da Türkiye, Yunanistan ve İran'a ayrıldı.

178) 28 Ağustos 1950:

(Hikmet Ferudun Es) Nikah dairelerimizde Marshall Planı: Gelini salona kucağında getiren damat üzerine... Amerikan filmlerinde olduğu gibi evleniyoruz. Çöplerimiz bile Marshall Planı'na uygun bir tarzda çatılmaktadır. Yanlış bilmiyorsam bu işi Yeni Dünyada yeni evliler yeni evlerinin kapısının eşiğinde yaparlar. Bizdeki Amerikanizm oradan da daha kuvvetli bastığı için olacak, işe daha nikah memurunun kapısından başlıyoruz. Yakında belki de nikah-

ta şerbet yerine Coca Cola, şeker yerine de Amerikan cikletleri alır... Her şeyimiz benzedi. Her sahada Marshall Planı'nın parmak izlerini görüyoruz. Aynı şeyi şu hayat standardımızda da müşahede etmekle bahtiyar olacağız. Zira ancak bir Amerikan hayat standardına tabi midelerle o eşikleri kucakta gelinle zıplamak kabildir.

179) 28 Ağustos 1950:

Komünizmle mücadele: Suçluların önce jüriye sevki düşünülüyor.

180) 29 Ağustos 1950:

Amerikalı komünistler tekrar hapse girecekler. (New York) (AP)- Birleşik Amerika temyiz mahkemesi evvelce hüküm giyen 11 Amerikalı komünist liderin kefaletlerini iptal etmiştir ve tekrar hapsedilmelerini istemiştir.

181) 31 Ağustos 1950:

Başyazı: Amerika ve Türkiye: Bugün bir çok bakımdan, bir çok devlet gibi Amerikalılar'a avuç açmış bulunuyoruz. Buna rağmen Amerika'nın yardım fasıllarından layıkı veçhile istifade edemiyoruz. Aslan payı Cenup Doğu Avrupa'da. Bilhassa Yunanlılar'a düşüyor. Bize öyle geliyor ki Marshall Planı'nı tenvire memur vekaletimiz Türkiye'nin kim olduğunu ve ne yapabileceğini küçük bir muhtıra olarak dahi Amerikalılar'a anlatamamıştır. Amerikalılar, Türkiye'nin yakın bir mazide Avrupa'nın göbeğine kadar uzanmış olduğunu, Çaldıran, Kosova, Bağdat, Kırım, Şimal Afrika harplerinin yalnız başına kahramanı olduklarını biliyorlar mı? Amerikalılar'a Çanakkale'de, İstiklal muharebelerinde yarattığımız mucizeleri anlatabildik mi? Yine bize öyle geliyor ki Amerikalılar Türkiye deyince şalvardan yeni kurtulmuş bir milleti hatırlıyorlar. Biz Avrupa'da olduğu gibi Amerika'da da kendimizi tanıtamadık ve bundan dolayı Marshall paylaşmasında dümen neferliğine layık görüldük. Marshall Planı'nı idareye memur sayın vekilimiz bizim tarihimizi Amerikalılar'a tanıtmakla mükelleftir. Sayın vekil buna muaffak olursa Amerikalıların da bize karşı olan görüşleri değişecektir. Bu yapılmayıp da geçen hükümetler zamanında olduğu gibi Amerika'nın dördüncü ve beşinci derece mümessillerine kavuk sallamakta devam edersek tabiyatıyladır ki onların bize karşı olan muameleleri de Habeşistan'ınkinden farklı olmaz. Hülasa olarak tekrarlayalım. Amerikalılardan yardım isterken biz kendimizin ne biçim bir millet olduğumuzu, zengin mazimizi ve dünya muvazenesindeki mühim mevkimizi onlara anlatmak mecburiyetindeyiz.

182) 31 Ağustos 1950:

Aynı sahifede karikatür: "Bizi nasıl tanıyorlar" başlığı var ve uzun bir yazı: İşte dostumuz Amerika'nın tanıdığı Türk. İkibuçuk milyon tirajı bulunan Looka mecmuasının 18 Temmuz tarihli son gelen sayısında rastladığımız bu resim, Avrupa Birliği kurulamaz adlı yazıyı süslemektedir. Makaleyi yazan Wbcourtney'in ismi altında (uzun seneler Amerikan gazetelerinin Avrupa muhabirliğini yapmıştır) ibaresi bulunuyor. Resimde "Ne tuhaf insanlar" diye konuşan Türk'ün elinde acaip bir nargile, başında fes, ayağında da entari vardır. Yakın dostumuz Amerika'nın kafası içindeki Türk... Bilmem kabahat onların mı bizim mi diye insanı bir düşüncedir alıyor. Hariciyemizin kulakları çınlasın.

183) 31 Ağustos 1950:

Almanya ve İtalya'nın silahlanması lüzumlu görülüyor.

184) 31 Ağustos 1950:

Her tarafta komünizmi telin mitingi...

185) 15 Eylül 1950:

Üçler Türkiye'nin Atlantik Paktı'na alınmamasını kararlaştırdı. Buna mukabil Türkiye Cumhuriyeti ile pakta dahil devletler arasında özel askeri münasebetler kurulacak.

186) 16 Eylül 1950:

Başyazı: Müslüman olduğumuzdan üvey evlat muamelesi görüyoruz. Haçlı seferlerinden kalma müslüman-hıristiyan ayrılığı devam ediyor.

Sedat Simavi

187) 17 Eylül 1950:

Başyazı: İpi Kopardılar: Bizim şerefli bir mazimiz vardır. Avrupa'nın içinde at oynattık. (....) Beceriksiz idareciler (...) İstiklalimizi şimdiye kadar kimseye kaptırmadık. Avrupa'nın en kuvvetli ordusuna sahibiz. Dürüstüz, içimizde komünist barındırmıyoruz (...) Diğerleri gibi bundan sonra çekişe çekişe pazarlık etmeliyiz. Artık biz kocaman ordumuzla, sapasağlam milletimizle kenarda kalacağız ve felaket dünyanın neresinde patlak verirse versin biz sadece kendi memleketimizi düşüneceğiz.

Sedat Simavi

188) 17 Eylül 1950:

1. sahife karikatürü (Yazısız): Üzerinde Atlantik yazan bir gemi, içinde Amerika, İngiltere ve Fransa'yı temsil eden üç adam. Gemiye bir iple bağlı flikada Fuat Köprülü. Gemidekiler elde bıçak ipi kesiyorlar.

500. YILINDA AMERİKA

1492 dünya tarihinde önemli dönüm noktalarından birisidir. Batılıların Amerika'ya ulaşmalarının 500. yılında dünyanın çeşitli merkezlerinde bir dizi etkinlik düzenlendi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, 12-14 Ekim 1992 tarihlerinde düzenlediği **"Amerika'nın Keşfinin 500. Yılı Toplantıları"**nda bu konuda kendi sözümüzün, kendi açıklamamızın olması gerektiğinden hareketle, sorunu bir başka yönde kurcalama çabası içinde oldu.

Bu kitap, sosyolojinin temel konularını ve Türk tarihini de yakından ilgilendiren sözkonusu olay ve gelişmeler hakkında bilim adamlarımızın görüşlerinin ortaya konulması ve toplumumuz açısından gerekli sonuçların çıkarılması çabasının bir ürünüdür.

ISBN 975-7696-50-1

BAĞLAM